

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ

ΤΡΟΠΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ
ΜΑΡΕΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

[1997]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
----------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	5
------------	---

Φιλοσοφικές αφετηρίες και θεωρητικό πεδίο της «οικονομικής επιστήμης» (Η μαρξιστική Κριτική της -κλασικής και νεοκλασικής- Πολιτικής Οικονομίας)

Εισαγωγή

1. Φιλοσοφικές - ιδεολογικές βάσεις και αντικείμενο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας
2. Η νεοκλασική «αντεπανάσταση»
3. Η μαρξιστική επιστημονική επανάσταση
  - 3.1 Η ρήξη με τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις
  - 3.2 Η ρήξη με τον εμπειρισμό
  - 3.3 Μια νέα θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	24
------------	----

Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων

Εισαγωγή

1. Η έννοια των κοινωνικών τάξεων στην Πολιτική Οικονομία
2. Η έννοια των «κοινωνικών τάξεων» στην Κοινωνιολογία
3. Η μαρξιστική προσέγγιση
4. Η μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής και οι τάξεις
5. Οι τάξεις σε μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία
6. Πολυαπασχόληση, ταξική «πολυσθένεια» και θεωρία των τάξεων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	45
------------	----

Μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων

Εισαγωγή

1. Το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Μαρξ
2. Η ιστορική Μαρξιστική θεωρητική συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων (1900-1937)
  - 2.1 Η υποκαταναλωτική θεωρία των «ορθόδοξων» γερμανών Μαρξιστών
  - 2.2 Η κριτική του Τουγκάν-Μπαράνσκι
  - 2.3 Η αντεπίθεση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ
  - 2.4 Οι θεωρητικοί της Γ΄ Διεθνούς: Η παρέμβαση του Μπουχάριν
  - 2.5 Από τη θεωρία της υποκατανάλωσης στη θεωρία της «κατάρρευσης» του καπιταλισμού
  - 2.6 Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

- 2.7 Σύντομες παρατηρήσεις για ορισμένα χαρακτηριστικά των ιστορικών μαρξιστικών προσεγγίσεων
- 3. Η μαρξική θεωρία της υπερσυσσώρευσης
  - 3.1 Η έννοια της «απόλυτης» υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου
  - 3.2 Η μέθοδος ανάλυσης
  - 3.3 Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου
  - 3.4 Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

73

Για μια μαρξιστική θεωρία του προβιομηχανικού καπιταλισμού.
Η συμβολή του Λένιν

Εισαγωγή

- 1. Δομές και μετασχηματισμός της ρωσικής οικονομίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα
  - 2. Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη Ρωσία: Οι ναρόντικοι και ο Λένιν
  - 3. Οι μεθοδολογικές αρχές
    - 3.1 Απόρριψη των δογματικών «προγνώσεων», πριν την ολοκλήρωση μιας συγκεκριμένης ανάλυσης
    - 3.2 Η συγκεκριμένη ανάλυση πρέπει να βασιστεί στον εντοπισμό και τη μελέτη των διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Σε μια χώρα χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης παίζουν σημαντικό ρόλο όχι μόνο οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής αλλά και οι προβιομηχανικές καπιταλιστικές μορφές
    - 3.3 Το ζήτημα της εσωτερικής αγοράς
  - 4. Ο προαγοραστής, ως ο βασικός φορέας του προβιομηχανικού καπιταλισμού
- Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

88

Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ,
ως κριτική στις εξελικτικές προσεγγίσεις της Ιστορίας

Εισαγωγή

- 1. Περιεχόμενο και εξέλιξη της έννοιας *ασιατικός τρόπος παραγωγής* στο έργο του Μαρξ
- 2. Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής ως «άρνηση» του οικονομιστικού εξελικτισμού

Βιβλιογραφία

97

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μαρξιστική θεωρία συνιστά μια τομή στην ιστορία των οικονομικών θεωριών, αλλά και γενικότερα στην ιστορία των ιδεών και των «επιστημών», που έχουν ως αντικείμενο το κοινωνικό γίγνεσθαι.

- Έρχεται σε *ρήξη* με τις ανθρωπολογικές φιλοσοφικές αρχές, πάνω στις οποίες οικοδομούνται παραδοσιακά η Πολιτική Οικονομία και οι κοινωνικές επιστήμες.
- Συγκροτεί ένα *νέο θεωρητικό χώρο*, που διακρίνεται από ένα ιδιαίτερο σύστημα εννοιών.
- Αποτελεί *κριτική* των κοινωνικών σχέσεων: α) Διότι αναζητά τις εσωτερικές δομικές σχέσεις και αιτιότητες που τις διέπουν, και οι οποίες δεν είναι ορατές δια γυμνού οφθαλμού. β) Διότι αποκαλύπτει ότι οι σχέσεις αυτές έχουν το χαρακτήρα σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης, γεγονός από το οποίο πηγάζει και η αναγκαστικά στρεβλή μορφή με την οποία εμφανίζονται στην επιφάνεια των κοινωνικών διαδικασιών και αποτυπώνονται στη συνείδηση των ανθρώπων – φορέων των κοινωνικών πρακτικών.

Με την έννοια αυτή, η μαρξιστική θεωρία βρίσκεται σε μια θέση αντιπαλότητας και θεωρητικής διαμάχης (κριτικής) με τα συστήματα ιδεών που πηγάζουν από την καθεστηκυία κοινωνική τάξη πραγμάτων, την οποία και επιχειρούν να «δικαιώσουν». Πρόκειται για μια θεωρητική διαμάχη χωρίς τέλος, καθώς διαπλέκεται με τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς (επίμαχο αντικείμενο των οποίων είναι η διαίωνιση και αναπαραγωγή ή ο μετασχηματισμός και η ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας). Με παραλλαγμένη μορφή, η διαμάχη αυτή αναπαράγεται και στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας, η οποία διαμορφώνεται έτσι ως ένα φάσμα μαρξιστικών θεωρητικών ρευμάτων, με συχνά αντικρουόμενες θέσεις και αναλύσεις. Όποιος λοιπόν μιλάει στο όνομα της μαρξιστικής θεωρίας, ταυτόχρονα υποχρεώνεται να πάρει θέση *στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας*: Να ασκήσει κριτική προς τα μαρξιστικά ρεύματα και τις μαρξιστικές απόψεις που αντιπαρατίθενται προς τις δικές του μαρξιστικές θέσεις και απόψεις. Αυτή η «εσωτερική αντιφατικότητα» της μαρξιστικής θεωρίας αποτελεί και τον όρο της επιστημονικότητάς της, δηλαδή της ικανότητάς της να ανανεώνεται και να διεισδύει κριτικά στα αντικείμενα που πραγματεύεται, να αποκαλύπτει τον αιτιακό πυρήνα των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών.

Η κριτική λειτουργία της μαρξιστικής θεωρίας και η εγγενής αντιπαλότητά της προς την κυρίαρχη ιδεολογία κάνει σαφές γιατί, από τη μεριά όσων την αντιστρατεύονται, αναγγέλλεται (ή και «διαπιστώνεται»), ξανά και ξανά, ο «θάνατος του μαρξισμού», ιδίως όποτε οι ισχυρισμοί αυτοί μοιάζουν να «επαληθεύονται» από πολιτικές ή άλλες (άσχετες πάντως με τη θεωρητική ανάλυση και αντιπαράθεση) εξελίξεις. Μια θεωρία τόσο «νεκρή», ώστε να χρειάζεται να αναγγέλλεται (ή να διαπιστώνεται) διαρκώς ο «θάνατός» της...

Τα αντικείμενα ανάλυσης της μαρξιστικής θεωρίας προκύπτουν από το συνολικό σύστημα εννοιών που η θεωρία αυτή οικοδομεί, δηλαδή από την ικανότητά της να συλλαμβάνει τις κοινωνικές σχέσεις στο σύνολό τους. Η κοινωνία δεν

αποτελείται από αποκομμένες ή αυτόνομες περιοχές (η οικονομία, η πολιτική, το δίκαιο, η ηθική, ο πολιτισμός ...), αλλά συνιστά ένα σύνθετο διαρθρωμένο Όλον, του οποίου οι επιμέρους βαθμίδες ή περιοχές συναρθρώνονται μεταξύ τους σε αντιστοιχία με τα δομικά χαρακτηριστικά του κάθε, ιστορικά ιδιαίτερου, τύπου κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται για την έννοια του τρόπου παραγωγής, που αποτελεί αντικείμενο παρουσίασης και διερεύνησης σε ό,τι ακολουθεί.

Γίνεται έτσι σαφές ότι η μαρξιστική ανάλυση είναι εγγενώς «διεπιστημονική». Ακόμα και όταν επικεντρώνεται σε ένα ιδιαίτερο πεδίο ή περιοχή των κοινωνικών σχέσεων, «φέρει» παράλληλα και τις έννοιες που αναφέρονται και αποκρυπτογραφούν τη συνολική κοινωνική δομή. Με την έννοια αυτή, η μαρξική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας δεν αποτελεί απλώς οικονομική θεωρία, αλλά θεωρία (επιστήμη) της κοινωνίας.

Το ανά χείρας βιβλίο εξετάζει συγκεκριμένες όψεις της μαρξιστικής θεωρίας, οι οποίες, κατά την άποψη του συγγραφέα, κάνουν σαφή τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των αντικειμένων και εννοιών της.

Στο 1^ο κεφάλαιο αναλύεται η θεωρητική υπόσταση του μαρξισμού και η ρήξη του με το ιδεολογικό και θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και της νεοκλασικής Οικονομικής.

Στο 2^ο κεφάλαιο προσεγγίζεται η μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών τάξεων, σε αντιπαράθεση με τη θεωρία των τάξεων της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, την έννοια των συντελεστών παραγωγής της νεοκλασικής Οικονομικής, την κοινωνιολογική κατηγορία των κοινωνικών ομάδων και τάξεων και την κοινωνιολογική προσέγγιση των ταξικά «πολυσθενών» εργαζομένων.

Στο 3^ο κεφάλαιο παρουσιάζονται κριτικά, σε αναφορά με τις αναλύσεις του Μαρξ, οι κύριες (μαρξιστικές) προσεγγίσεις στις οικονομικές κρίσεις.

Στο 4^ο κεφάλαιο εξετάζεται μια μαρξιστική θεωρία του προβιομηχανικού καπιταλισμού, ένα αντικείμενο ανάλυσης σχεδόν αδιανόητο για τις μη μαρξιστικές σχολές οικονομικής σκέψης.

Τέλος, αντικείμενο του 5^{ου} κεφαλαίου αποτελεί η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής, και η κριτική που θεμελιώνεται με βάση την έννοια αυτή προς τις μηχανιστικές-εξελικτικές αντιλήψεις της ιστορίας.

Για τις παρατηρήσεις του στην πρώτη γραφή του βιβλίου ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημούλη.

Γιάννης Μηλιός

Μάιος 1997

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Φιλοσοφικές αφηρητές και θεωρητικό πεδίο της «οικονομικής επιστήμης» (Η μαρξιστική Κριτική της -κλασικής και νεοκλασικής- Πολιτικής Οικονομίας)

Εισαγωγή

Κάθε θεωρητικό σύστημα και πολύ περισσότερο κάθε επιστήμη ορίζεται κατ' αρχάς σε αναφορά με το αντικείμενό της, το οποίο έχει υπόσταση εννοιακή-θεωρητική, δηλαδή δεν δίνεται άμεσα από την εμπειρία, αλλά συγκροτείται θεωρητικά, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου εννοιακού-θεωρητικού πεδίου. Στο πλαίσιο της προκειμένης μελέτης αναλύονται οι φιλοσοφικές και ιδεολογικές κατηγορίες, οι οποίες συνέβαλαν στη συγκρότηση των τριών εξεταζόμενων οικονομικών θεωριών. Στη συνέχεια διερευνώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του θεωρητικού αντικείμενου και του εννοιολογικού-θεωρητικού χώρου κάθε ενός ρεύματος της οικονομικής σκέψης.

1. Φιλοσοφικές - ιδεολογικές βάσεις και αντικείμενο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας

Η Πολιτική Οικονομία αποκτά αυτοτελή θεωρητική συγκρότηση, δηλαδή εγκαθιδρύεται αμετάκλητα ως μία ιδιαίτερη θεωρητική περιοχή, που συμβατικά ονομάζεται «οικονομική επιστήμη», με την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) του Adam Smith, το 1776.

Από χρονολογική άποψη, το έργο του Smith εμφανίζεται, βέβαια, δύομισι αιώνες μετά τα πρώτα οικονομικά κείμενα, της λεγόμενης μερκαντιστικής ή εμποροκρατικής περιόδου¹ και δυο δεκαετίες μετά τη συγγραφή του *Tableau Economique* του Quesnay. Ωστόσο, τα κείμενα των μερκαντιστών συγγραφέων ήταν κατά βάση δοκίμια πρακτικού-πολιτικού περιεχομένου, που αποσκοπούσαν να πείσουν τις αρχές ή και την κοινή γνώμη για τη σκοπιμότητα του να υιοθετηθούν συγκεκριμένα μέτρα ή και κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής και περιείχαν μόνο αποσπασματικές ή έμμεσες θεωρητικές σκέψεις και αναφορές. Περισσότερο θεωρητικές μελέτες, όπως τα οικονομικά έργα των William Petty (1623 - 1687), Dudley North (1641 - 1691), John Locke (1631 -1704), Nicholas Barbon (1640 - 1698), David Hume (1711 - 1776), James Steuart (1712 - 1780) αλλά και τα έργα των Φυσιοκρατών υπό τους Francois Quesnay (1694 - 1774) και J. Turgot (1727-1781), δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ιδρυτικά κείμενα της «οικονομικής επιστήμης», αλλά πρόδρομες μελέτες που κατέστησαν δυνατή τη διαμόρφωση του νέου θεωρητικού πεδίου από τον Adam Smith. Κι αυτό τόσο διότι τα έργα της περιόδου πριν την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* δεν όριζαν ένα *θεωρητικό αντικείμενο* που να διακρίνεται σαφώς από εκείνο της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, όσο και διότι (στην περίπτωση κυρίως των Φυσιοκρατών) επρόκειτο για *κανονιστικές προσεγγίσεις* που περιέγραφαν μια ιδεατή κοινωνία και οικονομία, ένα «μοντέλο» που οι συγγραφείς τους ονειρεύονταν να επιβάλουν με πολιτικά μέσα (Anikin 1974, Galbraith 1987, Schumpeter 1994, Screpanti & Zamagni 1995).

Ο *Πλούτος των Εθνών* του Adam Smith αποτελεί τομή τόσο ως προς τις κανονιστικές προσεγγίσεις, όσο και ως προς τη θεώρηση των οικονομικών φαινομένων από τη σκοπιά της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Θέτει ως αντικείμενο ανάλυσης όχι μόνον το «ορθόν» (από άποψη ηθικής, ατομικού ή κοινωνικού οφέλους κ.ο.κ.), αλλά και, για πρώτη φορά, την ερμηνεία της αντικειμενικής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, την ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων, σε μια κοινωνία εργαζομένων ανθρώπων-εμπορευματοπαραγωγών, δηλαδή σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Βεβαίως, ο

¹ Το *A Discourse of the Common Weal of the Realm of England*, ένα από τα σημαντικότερα έργα της πρώιμης μερκαντιστικής περιόδου, που αποδίδεται στον John Hales, γράφηκε το 1549 και εκδόθηκε το 1581 (Rubin 1994, σελ. 60).

Smith θεωρούσε ότι το αντικείμενο της μελέτης του, η γενικευμένη εμπορευματοπαραγωγή, αποτελεί το ουσιώδες περιεχόμενο της ανθρώπινης κοινωνίας και οικονομίας γενικά, ανεξάρτητα από ιστορική περίοδο ή πολιτικό καθεστώς. Η υπόθεση, όμως, αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι με τον *Πλούτο των Εθνών* ορίζεται ένα νέο αντικείμενο μελέτης, η *οικονομία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής (του καπιταλισμού) και η ανταλλακτική αξία, ότι εγκαινιάζεται επομένως ένα νέο θεωρητικό πεδίο έρευνας* (βλ. και Δρόσος 1994).

Η συγκρότηση του νέου αυτού αντικειμένου μελέτης και του αντίστοιχου πεδίου έρευνας έγινε δυνατή με βάση δύο α-ρτιοί φιλοσοφικές-ιδεολογικές παραδοχές:

Η πρώτη αποδίδει ένα νέο, ένα *οικονομικό, περιεχόμενο στη «φύση του ανθρώπου»*, «φύση» από την οποία όλες οι ανθρωπολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις και βεβαίως η (ως σήμερα) κυρίαρχη πολιτική και ηθική φιλοσοφία² συνάγουν το πλαίσιο ερμηνείας των κοινωνικών σχέσεων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Smith, η «φύση του ανθρώπου» συνίσταται στην «τάση για δόσοληψία και ανταλλαγή ενός πράγματος με ένα άλλο» (Smith 1981, I.ii.5, σελ. 28). Με τον τρόπο αυτό ο «άνθρωπος» έχει κατά κύριο λόγο οικονομική υπόσταση, είναι «*homo oeconomicus*», η «φύση» του είναι η οικονομική συναλλαγή και το «εμπόριο». Από αυτή την «ανθρώπινη φύση» συνάγει ο Smith μια *θεωρία κοινωνικοποίησης*, που δεν είναι άλλη από τη θεώρηση του καταμερισμού εργασίας, αλλά και την ανάλυση για τη βέβαιη οικονομική πρόοδο της κοινωνίας. Είναι προφανές, ότι δεν πρόκειται απλώς για μια ανθρωπολογική φιλοσοφική θεώρηση (η θεωρία της κοινωνίας θεμελιώνεται σε υποθέσεις αναφορικά με τη «φύση του ανθρώπου») και για μια ιντιβιντουαλιστική (ατομιστική) κοινωνική προσέγγιση (η κοινωνία θεωρείται ως το άθροισμα των ατόμων που την αποτελούν, η κοινωνική πρόοδος προκύπτει ως «διανυσματική» συνισταμένη της προόδου των ατόμων), αλλά ότι για πρώτη φορά η κοινωνία (όπως και το άτομο) αποκτά ένα οικονομικό κυρίως χαρακτήρα (Moss 1996, Parts IV & VI).

Έτσι, προκύπτει η δεύτερη φιλοσοφική-ιδεολογική παραδοχή του Smith, που αποτελεί συμπλήρωμα της πρώτης. Ο Smith *θεωρεί τις οικονομικές διαδικασίες ως την κινητήρια δύναμη της όλης κοινωνικής εξέλιξης* και υποστηρίζει συνακόλουθα ότι η οικονομική βαθμίδα της κοινωνίας διέπεται από αυτοφυσείς λειτουργίες, οι οποίες υπερβαίνουν την ρυθμιστική εξουσία της δημόσιας αρχής: «Ο κ. Quesnay φαίνεται ότι έχει φανταστεί ότι [το πολιτικό σώμα] θα ευδοκιμεί και θα ευημερεί μόνο κάτω από ένα *ορισμένο καθεστώς, το ακριβές καθεστώς της τέλειας ελευθερίας και της τέλειας δικαιοσύνης*. Δεν φαίνεται να κατανοεί ότι στο πολιτικό σώμα η φυσική προσπάθεια που καταβάλλει ο κάθε άνθρωπος για τη βελτίωση της θέσης του είναι μία αρχή διατήρησης, ικανή να αποτρέπει και να διορθώνει, από πολλές απόψεις, τα άσχημα αποτελέσματα μιας πολιτικής οικονομίας σε κάποιο βαθμό μερικής αλλά και καταπιεστικής. Μια τέτοια πολιτική οικονομία, παρ' όλο ότι αναμφισβήτητα λίγο ως πολύ επιβραδύνει, δεν είναι πάντα σε θέση να σταματήσει συνολικά τη φυσική πρόοδο μιας χώρας προς τον πλούτο και την ευημερία και ακόμη περισσότερο να προκαλέσει την υποχώρησή της. Εάν ένα έθνος δεν μπορούσε να ευημερήσει παρά μόνο αφού θα είχε εξασφαλίσει την τέλεια ελευθερία και την τέλεια δικαιοσύνη, τότε κανένα έθνος στον κόσμο δεν θα είχε ποτέ ευημερήσει» (Smith 1981, IV.ix.28, σελ. 674).

Το γεγονός ότι η «ανθρώπινη φύση» και η «κοινωνία» έχουν κυρίως οικονομικό περιεχόμενο, ενώ παράλληλα οι οικονομικές δυνάμεις και διαδικασίες θεωρούνται ισχυρότερες από τα κάθε είδους «πολιτικά εμπόδια» σημαίνει, από μεθοδολογική άποψη, ότι η Οικονομία (το οικονομικό επίπεδο της κοινωνίας) μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από το πολιτικό και νομικό της περιβάλλον (παρότι, βέβαια, οι επιπτώσεις στην οικονομία από αυτό το πολιτικό και νομικό περιβάλλον πρέπει να συνυπολογίζονται). Είναι προφανές, ότι θέσεις αυτού του τύπου δεν θα μπορούσαν να έχουν υιοθετηθεί από διανοητές άλλων ιστορικών εποχών, όπως π.χ. της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, δηλαδή πριν την επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με την τυπική γι' αυτές σχετική «αυτονόμηση» της οικονομικής βαθμίδας της κοινωνίας (Schumpeter 1994, σ. 51-72, Μαρξ 1991).

² Ο Smith, πριν καταπιαστεί με τη συγγραφή του *Πλούτου των Εθνών*, ήταν καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης και το 1759 εξέδωσε το πρώτο σημαντικό έργο του, *The Theory of Moral Sentiments*.

Με βάση τις δύο αυτές παραδοχές ανακηρύσσεται, λοιπόν, για πρώτη φορά, η Πολιτική Οικονομία ως μία αυτοτελής θεωρητική περιοχή. Αντικείμενό της είναι η «οικονομική δοσοληψία και ανταλλαγή» σε μια κοινωνία όπου «κάθε άνθρωπος ζει ανταλλάσσοντας, άρα σε κάποιο βαθμό γίνεται έμπορος και η ίδια η κοινωνία αναπτύσσεται σε μια κυριολεκτικά εμπορική κοινωνία» (Smith 1981, I.iv. 1 σελ. 37), δηλαδή (όσο και αν οι κλασικοί οικονομολόγοι το αγνοούν) σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Ricardo, η Πολιτική Οικονομία ενδιαφέρεται αποκλειστικά για εκείνα τα «εμπορεύματα, για την ανταλλακτική τους αξία και για τους νόμους που καθορίζουν τις σχετικές τους τιμές (...) των οποίων η ποσότητα μπορεί να αυξηθεί με τον ανθρώπινο μόχθο και κατά την παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμό» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989, σελ. 111).

Στο σημείο αυτό πρέπει να επιμείνουμε σε ένα ζήτημα αποφασιστικής σημασίας: Η συγκρότηση του νέου αντικειμένου έρευνας και της νέας θεωρητικής περιοχής λαμβάνει χώρα αποκλειστικά στο εσωτερικό του ίδιου θεωρητικού-ενοσιολογικού χώρου της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας: Πρόκειται για το θεωρητικό χώρο που ορίζεται, όπως είπαμε, από τις ανθρωπολογικές ουσιοκρατικές φιλοσοφικές αρχές (οι δομές της κοινωνίας συνάγονται από τη «φύση του ανθρώπου») και από τον ιντιβιντουαλισμό (η κοινωνική εξέλιξη είναι αποτέλεσμα-συνισταμένη των ατομικών επιλογών-δράσεων).

Αυτό που έκανε ο Smith (και η Κλασική Πολιτική Οικονομία συνολικά) δεν ήταν η κριτική ή ανατροπή του προϋπάρχοντος θεωρητικού-ενοσιολογικού χώρου, ή η συγκρότηση ενός νέου. Ήταν η συγκρότηση ενός νέου θεωρητικού αντικειμένου και μιας νέας περιοχής στο εσωτερικό του προϋπάρχοντος θεωρητικού-ενοσιολογικού χώρου, με βάση μια νέα υπόθεση για τη «φύση του ανθρώπου», δηλαδή με την υιοθέτηση μιας νέας «φύσης του ανθρώπου» (ο άνθρωπος-έμπορος). Η συνέπεια είναι μια νέα θεωρία κοινωνικοποίησης, μια νέα αντίληψη για το μηχανισμό σχηματισμού της κοινωνίας από τα άτομα: Ο καταμερισμός εργασίας, η αναγκαιότητα ο άνθρωπος-έμπορος να είναι ταυτόχρονα και εργαζόμενος και η παραγωγή ανταλλακτικών αξιών παίρνουν τη θέση του «πολιτικού συμβολαίου»,³ η κοινωνία θεωρείται κατά κύριο λόγο ως «κοινωνία εργασίας», η εργασιακή θεωρία της αξίας εισάγεται δυναμικά ως ερμηνευτικό σχήμα των «οικονομικών νόμων». Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική θεωρία των Κλασικών αποκτά, παρά τις ιντιβιντουαλιστικές της αφετηρίες, μια αντικειμενική ροπή, η οποία εκφράζεται σε καθαρή μορφή και αποκτά το χαρακτήρα ενός αντικειμενικού-επαγωγικού θεωρητικού συστήματος με το έργο του Ricardo. Οι εργαζόμενοι άνθρωποι μοιάζουν να λειτουργούν στο πλαίσιο της κοινωνίας όπως τα άτομα ενός ιδανικού αερίου. Από τη φυσική ροπή του ατόμου προκύπτουν καθολικοί φυσικοί νόμοι που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά της ενότητας.

Βέβαια, η κλασική θεωρία της κοινωνίας γενικά, αλλά και η κλασική θεωρία της αξίας ειδικότερα χαρακτηρίζεται καθοριστικά από τις φιλοσοφικές της αφετηρίες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του θεωρητικού χώρου εντός του οποίου ορίζεται. Στο θεωρητικό

---

³ Οι πολιτικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν τη συγκρότηση της κοινωνίας ως το αποτέλεσμα ενός συμβολαίου, η αναγκαιότητα και ο χαρακτήρας του οποίου προέκυπτε ακριβώς από τη «φύση του ανθρώπου». Στην περίπτωση όμως αυτή ως «φύση του ανθρώπου» εθεωρείτο η τάση για απόλυτη ατομική ελευθερία: «Το φυσικό δικαίωμα, που οι συγγραφείς κοινώς αποκαλούν *jus naturale*, είναι η ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να χρησιμοποιήσει την ισχύ του κατά βούληση (...) Η ανθρώπινη κατάσταση (...) είναι κατάσταση πολέμου όλων εναντίον όλων, στο πλαίσιο της οποίας ο καθένας υπακούει στο δικό του Λόγο (...) Η αμοιβαία μεταβίβαση δικαιώματος είναι το λεγόμενο συμβόλαιο (...) Υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος συγκρότησης κοινής εξουσίας, ικανής να προστατεύει τους ανθρώπους από τις έξωθεν εισβολές και τις μεταξύ τους αδικοπραγίες (...) Ο τρόπος είναι ο εξής: όλοι εκχωρούν ολόκληρη τη δύναμη και την ισχύ τους σ' έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων (...) Τούτο είναι μια κοινή εξουσία, ικανή να τους εμπνέει δέος και να κατευθύνει τις πράξεις τους προς το κοινό όφελος» (Χομπς 1989, σελ. 199-202 & 240-241). Για τις θεωρίες αυτές και την κριτική τους βλ. Δημούλη (1995).

αυτό πλαίσιο συγκροτείται, έτσι, ως μια *προχρηματική-εμπειριστική θεωρία της αξίας* (Heinrich 1991, σελ. 24-56).

Πρόκειται για μια προχρηματική θεωρία, διότι στο πλαίσιο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας η αξία θεωρείται ως ένα είδος εσωτερικής ιδιότητας-ουσίας, η οποία εμφανίζεται από τον άνθρωπο στα προϊόντα δια της εργασίας και επομένως είναι δεδομένη προ και ανεξαρτήτως της ανταλλαγής. Το κάθε εμπόρευμα ατομικά κατέχει την αξία «του», πριν να φθάσει στην αγορά, πριν να μετατραπεί σε χρήμα. Η κοινωνική «μη επικύρωση» της ατομικής εργασίας αποκλείεται στην κλίμακα της συνολικής οικονομίας, οι κρίσεις δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο ως τυχαίες αλληλο-αναιρούμενες ανισοροπίες (όπου η υποπαραγωγή κάποιων εμπορευμάτων συνεπάγεται την υπερπαραγωγή κάποιων άλλων και τελικά απλώς την αναδιάρθρωση της συνολικής παραγωγής της οικονομίας). Η κυκλοφορία επικυρώνει εκ των υστέρων πάντα τις αξίες που έχουν δημιουργηθεί στην παραγωγή, ενώ το χρήμα δεν αποτυπώνει οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις, αλλά είναι απλώς ένα μέσο που διευκολύνει την ανταλλαγή και έτσι «θα μπορούσε κυριολεκτικά να συγκριθεί με ένα αμαξιτό δρόμο, ο οποίος ενώ επιτρέπει την κυκλοφορία και μεταφορά στην αγορά της χλόης και των σιτηρών της υπαίθρου, δεν παράγει ούτε μια φούχτα χλόης ή σιτηρών» (Smith 1981, Π. ii. 86 σελ. 321).

Η Πολιτική Οικονομία γίνεται, όμως, παράλληλα «κοινωνός» των αρχών μιας δεύτερης σημαντικής φιλοσοφικής παράδοσης, πέρα από αυτήν της ανθρωπολογικής-ουσιακής φιλοσοφίας: του αγγλικού εμπειρισμού. Η Πολιτική Οικονομία συνιστά έτσι, επίσης, μια εμπειριστική προσέγγιση, διότι θεωρεί ότι οι έννοιές της δίδονται άμεσα από τα εμπειρικά παρατηρήσιμα αντικείμενα και φαινόμενα, ως αφαιρετική γενίκευση των φαινομένων, ότι, δηλαδή, η πραγματικότητα είναι «διάφανη» και επιτρέπει την αποκάλυψη των αιτιακών αλληλουχιών που τη διέπουν. Η Κλασική Πολιτική Οικονομία πιστεύει μ' άλλα λόγια, ότι *τα αντικείμενα της εμπειρικής παρατήρησης ταυτίζονται με τα θεωρητικά αντικείμενα της επιστήμης, ή ότι τα φαινόμενα και η ερμηνεία τους βρίσκονται στο ίδιο εννοιακό επίπεδο.*

Αυτή η εμπειριστική προσέγγιση θεωρεί π.χ. ότι η έννοια «άνθρωπος» ταυτίζεται με τον (κάθε) συγκεκριμένο άνθρωπο, ή ότι η έννοια αξία (πρέπει να) ταυτίζεται με την εμπειρικά διαπιστώσιμη «κανονική τιμή». Με βάση αυτή την εμπειριστική προσέγγιση, ο Smith ανακαλύπτει στην *«αγοραζόμενη ζωντανή εργασία»* το αμετάβλητο μέτρο της αξίας⁴ και αποφαίνεται ότι η ανταλλαγή των προϊόντων με βάση την αξία τους ισχύει μόνο σε μια κοινωνία αυτοαπασχολούμενων εμπορευματοπαραγωγών (απλής εμπορευματικής παραγωγής), αλλά όχι σε μια καπιταλιστική κοινωνία. Διότι στην καπιταλιστική κοινωνία μια ποσότητα «δαπανώμενης εργασίας»⁵ αγοράζει πάντοτε μια μεγαλύτερη ποσότητα «ζωντανής εργασίας», ή, με άλλη διατύπωση, η αξία των προϊόντων που παράχθηκαν είναι μεγαλύτερη από την «αξία της ζωντανής εργασίας» (δηλαδή τους μισθούς που πληρώθηκαν στους εργαζομένους που παρήγαγαν τα εν λόγω εμπορεύματα). Οι αντιφάσεις, εξ άλλου, της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας (που προκύπτουν από τον ισχυρισμό ότι τα προϊόντα ανταλλάσσονται στις αξίες τους, παρότι το ποσοστό κέρδους είναι ενιαίο για όλα τα κεφάλαια -καίτοι αυτά μπορεί να είναι διαφορετικής αξιακής σύνθεσης- βλ. Rubin 1994, σσ. 333-344 & 390-397) και τελικά η κρίση και αποσύνθεση της ρικαρδιανής σχολής σχετίζονται επίσης με αυτήν την εμπειριστική απαίτηση να ταυτίζεται η έννοια της αξίας των εμπορευμάτων με την εμπειρικά παρατηρήσιμη «κανονική» (μέση) τιμή τους.

2. Η νεοκλασική «αντεπανάσταση»

Η εργασιακή θεωρία της αξίας στη ρικαρδιανή εκδοχή της, (σύμφωνα με την οποία η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από τη συνολική εργασία που δαπανάται για την παραγωγή του), μπορεί να οδηγήσει στη θεωρία της υπεραξίας: στη θεώρηση, δηλαδή, του κέρδους ως

---

⁴ Διότι «ίσες ποσότητες εργασίας είναι ίσης αξίας για τον εργαζόμενο», εφόσον μια μέρα εργασίας σημαίνει πάντα θυσία της ίδιας ποσότητας «άνεσης, ελευθερίας και ευτυχίας» (Smith 1981, I. v. 7, σελ. 50).

⁵ Δηλαδή η αξία των προϊόντων που παράγονται με τη δαπάνη μιας ποσότητας εργασίας.

του τμήματος εκείνου της *καθαρής* (νέας) αξίας το οποίο παράγουν μεν οι εργαζόμενοι αλλά το ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές.

Το κέρδος προκύπτει διότι ο μισθός αποτελεί ένα τμήμα μόνο της παραχθείσας (από τους εργάτες) καθαρής αξίας, καθώς από τη «φύση» του είναι «η τιμή η αναγκαία όπως επιτρέψει εις τους εργάτας την διατήρησιν και διαιώνισιν της τάξεώς των (...) επομένως (...) εξαρτάται εκ της τιμής των ειδών διατροφής και πρώτης ανάγκης και των ανέσεων, των απαιτούμενων δια την συντήρησιν του εργάτου και της οικογενείας του» (Ricardo 1992, σελ. 73).

Η θεωρία της εκμετάλλευσης αναπτύχθηκε όπως είναι γνωστό από τον Μαρξ, υπάρχει όμως, υπό λανθάνουσα μορφή, στο έργο των Κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας και ιδιαίτερα του Ricardo, όπως άλλωστε γίνεται φανερό από το απόσπασμα που μόλις παραθέσαμε. Επιπλέον, η ρικαρδιανή θεωρία της αξίας αναπόφευκτα καταλήγει σε μια αντίληψη ανταγωνισμού ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία. Διότι, αν αγνοήσουμε τη γαιοπρόσοδο (και τη φθορά των μέσων παραγωγής) «η συνολική αξία των αγαθών διαιρείται εις δύο μόνον μέρη: το εν αποτελείται εκ των κερδών του κεφαλαίου, το δε έτερον εκ των ημερομισθίων». Συνεπώς (με δεδομένη την αξία των εμπορευμάτων - που καθορίζεται από την απαιτούμενη δαπάνη εργασίας για την παραγωγή τους), «τα κέρδη θα ήσαν υψηλά ή χαμηλά αναλόγως των χαμηλών ή υψηλών ημερομισθίων» (Ricardo 1992, σελ. 89).⁶

Μετά την έκδοση των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας* το 1817, γίνεται, λοιπόν, πλέον φανερό ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας είναι ασύμβατη με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που εκπηγάζουν από την απολογητική ιδεολογική στάση (από την προσπάθεια υπεράσπισης -αν όχι εξύμνησης- του καπιταλιστικού συστήματος απέναντι στους επικριτές του και τις διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις αντιφάσεις που δημιουργεί η εμπειριστική απαίτηση της ρικαρδιανής προσέγγισης, να αποτελούν οι αξίες άμεσα αισθητές οντότητες, δηλαδή να ταυτίζονται με τις (μέσες) τιμές, (παρά αφενός την ύπαρξη ενός ενιαίου ως προς την τάση του ποσοστού κέρδους της οικονομίας και αφετέρου τη διαφορετική αξιακή σύνθεση των μεμονωμένων κεφαλαίων), οδηγεί στην «αποσύνθεση» της ρικαρδιανής σχολής και στην εγκατάλειψη της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

Ήδη με το έργο του J.-B. Say (1767-1832), το οποίο είχε εκδοθεί πριν από τις *Αρχές...* του Ricardo, επιχειρείται: α) Η υποκατάσταση της εργασιακής θεωρίας της αξίας από τη θεωρία του υποκειμενικού οφέλους -ή της υποκειμενικής χρησιμότητας-⁷ ως προσδιοριστικού παράγοντα για το σχηματισμό των τιμών. Κατά τον Say, «η χρησιμότητα των πραγμάτων είναι το θεμέλιο της αξίας τους (...) Η τιμή είναι το μέτρο της αξίας των πραγμάτων και η αξία τους είναι το μέτρο της χρησιμότητάς τους». (Παρατίθεται στο Rubin 1994, σελ. 386).⁸ β) Η υποκατάσταση της θεωρίας των τάξεων από τη θεωρία των

⁶ Είναι κατανοητό έτσι γιατί ο Carey, που θεωρούσε ότι η καπιταλιστική οικονομία ενσαρκώνει την *Αρμονία των Συμφερόντων*, έγραφε το 1848 ότι το έργο του Ricardo αποτελεί «το αληθινό εγχειρίδιο του δημαγωγού, που επιδιώκει την εξουσία μέσω της αγροτικής μεταρρύθμισης, του πολέμου και της λεηλασίας» (παρατίθεται στο Rubin 1994, σελ. 416).

⁷ Utility: η χρησιμότητα ή το όφελος εξ ενός πράγματος. Στην ελληνική βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται εξίσου και οι δύο όροι. Επειδή πρόκειται για το υποκειμενικό αποτέλεσμα εκ της χρήσης ενός «αγαθού», ο όρος όφελος μου φαίνεται ορθότερος. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από το γεγονός ότι ο όρος θεμελιώνεται κατ' αρχήν από τη φιλοσοφία του *ωφελιμισμού*. Εντούτοις, σε ορισμένες περιπτώσεις ο αγγλικός όρος utility, εφόσον αναφέρεται στην *ιδιότητα ενός αντικειμένου*, αποδίδεται ορθότερα από τον όρο *χρησιμότητα*.

⁸ Ο Ricardo, είχε την ευκαιρία να ασκήσει κριτική σ' αυτή την πρώτη διατύπωση της θεωρίας του υποκειμενικού οφέλους: «Όταν δίνω 2.000 φορές περισσότερο ύφασμα για μια ουγκιά χρυσού απ' ό,τι για μια ουγκιά σιδήρου, μήπως αυτό σημαίνει ότι αποδίδω 2.000 φορές μεγαλύτερο όφελος (utility) στο χρυσό απ' ό,τι στο σίδηρο; (...) Αν το όφελος ήταν το μέτρο της αξίας είναι πιθανό να έδινα μεγαλύτερη τιμή στο σίδηρο» (Ρικάρντο 1992, σελ. 266). Οι Say, Bastiat, κ.ο.κ., και στη συνέχεια οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι απλώς επαναφέρουν, στη θέση της εργασίας, μια προκλασική κατηγορία, ως συστατική έννοια της οικονομικής «επιστήμης»: τη χρησιμότητα (αξία χρήσης) ή το όφελος από τη χρήση ενός «αγαθού».

«συντελεστών παραγωγής». Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή ο κάθε ένας από τους (τρεις) «συντελεστές παραγωγής» (κεφάλαιο, εργασία, έδαφος ή φυσικοί πόροι) παράγει το τμήμα εκείνο του καθαρού προϊόντος το οποίο εισπράττει ως εισόδημα ο κάτοχος του εν λόγω «συντελεστή» (Βλ. το Κεφάλαιο 2. Επίσης, Rubin 1994, σ. 382 επ.).

Η αντίληψη ότι το υποκειμενικό όφελος ρυθμίζει τις τιμές μορφοποιείται τελικά στη θεωρία του *οριακού οφέλους* -ή *οριακής χρησιμότητας*- (marginal utility), με βάση την οποία θεμελιώνεται η Νεοκλασική Πολιτική Οικονομία. Η προσέγγιση αυτή διατυπώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870, με την ταυτόχρονη σχεδόν έκδοση των έργων: *Theory of Political Economy* του Stanley Jevons (1871), *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* του Carl Menger (1871) και *Elements d' Economie Politique pure* του Leon Walras (1874). (Roll 1989, Moss 1996 Parts IV & V, Μπουχάριν 1988, όπου και αναφορά στην εισαγωγή του όρου marginal utility -στο Κεφ. 2, υποσ. 33, σελ. 242. Επίσης Heinrich 1991, σσ. 57-88). Η έννοια του οριακού παραπέμπει στο «επιπλέον όφελος» που επιφέρει μια «επιπλέον μονάδα» ενός «αγαθού» στον καταναλωτή, με δεδομένο ότι αυτό το «επιπλέον όφελος» μειώνεται με την αύξηση του αριθμού των μονάδων του «αγαθού», που ήδη κατέχει ο καταναλωτής. Πρόκειται δηλαδή για την τροποποίηση της παραδοσιακής προσέγγισης του υποκειμενικού οφέλους με «εργαλείο» κάποιες αρχές του διαφορικού λογισμού.

Η έννοια του υποκειμενικού οφέλους, τόσο στην παραδοσιακή όσο και στην «οριακή» της εκδοχή, έχει ως υπόβαθρο τη φιλοσοφία του ωφελιμισμού, βασικός εκπρόσωπος της οποίας υπήρξε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Jeremy Bentham (1748-1832). Σύμφωνα με τον Bentham: «Η φύση έχει θέσει την ανθρωπότητα κάτω από την κυριαρχία δύο ηγεμόνων, του πόνου και της ηδονής. (...) Μας κυβερνούν σε ό,τι πράττουμε, σε ό,τι λέμε, σε ό,τι σκεφτόμαστε (...) Η αρχή του οφέλους (*principle of utility*) αναγνωρίζει αυτή την υπαγωγή και την υιοθετεί για τη θεμελίωση εκείνου του συστήματος, στόχος του οποίου είναι να καθοδηγεί το νήμα της ευδαιμονίας με τη χείρα του Λόγου και του Νόμου (...) Με τον όρο χρησιμότητα (utility) εννοούμε εκείνη την ιδιότητα ενός αντικειμένου, μέσω της οποίας αυτό τείνει να δημιουργήσει ωφέλεια (benefit), πλεονέκτημα, ηδονή, καλό, ή ευτυχία (...) ή (πράγμα που ανάγεται στην ίδια κατάσταση) να αποτρέψει το να λάβει χώρα ζημία, πόνος, κακό, ή δυστυχία» (Bentham 1948, σελ. 1-2).

Το υποκειμενικό όφελος είναι μια κατηγορία που δεν προϋποθέτει ούτε συνεπάγεται κάποιου είδους κοινωνική θεωρία ή αντίληψη. Περιγράφει απλώς μια σχέση ανάμεσα στο μεμονωμένο άτομο και τα αντικείμενα. Με την έννοια αυτή, το μεμονωμένο άτομο θεωρείται ότι εκφράζει επαρκώς, ότι «αντιπροσωπεύει», ολόκληρη την κοινωνία. Η κοινωνία, ως θεωρητική κατηγορία, απορροφάται από το μεμονωμένο άτομο, η «φύση» του οποίου δεν είναι πλέον παρά η «αρχή του οφέλους». Με τα λόγια του Bentham: «Η κοινωνία είναι ένα φανταστικό σώμα (...) είναι μάταιο να μιλάμε για το συμφέρον της κοινωνίας, χωρίς να αντιλαμβανόμαστε το συμφέρον του ατόμου» (Bentham 1948, σελ. 3). «Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα» (Bentham, *The Theory of Legislation*, Λονδίνο 1931, σελ. 144, παρατίθεται στο Rubin 1994, σελ. 301).

Τόσο οι «παραδοσιακές» οικονομικές προσεγγίσεις που στηρίζονται στην έννοια του υποκειμενικού οφέλους, όσο και οι νεοκλασικές αναλύσεις που οικοδομούνται σε αναφορά με την κατηγορία του οριακού οφέλους υιοθετούν απόλυτα και εφαρμόζουν αυτή την αρχή «υποκατάστασης» της κοινωνίας από το άτομο:

«Οι οικονομικοί νόμοι επενεργούν με τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ένα σύνολο πολλών ανθρώπων (...) ή για ένα μόνο άτομο που οι περιστάσεις το είχαν εξαναγκάσει να ζει απομονωμένο. Αν το άτομο αυτό κατόρθωνε να επιβιώσει για κάποιο διάστημα μόνο του, θα γινόταν ταυτόχρονα καπιταλιστής, επιχειρηματίας, εργάτης, παραγωγός και καταναλωτής. Η όλη οικονομική εξέλιξη θα είχε συντελεστεί σ' αυτόν τον ίδιο (...) Ό,τι ισχύει για τον έναν ισχύει εξίσου και για την κοινωνία» (Fr. Bastiat, *Harmonies economiques*, Βρυξέλλες 1850, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, σελ. 228-229). «Η γενική μορφή των νόμων της Οικονομίας είναι κοινή, τόσο για την περίπτωση των ατόμων όσο και των εθνών» (Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1871, σελ. 21, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, σελ. 229). «Ακόμα και στη μοναχική οικονομία ενός Ροβινσώνα (...) δεν θα μπορούσε να ελλείπει το βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου

του τόκου» (Boehm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins, II. Positive Theorie des Kapitals*, Ινσμπρουκ 1912, σελ. 507, παρατίθεται στο Μπουχάριν 1988, σελ. 254).⁹

Στην περίπτωση της νεοκλασικής θεωρίας, όπως ακριβώς και της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας, έχουμε, λοιπόν, μια θεωρητική-εννοιιακή μετατόπιση ως προς το αντικείμενο και την περιοχή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με βάση μια νέα υπόθεση για τη «φύση του ανθρώπου» (το κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» ενδεές άτομο) ορίζεται ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Η «Οικονομία» του (εξ ορισμού) *ορθολογικώς πράττοντος υποκειμένου*.

Ο θεωρητικός χώρος στο εσωτερικό του οποίου συντελείται αυτή η μετατόπιση από την ανταλλακτική αξία και την οικονομία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής στο κυβερνώμενο από την «αρχή του οφέλους» ενδεές άτομο παραμένει βέβαια κοινός και για τις δύο προσεγγίσεις: Είναι ο θεωρητικός χώρος που διαμορφώνεται από τις *ουσιοκρατικές - ανθρωπολογικές φιλοσοφικές αρχές* και τον ιντιβιντουαλισμό. Εντούτοις, η επιλογή της νέας υπόθεσης για τη «φύση του ανθρώπου» οδηγεί και πάλι στη διαμόρφωση ενός νέου αντικειμένου έρευνας που ανοίγει μια νέα περιοχή μελέτης.

Εδώ όμως χρειάζεται προσοχή: Το χαρακτηριστικό αυτού του νέου αντικειμένου είναι ότι δεν οριοθετεί πλέον αυστηρά την οικονομική βαθμίδα της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως ίσχυε στην περίπτωση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με άλλα λόγια, η νέα περιοχή έρευνας είναι απόλυτα ασαφής, δηλαδή ιστορικά και μεθοδολογικά απροσδιόριστη. Αναφέρεται στο «ανθρώπινο πράττειν» γενικά, δηλαδή ανεξάρτητα όχι μόνο από τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε ιστορικής εποχής, αλλά και από τις ιδιαίτερες σφαίρες κοινωνικών πρακτικών. Η κάθε κοινωνική πρακτική μπορεί πλέον να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στην «οικονομία», ενώ οι οικονομικές διαδικασίες θεωρούνται ομοειδείς με τις (από την «αρχή του οφέλους» διεπόμενες) εν γένει ανθρώπινες πρακτικές. (Βλ. για τα ζητήματα αυτά: Lange σε Σταμάτης 1991, σελ. 195-242, Weeks 1989). Πρόκειται για μια α-ιστορική και α-κοινωνική προ-χρηματική προσέγγιση με ασαφή οριοθέτηση του αντικειμένου της και της περιοχής εφαρμογής της (Μπουχάριν 1988). Πρόκειται, επομένως, για την περίπτωση μιας *ψευδοεπιστήμης*.

Η Πολιτική Οικονομία συγχέεται και πάλι, λοιπόν, όπως στις προκλασικές οικονομικές προσεγγίσεις, με τις άλλες σφαίρες κοινωνικής δραστηριότητας (εφόσον η «αρχή του οφέλους» χαρακτηρίζει, υποτίθεται, κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα), ενώ παράλληλα, ακόμα και η περιγραφόμενη «σχέση» «του ανθρώπου» με τα «οικονομικά αγαθά» δεν αναφέρεται στην οικονομία της εμπορευματικής ανταλλαγής, αλλά προκύπτει από την «οντοποίηση αναλυτικών κατηγοριών (...), την πρόσδοση δηλαδή αντικειμενικής ύπαρξης σε έννοιες» (Σταμάτης 1991, σελ. 157): Η νεοκλασική θεωρία ορίζει έτσι τη «δέουσα συμπεριφορά» του καπιταλιστή και του καταναλωτή (με βάση τις «συναρτήσεις μεγιστοποίησης» του οφέλους και του κέρδους και τις συναρτήσεις προσφοράς και ζήτησης στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας)¹⁰ και στη συνέχεια «παριστάνει και ερμηνεύει τη δέουσα συμπεριφορά ως την πραγματική συμπεριφορά» (Σταμάτης 1991, σελ. 154).

Αλλά επιπλέον, αυτή η οντοποιημένη «δέουσα συμπεριφορά» απορρέει από την αξιωματική ταύτιση της αξίας χρήσης του εμπορεύματος (ή του «οφέλους» που προκύπτει από την προμήθεια μιας επιπλέον μονάδας του) με τον ενδοφυή στον καπιταλισμό ορθολογισμό της μεγιστοποίησης του κέρδους (διότι η ισορροπία της αγοράς και οι συναρτήσεις προσφοράς και ζήτησης από τις οποίες απορρέει προϋποθέτουν την ταυτόχρονη

⁹ Αντίθετα με τους νεοκλασικούς, ο τελευταίος κλασικός οικονομολόγος, ο John-Stuart Mill (1806-1873) υπήρξε επικριτής της φιλοσοφίας του Bentham. Σε σχετικό δοκίμιό του που περιέχεται στο βιβλίο του *Dissertations and Disquisitions* (1867, σελ. 334), παρατηρεί ότι η φιλοσοφία του Bentham δεν περιγράφει την ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά «διδάσκει τα μέσα για την οργάνωση και διοίκηση του επιχειρηματικού αποκλειστικά τμήματος της κοινωνικής οργάνωσης». (Παρατίθεται στο Roll 1989, σελ. 355).

¹⁰ «Η Οικονομική καθοδηγείται από την αρχή της αριστοποίησης, που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι γενικά προσπαθούν να επιλέξουν ό,τι είναι άριστο γι' αυτούς, και της ισορροπίας, που υποστηρίζει ότι οι τιμές θα προσαρμόζονται μέχρις ότου προσφορά και ζήτηση εξισωθούν» (Varian, H. R., *Μικροοικονομική, Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 1992, σ. 37).

μεγιστοποίηση του οφέλους του καταναλωτή και του κέρδους του καπιταλιστή). Η νεοκλασική θεωρία είναι επομένως μια εξ' ορισμού απολογητική κατασκευή. Αναζητά «μοντέλα» που να αναπαριστούν την αξιωματικώς υποτιθέμενη αρμονία στην αγορά (ισορροπία) και στην κοινωνία (μεγιστοποίηση οφέλους όλων των «κατόχων συντελεστών παραγωγής», δηλαδή και των εργατών και των καπιταλιστών). Η «οικονομία» δεν είναι παρά ένας μηχανισμός ικανοποίησης των «ανθρώπινων αναγκών».

Η νεοκλασική θεωρία αδυνατεί να θεμελιώσει με λογικά συνεκτικό τρόπο τις αρχές και υποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται και τα πορίσματα που απορρέουν από αυτές. Αδυνατεί για παράδειγμα να συμβιβάσει την υπόθεση ότι το όφελος έχει αυστηρά υποκειμενικά χαρακτηριστικά με τη θέση ότι τα διαφορετικά υποκειμενικά οφέλη είναι συγκρίσιμα και συνεπώς αθροίσιμα στο «γενικό όφελος». Μία κατά Pareto όπτιμουμ κατάσταση, όπου το όφελος του καθενός δεν μπορεί να αυξηθεί περαιτέρω παρά με την μείωση του οφέλους κάποιου άλλου, δεν αποκλείει την ύπαρξη μιας άλλης, διαφορετικής, επίσης κατά Pareto όπτιμουμ κατάστασης, η οποία δεν είναι, όμως, συγκρίσιμη με την προηγούμενη (Heinrich 1991, σελ. 66). Εκτός αυτού, η περίφημη νεοκλασική «συνάρτηση παραγωγής», με βάση την οποία περιγράφεται, υποτίθεται, η συνολική οικονομία, μπορεί να διατυπωθεί μόνο υπό τις εξής υποθέσεις: α) ότι η εργασία, το κεφάλαιο και το καθαρό προϊόν είναι απολύτως μετρήσιμα μεγέθη, τα οποία, β) έχουν την ίδια διάσταση (που σημαίνει ότι τα μέσα παραγωγής και το προϊόν αποτελούνται από ένα και το αυτό αγαθό), ενώ, γ) ο λόγος εργασία προς κεφάλαιο παραμένει πάντα ίσος με μια σταθερά (Σταμάτης 1991, σελ. 135-144). Πρόκειται για ένα «μοντέλο» οικονομίας όχι απλώς απλουστευτικό, αλλά το οποίο συγκρούεται επίσης με τα στοιχειώδη εμπειρικά δεδομένα της καπιταλιστικής συσσώρευσης: τη διαρκή αύξηση του ανά εργαζόμενο συσσωρευμένου κεφαλαίου.

Όμως και οι συστατικές έννοιες της νεοκλασικής θεωρίας «θεμελιώνονται» θεωρητικά σε ρήξη με τα στοιχειώδη εμπειρικά δεδομένα της οικονομίας. Η έννοια της οριακής παραγωγικότητας, για παράδειγμα, προϋποθέτει τη μεταβολή ενός συντελεστή με αμετάβλητους όλους τους άλλους συντελεστές, μια κατάσταση, δηλαδή, που δεν έχει καμιά αντιστοιχία με την πραγματικότητα.

Αποτέλεσμα αυτής της αδυναμίας της νεοκλασικής θεωρίας να θεμελιώσει χωρίς εξόφθαλμες αντιφάσεις τις έννοιες και τα συμπεράσματά της, είναι η συνεχής διολίσθησή της από τον εμπειρισμό στον μαθηματικό φορμαλισμό. Ενώ δηλαδή η νεοκλασική θεωρία ορίζει καταρχάς τις θεωρητικές κατηγορίες της στο έδαφος της εμπειριστικής ιδεολογίας, (καθώς υποθέτει ότι από την άμεσα παρατηρήσιμη συμπεριφορά του -κάθε- συγκεκριμένου ατόμου συνάγεται η «φύση» του «ορθολογικού» ατόμου, δηλαδή ότι η έννοια «άνθρωπος» συμπίπτει με τις εμπειρικά διαπιστώσιμες ιδιότητες του συγκεκριμένου ανθρώπου), στη συνέχεια χρησιμοποιεί το διαφορικό λογισμό και τα μαθηματικά μοντέλα για να περιγράψει μια «ορθολογική» οικονομική συμπεριφορά (του καταναλωτή, του παραγωγού ...), που δεν έχει την παραμικρή αντιστοιχία με την εμπειρικά διαπιστώσιμη πραγματικότητα.

Η αναγόρευση στοιχειωδών θέσεων της κυρίαρχης ιδεολογίας σε επιστημονικές αλήθειες, μέσα από την «οικονομική» οντοποίηση μαθηματικών σχέσεων και μοντέλων, αποτελεί έτσι το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης νεοκλασικής θεωρίας. Για το περιεχόμενο της «τιμής ισορροπίας» δεν μπορεί, π.χ., να λεχθεί κάτι περισσότερο από την ταυτολογική διαπίστωση ότι αντιστοιχεί στο σημείο τομής των συναρτήσεων ζήτησης και προσφοράς (είναι η τιμή στην οποία τόσο οι παραγωγοί όσο και οι καταναλωτές είναι, για κάποιο λόγο, διατεθειμένοι να προσφέρουν και να ζητήσουν αντίστοιχα την αυτή ποσότητα), ενώ, αντιστρόφως, οι καμπύλες προσφοράς και ζήτησης δεν είναι παρά μαθηματικές συναρτήσεις με συγκεκριμένες ιδιότητες, ώστε να ορίζεται μια «τιμή ισορροπίας» (ένα σημείο τομής των γραφικών τους παραστάσεων, βλ. και Rubin 1972, σσ. 185-221).

Οι οπαδοί της νεοκλασικής θεωρίας φαίνεται να πιστεύουν πως οτιδήποτε μπορεί να διατυπωθεί με μαθηματικές σχέσεις είναι αυτόχρονα επιστημονικόν.

3. Η μαρξιστική επιστημονική επανάσταση

3.1 Η ρήξη με τις ουσιολογικές προσεγγίσεις

Ο Καρλ Μαρξ ασχολήθηκε για πρώτη φορά με την Πολιτική Οικονομία στα κείμενά του της περιόδου 1843-44 (αρχής γενομένης, σε εμβρυακή μορφή, από το *Zur Judenfrage -Για το εβραϊκό ζήτημα-*, 1843, και σε αναπτυγμένη μορφή στο τρίτο *Χειρόγραφο του 1844*), από μια σκοπιά όμως αμιγώς φιλοσοφική και εξωτερική ως προς τις έννοιες και την ανάπτυξη της Πολιτικής Οικονομίας. Έχοντας ασπαστεί την περίοδο αυτή τις βασικές θέσεις και την κριτική του Feuerbach προς τη χεγκελιανή φιλοσοφία, ο Μαρξ θεωρεί την οικονομία ως τον τόπο όπου λαμβάνει χώρα η «αλλοτρίωση» του ανθρώπου από τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στο «είδος» του (το ανθρώπινο είδος ή γένος).

Νεοχεγκελιανός στη δεκαετία του 1830 και μέχρι το 1842, (αναλυτικά βλ. Heinrich 1991, σελ. 80-111), ο Μαρξ στρατεύεται αρχικά στην προοπτική της «πραγμάτωσης της φιλοσοφίας», δηλαδή της φιλοσοφικής πρακτικής μέσω της οποίας θα προέκυπτε το κράτος που αντιστοιχεί στην ανθρώπινη φύση (η οποία νοείται κατά Hegel ως έλλογη ελευθερία), δηλαδή το κράτος της ελευθερίας και του Λόγου. Η πολιτική πρακτική και η αντιπαράθεση με το πραγματικό κράτος οδηγούν, όμως, γρήγορα τον Μαρξ στο να υιοθετήσει, το Φεβρουάριο του 1843, τις θέσεις της φουερμπαχιανής κριτικής, με βάση τις οποίες μπορεί να θεμελιώσει την άποψη ότι το κράτος δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει «πραγμάτωση της έλλογης ελευθερίας», διότι στην πραγματικότητα δεν είναι παρά έκφραση της αλλοτριωμένης υπόστασης της ανθρωπότητας. Η άποψη αυτή διαπλέκεται με μια κριτική προς τη χεγκελιανή φιλοσοφία: «Ο Hegel δίδει αυτοτελή υπόσταση στα κατηγορήματα, τα αντικείμενα (...) διαχωρίζοντάς τα από την πραγματική τους αυτοτελή υπόσταση, (που είναι) το υποκείμενό τους. Συνακόλουθα το πραγματικό υποκείμενο εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα, ενώ θα έπρεπε να ξεκινήσουμε από το πραγματικό υποκείμενο και να θεωρήσουμε την αντικειμενοποίησή του» (Μαρξ, σε MEW 1, σελ. 224). Αυτή η απόδοση στο αντικείμενο (που είναι δημιουργήματα του ανθρώπου) ιδιοτήτων και κατηγορημάτων που προσιδιάζουν στο υποκείμενο (στον άνθρωπο) και η συνακόλουθη κυριαρχία του αντικειμένου πάνω στο υποκείμενο συνιστά την αλλοτρίωση του ανθρώπου (βλ. και Ranciere 1995-α, σελ. 75-86).

Η πραγματικότητα θεωρείται πλέον ως η πραγματικότητα της αλλοτρίωσης, στην οποία το ανθρώπινο Είναι εμφανίζεται υπό τη μορφή του αλλότριου (ως προς τον άνθρωπο) Είναι, το οποίο (αλλότριο Είναι) από αντικείμενο-δημιούργημα του ανθρώπου μετατρέπεται σε υποκείμενο που κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο. Η πραγματικότητα είναι η αλλοτριωμένη αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης φύσης.

Ο Feuerbach είχε χρησιμοποιήσει αυτή την προσέγγιση (και την κριτική που απορρέει απ' αυτή) για να περιγράψει την κυριαρχία της θρησκείας (του Θεού, που είναι ένα δημιουργήματα της ανθρώπινης σκέψης) πάνω στον άνθρωπο. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετούσε μια αντίληψη, αντίστοιχη με εκείνη του Hegel, για τη *διάκριση-αντίφαση* ανάμεσα στην *ουσία* του ανθρώπου και την *ύπαρξή του* (και αντίστοιχα ανάμεσα στην *Ιδέα* ή τη σκέψη και την *πραγματικότητα*). Η φουερμπαχιανή κριτική αντιστρέφει, όμως, τη θέση των δύο πόλων της αντίφασης: Ενώ ο Hegel θεωρούσε ότι η ανακάλυψη της αλήθειας συντελείται στο χώρο της *Ιδέας* και προϋποθέτει την αφαίρεση, ο Feuerbach (και ο φουερμπαχιανός Μαρξ της περιόδου 1843-44) υποστήριζε ότι η αφαίρεση αποτελεί το όχημα της αλλοτρίωσης και η αλήθεια μπορεί να ανακαλυφθεί μόνον δια της αισθητηριακής συνείδησης. *Στις Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της Φιλοσοφίας* ο Feuerbach σημειώνει χαρακτηριστικά: «Το να κάνεις αφαιρέσεις σημαίνει να θέτεις την *ουσία* της φύσης *εκτός* φύσης, την *ουσία* της σκέψης *εκτός της πράξης της σκέψης*. Θεμελιώνοντας εξ ολοκλήρου το σύστημά της πάνω σ' αυτές τις πράξεις αφαιρέσης, η φιλοσοφία του Hegel αλλοτρίωσε τον *άνθρωπο από τον εαυτό του*». (Παρατίθεται στο Ranciere 1995-α, σελ. 80).

Στο πλαίσιο της φουερμπαχιανής φιλοσοφίας, ο Μαρξ συλλαμβάνει τη φύση του ανθρώπου όχι ως ατομικό Είναι, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της πολιτικής φιλοσοφίας ή της Πολιτικής Οικονομίας, αλλά ως μια συλλογική πραγματικότητα (η φύση του είδους -του ανθρώπινου γένους-, της ανθρωπότητας), ως μια κοινωνικότητα που επεκτείνεται σ' όλες της σφαίρες της ανθρώπινης πρακτικής. Η γνώση αυτής της κοινωνικής ανθρώπινης φύσης μπορεί να συντελεστεί στο επίπεδο της αισθητηριακής συνείδησης, αντίθετα με την αφαίρεση που δημιουργεί την ανεστραμμένη συνείδηση, στο πλαίσιο της αλλοτριωμένης

πραγματικότητας: «Ο άνθρωπος όμως δεν είναι ένα αφηρημένο ον, που βρίσκεται έξω από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος των ανθρώπων, κράτος, κοινωνία. Αυτό το κράτος, αυτή η κοινωνία παράγουν τη θρησκεία, μια ανεστραμμένη συνείδηση του κόσμου, διότι αποτελούν ένα ανεστραμμένο κόσμο» (MEW 1, σελ. 378).

Ο Μαρξ κινείται αρχικά, λοιπόν, στο πλαίσιο μιας ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής φιλοσοφικής κατεύθυνσης, η οποία εμφανίζει τα ακόλουθα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: α) Δεν είναι ατομιστική, δηλαδή υποθέτει μια συλλογική-κοινωνική φύση του ανθρώπου, β) θεωρεί ότι η φύση αυτή του ανθρώπου αποτυπώνεται στρεβλά στην πραγματικότητα μέσω της διαδικασίας αλλοτρίωσης και γ) είναι εμπειριστική, δηλαδή υιοθετεί την άποψη ότι η αποκάλυψη της φύσης του ανθρώπου μπορεί να γίνει στο επίπεδο της αισθητηριακής συνείδησης, η πραγματική γνώση δίδεται μόνο από τα εμπειρικά παρατηρήσιμα φαινόμενα, δηλαδή (σε αντίθεση με όσα υποστήριζε η χεγκελιανή φιλοσοφία) με την παραίτηση από νοητικές αφαιρέσεις, πέρα από αυτές που συνάγονται από την αισθητηριακή παρατήρηση και γενικεύουν εμπειρικά αισθητά αντικείμενα.¹¹

Ο ιδιότυπος αυτός ουσιακρατικός εμπειρισμός αποκτά νέα χαρακτηριστικά όταν ο Μαρξ ασπάζεται, μέσα από την πολιτική του δράση, τις ιδέες του κομμουνισμού. Τώρα θεωρεί ότι η φύση της ανθρωπότητας είναι η κοινωνία των εργαζομένων ανθρώπων, ότι η κατεξοχήν πρακτική του ανθρώπινου είδους είναι η εργασία, το αντικείμενο της οποίας (το εμπόρευμα) αντιπαράκειται, όμως, στον άνθρωπο ως αλλότριο ον, ως αντικειμενοποιημένη εχθρική δύναμη, καθώς το αντικείμενο-προϊόν αυτό δεν του ανήκει, αλλά το ιδιοποιείται το κεφάλαιο. Η διαδικασία της αλλοτρίωσης, κατά την οποία το αντικείμενο (το προϊόν της ανθρώπινης πρακτικής) μετατρέπεται σε κεφάλαιο και κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο, μετατρέποντας έτσι και τον ίδιο τον άνθρωπο σε αντικείμενο-εμπόρευμα (μισθωτή εργασία), δημιουργεί την οικονομία της ατομικής ιδιοκτησίας. Η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και ο κομμουνισμός συνιστούν επομένως την άρση της ανθρώπινης αλλοτρίωσης. Όπως παρατηρεί ο Ranciere, «στο 3ο χειρόγραφο (MEW EB I, σελ. 537), ο Μαρξ δηλώνει ότι η οικονομική αλλοτρίωση αποτελεί την αλλοτρίωση της πραγματικής ζωής (εν αντιθέσει με την θρησκευτική αλλοτρίωση, η οποία λαμβάνει χώρα μόνο στη συνείδηση). Κατά συνέπεια, η κατάργηση της οικονομικής αλλοτρίωσης επιφέρει την κατάργηση όλων των άλλων αλλοτριώσεων» (Ranciere 1995-α, σελ. 82).

Το θεωρητικό αντικείμενο της κομμουνιστικής αυτής προβληματικής είναι η αλλοτρίωση του εργαζόμενου ανθρώπινου είδους. «Ολόκληρη η λεγόμενη παγκόσμια ιστορία δεν είναι τίποτε άλλο από τη δημιουργία του ανθρώπου δια της ανθρώπινης εργασίας» (MEW EB I, σελ. 546). Η αλλοτρίωση αποτελεί την αιτία της ατομικής ιδιοκτησίας, από την οποία απορρέουν οι νόμοι της Πολιτικής Οικονομίας: «Η ατομική ιδιοκτησία είναι λοιπόν το προϊόν, το αποτέλεσμα, η αναγκαία συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας, της εξωτερικής σχέσης του εργάτη με τη φύση και με τον εαυτό του» (MEW EB I, σελ. 520).

Στο πλαίσιο αυτό ασκείται η κριτική στην Πολιτική Οικονομία, ότι αποτελεί την επιστήμη της αλλοτριωμένης ανθρωπότητας, ότι απεικονίζει όχι την ανθρώπινη φύση αλλά την αλλοτρίωσή της, την αλλοτριωμένη ανθρωπότητα. Ο Μαρξ δεν ασκεί κριτική στις έννοιες και τους «νόμους» της Πολιτικής Οικονομίας, δεν αμφισβητεί την ισχύ τους, δεν διατυπώνει μια «εσωτερική» κριτική, αναφορικά με τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας. Θεωρεί ότι οι έννοιες και οι «νόμοι» της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας απεικονίζουν επαρκώς την οικονομία της ατομικής ιδιοκτησίας, ότι επομένως έχουν ισχύ ως περιγραφή της αλλοτριωμένης ανθρώπινης πραγματικότητας. Η κριτική του συνίσταται στη θέση ότι δεν αποκαλύπτουν αυτό καθαυτό το γεγονός της αλλοτρίωσης και την πραγματική ανθρώπινη φύση.

«Η πολιτική οικονομία ξεκινά από το γεγονός της ατομικής ιδιοκτησίας. Δεν μας την εξηγεί. Συλλαμβάνει την υλική διαδικασία, στην οποία υπόκειται στην πραγματικότητα η ατομική ιδιοκτησία, σε γενικές και αφηρημένες διατυπώσεις, οι οποίες εν συνεχεία ισχύουν γι' αυτή ως νόμοι. Δεν κατανοεί αυτούς τους νόμους, δηλαδή δεν καταδεικνύει πώς

¹¹ «Τα συμπεράσματά μου είναι προϊόν μιας ανάλυσης καθαρά εμπειρικής, η οποία βασίζεται σε μια ενδελεχή κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας» (MEW EB I, σελ. 467).

αυτοί προκύπτουν από την ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας (...) Ξεκινούμε από ένα πολιτικοοικονομικό, *σύγχρονο* γεγονός. Ο εργάτης γίνεται τόσο περισσότερο πτωχός όσο περισσότερο πλούτο παράγει, όσο περισσότερο η παραγωγή του αυξάνεται σε δύναμη και ποσότητα. Ο εργάτης γίνεται τόσο περισσότερο ευτελές εμπόρευμα, όσο περισσότερα εμπορεύματα δημιουργεί. Η απαξίωση (Entwertung) του κόσμου των ανθρώπων αυξάνεται ευθέως ανάλογα προς την αξιοποίηση (Verwertung) του κόσμου των πραγμάτων. Η εργασία δεν παράγει μόνο προϊόντα. Παράγεται η ίδια και παράγει τον εργάτη ως εμπόρευμα, κι αυτό στον ίδιο βαθμό, στον οποίο παράγει γενικώς προϊόντα. (...) Αυτό το γεγονός δεν εκφράζει τίποτα άλλο από το εξής: το αντικείμενο που παράγει η εργασία, το προϊόν της, εμφανίζεται απέναντί της ως ένα *ξένο* *ον*, ως μια *δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό*. Το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία που παγιώνεται σ' ένα αντικείμενο, που γίνεται πράγμα, είναι η *αντικειμενοποίηση* της εργασίας» (MEW EB I, σελ. 510, 511-512 & 519).

Βλέπουμε λοιπόν ότι στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής φιλοσοφίας και του εμπειρισμού, δηλαδή στον ίδιο θεωρητικό χώρο στον οποίο διαμορφώνεται η Κλασική Πολιτική Οικονομία, ο νεαρός Μαρξ ορίζει ένα νέο αντικείμενο ανάλυσης (την αλλοτρίωση του ανθρώπινου είδους) και ασκεί μια «εξωτερική» κριτική στην Πολιτική Οικονομία: τη θεωρεί ως μια επιστήμη της αλλοτριωμένης ανθρώπινης υπόστασης. Πρόκειται για μια κριτική που ακολουθεί τα θεωρητικά σχήματα του Feuerbach: «Η κριτική της Πολιτικής Οικονομίας όπως και η θετική κριτική γενικά οφείλουν την αυθεντική τους θεμελίωση στις ανακαλύψεις του Feuerbach. Από τον Feuerbach ξεκινάει η θετική ανθρωπιστική και νατουραλιστική κριτική» (MEW EB I, σελ.468).

Εντούτοις, δύο βασικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης αυτής του νεαρού Μαρξ, η *μη ατομιστική σύλληψη της ανθρώπινης φύσης* (το ανθρώπινο γένος) και η *φουερμπαχιανή στράτευση του στον εμπειρισμό* (η θεώρηση της εννοιολογικής αφαίρεσης ως αλλοτρίωσης) αποδείχθηκαν ένα εκρηκτικό μίγμα για την ανθρωπολογική-ουσιακρατική προσέγγισή του.

Το ρόλο του καταλύτη αποτέλεσε η πολεμική του νέο-χεγκελιανού Max Stirner προς τον Feuerbach τον Οκτώβριο 1844 (Heinrich 1991, σελ. 113 επ.). Ο Stirner προσάπτει στον Feuerbach, αλλά και στους νεο-χεγκελιανούς, ότι ορίζοντας (σε αναφορά με τους συγκεκριμένους ανθρώπους) μία «ανθρώπινη φύση», στην πραγματικότητα καταφεύγουν και αυτοί σε μια αφαίρεση από την πραγματικότητα και υιοθετούν απλώς ένα νέο θεολογικό είδωλο των συγκεκριμένων ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Stirner υπάρχει μόνο το κάθε ξεχωριστό άτομο, το κάθε ξεχωριστό «εγώ», το οποίο δεν υπόκειται σε κανέναν αφαιρετικό προσδιορισμό. Οι απόψεις αυτές προβληματίζουν ιδιαίτερα τους Μαρξ και Engels, παρότι αυτοί επισημαίνουν ότι ο «συγκεκριμένος άνθρωπος» του Stirner δεν είναι παρά το άτομο και η συνείδηση της «παρούσας κοινωνίας» (βλ. MEW 27, σελ. 11, Heinrich 1991, σελ. 113 επ.).

Από το νέο ιδεολογικό-θεωρητικό μίγμα που προέκυψε μετά την παρέμβαση του Stirner¹², θα αναδυθεί λίγους μήνες αργότερα μια εντελώς νέα σύνθεση: Με τις *Θέσεις για τον Feuerbach* (Μαρξ, MEW 3, σελ. 5-7, 1845) και με τη *Γερμανική Ιδεολογία* (Μαρξ/Engels, MEW 3, σελ. 9-530, 1845-46), οι Μαρξ και Engels έρχονται σε ρήξη με κάθε εκδοχή της ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας. Η ανθρώπινη φύση δεν θεωρείται πλέον μια αναλλοίωτη εσωτερική ουσία της ανθρωπότητας, αλλά το μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνικής εξουσίας που προκύπτει ερήμην της θέλησης των ανθρώπων, από την πάλη των τάξεων. Η ιστορία δεν είναι η ιστορία της ανθρώπινης αλλοτρίωσης, αλλά της πάλης των τάξεων.

«Ο Feuerbach διαλύει τη θρησκευτική ουσία σε *ανθρώπινη* ουσία. Αλλά η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (Μαρξ, 6η θέση για τον Feuerbach, MEW 3, σελ. 6).

¹² Για την κριτική των απόψεων του Stirner, οι Marx και Engels θα αφιερώσουν ένα χρόνο αργότερα το μεγαλύτερο τμήμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας* (περισσότερο από τα 3/5 της έκτασης του έργου).

«Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γιαυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως ‘ουσία’ και ‘φύση του ανθρώπου’» (MEW 3, σελ. 38). «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το σύνολο των συσχετισμών, των σχέσεων αυτών των ατόμων μεταξύ τους» (Μαρξ 1990 - Grundrisse- σελ. 194).

Οι ιδέες των ανθρώπων, η συνείδησή τους, αποτελεί επομένως επίσης ιστορικό προϊόν, εκφράζει, σε κάθε εποχή, την αντίληψη που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους, αντίληψη στην οποία αποτυπώνεται όχι η επιστημονική γνώση αλλά η ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης: «Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κ.λπ., αλλά οι πραγματικοί δρώντες άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και των σχέσεων που αντιστοιχούν σ’ αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές τους» (MEW 3, σελ. 26). «Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη» (MEW 3, σελ. 46).

Η ανατροπή του καπιταλιστικού κοινωνικού καθεστώτος δεν αποτελεί ούτε ένα ιδανικό ή μια ηθική επιταγή, ούτε μια διαδικασία ανάκτησης από τον άνθρωπο της χαμένης ουσίας του. Συνιστά μια αντικειμενική ροπή της πάλης των τάξεων, τη δυνατότητα και τη δυναμική της οικοδόμησης της εργατικής εξουσίας: «Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση, η οποία πρέπει να δημιουργηθεί, ένα ιδεώδες, προς το οποίο πρέπει να κατευθυνθεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση, η οποία ανατρέπει την παρούσα κατάσταση» (MEW 3, σελ. 35).

Βρισκόμαστε, λοιπόν, από το 1845 και μετά, μπροστά σε μια τομή στη σκέψη του Μαρξ (και του Engels), η οποία συνίσταται στη ρήξη με την ανθρωπολογική-ουσιοκρατική φιλοσοφία και ιδεολογία. Η φύση του ανθρώπου υποκαθίσταται από τις κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου κάθε φορά τρόπου παραγωγής, οι οποίες καθορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου-κοινωνικού ανθρώπου, και οι οποίες υπόκεινται σε μετασχηματισμούς και ανατροπές στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων. «Η ιστορία όλων των μέχρι σήμερα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων» (Μαρξ/Ενγκελς 1965, σελ. 29). Η ρήξη αυτή δεν εγκαινιάζει απλώς ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο (όπως συνέβαινε στο εσωτερικό των ανθρωπολογικών-ουσιοκρατικών προσεγγίσεων, με την υιοθέτηση μιας διαφορετικής κάθε φορά αξιωματικής θέσης σχετικά με τη φύση του ανθρώπου), αλλά *διανοίγει ένα νέο θεωρητικό χώρο, σε αντιστοιχία με μια νέα έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας.*

Η κοινωνία είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, μιας διαδικασίας με *κινητήρια δύναμη* (πάλη των τάξεων) αλλά *χωρίς υποκείμενο-δημιουργό*,¹³ και αποτελεί ένα *δομημένο όλον*, ένα *σύστημα* (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) *ταξικής εξουσίας*, που διέπεται από ένα *σύνολο αντιφάσεων* (και όχι από τις εκφάνσεις μιας και της αυτής αντίφασης όπως θα το ήθελε μια χεγκελιανή ερμηνεία της μαρξικής σκέψης. Για μια κριτική του «εγελομαρξισμού» βλ. και Heinrich 1995). Η συνείδηση των ανθρώπων, δηλαδή το σύνολο των ιδεολογικών σχέσεων και αντιφάσεων, ερμηνεύεται έτσι ως ένα στοιχείο, ένα επίπεδο της συνολικής κοινωνικής δομής και της ταξικής πάλης που διεξάγεται στο εσωτερικό της, όχι ως η «αλλοτρίωση» «του Ανθρώπου».¹⁴ Το κοινωνικό επίπεδο που σε τελευταία ανάλυση καθορίζει τα δομικά χαρακτηριστικά όλων των κοινωνικών επιπέδων και τον τύπο της μεταξύ τους άρθρωσης, είναι το οικονομικό. (Για τα ζητήματα αυτά βλ. Althusser 1972, Αλτουσέρ 1978 & 1983, Πασουκάνις 1977).

¹³ «Η αναλυτική μέθοδός μου δεν εκκινεί από τον άνθρωπο, αλλά από την οικονομικά δεδομένη περίοδο της κοινωνίας» (Μαρξ 1993, σελ. 34). «Εδώ όμως πρόκειται για τα πρόσωπα μόνο στο βαθμό που αποτελούν την προσωποποίηση οικονομικών κατηγοριών και είναι φορείς καθορισμένων ταξικών σχέσεων και συμφερόντων» (Μαρξ 1963, σελ. 14). «Ο μαρξισμός βλέπει την κοινωνία σαν ένα σύστημα χωρίς υποκείμενα» (Μπουχάριν 1988, σελ. 227).

¹⁴ «Έτσι η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, όλη η άλλη ιδεολογία (...) δεν διατηρούν πια την όψη της αυτονομίας. Δεν έχουν ούτε ιστορία, ούτε εξέλιξη (...)» (MEW 3, σελ. 26).

Ο Μαρξ οριοθετεί έτσι ένα νέο θεωρητικό χώρο, στο εσωτερικό του οποίου θα διαμορφώσει αργότερα, όταν ολοκληρώσει τη ρήξη του και με τον εμπειρισμό, μια νέα «επιστημονική ήπειρο» (Αλτουσέρ): *την επιστήμη της (καπιταλιστικής) κοινωνίας*.

3.2 Η ρήξη με τον εμπειρισμό

Η νέα έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας που συγκροτεί ο Μαρξ μετά το 1845 τον φέρνει αυτόματα αντιμέτωπο με τις εννοιολογικές κατηγορίες και τους «νόμους» της Πολιτικής Οικονομίας. Η σχέση του με την Πολιτική Οικονομία δεν μπορεί να εξακολουθήσει να είναι «εξωτερική» (θεώρηση της Πολιτικής Οικονομίας ως μιας επιστήμης που περιγράφει την αλλοτριωμένη ανθρωπότητα). Στο νέο θεωρητικό χώρο, απαιτείται η διαμόρφωση μιας *συγκεκριμένης θεωρίας* και συγκεκριμένων *εννοιών* που να αναλύουν την πραγματικότητα του ταξικού ανταγωνισμού και της ταξικής εκμετάλλευσης.

Ο Μαρξ αρχίζει, λοιπόν, τη μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας, αποδεχόμενος αρχικά πλήρως τη ρικαρδιανή προσέγγιση και επισημαίνοντας απλώς τον ιστορικό χαρακτήρα του αντικειμένου ανάλυσης, δηλαδή το ότι δεν πρόκειται για την ανθρώπινη οικονομία γενικά, αλλά για την οικονομία ενός ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, την καπιταλιστική οικονομία (και κοινωνία). Η προσέγγιση αυτή του Μαρξ παραμένει ακόμα στο έδαφος του εμπειρισμού, και υποστηρίζει ότι οι κλασικοί οικονομολόγοι ανήγαγαν μέσω της αφαίρεσης τους «ιστορικούς νόμους» σε «αιώνιους νόμους» (MEW 4, σελ. 130, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*). Χαρακτηριστικά ο Μαρξ, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, θα υποστηρίξει: «Η εμπειρική παρατήρηση πρέπει σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση να μας δείξει εμπειρικά, και χωρίς οποιαδήποτε μυστικοποίηση και θεωρητικολογία, τη σύνδεση της κοινωνικής και πολιτικής δομής με την παραγωγή» (MEW 3, σελ. 25).

Εντούτοις, η θεωρητική επεξεργασία και υπέρβαση της «λανθάνουσας» μορφής υπό την οποία εμφανίζεται στον Ricardo η ερμηνεία του κέρδους (ως η διαφορά ανάμεσα στην αξία του εμπορεύματος και στην αξία της εργασιακής δύναμης που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του) οδηγεί τον Μαρξ σε ρήξη και με τον εμπειρισμό. Η συγκρότηση της *υπεραξίας*, ως μιας έννοιας που συλλαμβάνει θεωρητικά το κοινωνικό-σχεσιακό περιεχόμενο τόσο του κέρδους όσο και του τόκου και της προσόδου, καίτοι η ίδια δεν αποτελεί εμπειρικός αισθητή πραγματικότητα, (αντιλαμβάνεται δηλαδή ότι κέρδος, τόκος και πρόσοδος αποτελούν μορφές της υπερ-εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), πιστοποιεί την οριστική απομάκρυνση του Μαρξ από τον εμπειρισμό.

Πραγματικά, η υπεραξία αποτελεί μια έννοια που προκύπτει ως *προϊόν μιας αφαίρεσης* από τις συγκεκριμένες μορφές εμφάνισής της (επιχειρηματικό κέρδος, τόκος, πρόσοδος) και επιτρέπει την κατανόηση των *συγκεκριμένων* αυτών οικονομικών *μορφών* ως εκφάνσεων μιας *κοινωνικής σχέσης* (της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης), τα βασικά χαρακτηριστικά της οποίας δεν είναι αντιληπτά στη βάση μόνον την εμπειρικής παρατήρησης.

Η ρήξη του Μαρξ με τον εμπειρισμό αποτυπώνεται για πρώτη φορά σε καθαρή μορφή στην *Εισαγωγή* του 1857 (Μαρξ 1989, σσ. 53-74). Στο κείμενο αυτό ο Μαρξ σκιαγραφεί τη μέθοδο της επιστημονικής προσέγγισης και κατανόησης της πραγματικότητας, παίρνοντας τις αποστάσεις του τόσο από τον εμπειρισμό, όσο και από τον ορθολογισμό (αλλά και τη χεγκελιανή φιλοσοφία). Ο Μαρξ αποκαλεί *διαλεκτική μέθοδο* τον τρόπο συγκρότησης των εννοιών με βάση τις οποίες μπορεί κανείς να οικειοποιηθεί νοητικά την πραγματικότητα, δηλαδή να αποκαλύψει την εσωτερική αιτιακή αλληλοσυσχέτιση και «κανονικότητα» των φαινομένων.

Η μέθοδος συνίσταται στο να ξεκινήσει κανείς (όπως στην περίπτωση του εμπειρισμού, π.χ. της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας) από τα συγκεκριμένα-εμπειρικά αντικείμενα και να καταφύγει στην νοητική αφαίρεση. Όμως, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται πλέον ότι η ερμηνεία των φαινομένων δεν μπορεί να περιοριστεί σ' αυτό το *πρώτο βήμα* της ανάλυσης. Οι αφαιρέσεις από μόνες τους δεν αποκαλύπτουν την αιτιακή αλληλουχία μεταξύ των φαινομένων, δεν συγκροτούν τις *έννοιες* των εμπειρικά αντιληπτών αντικειμένων της πραγματικότητας. Για να ολοκληρωθεί η διαδικασία νοητικής-επιστημονικής αναπαραγωγής

του πραγματικού (ιδιοποίησης της πραγματικότητας) χρειάζεται ένα *δεύτερο βήμα*, η «επιστροφή» από τις αφαιρέσεις στο συγκεκριμένο αντικείμενο.

Προκύπτει έτσι μια θεωρητική διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται η επιστημονική έννοια του συγκεκριμένου, η έννοια που αποδίδει τις αιτιακές σχέσεις που ρυθμίζουν την πραγματικότητα, οι οποίες όμως ποτέ δεν εμφανίζονται καθαυτές στο χώρο της πραγματικότητας και των φαινομένων, δεν ανήκουν στο χώρο των εμπειρικά απτών οντοτήτων και φαινομένων. Η μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αντικείμενο της επιστημονικής μεθόδου διαφοροποιείται έτσι ριζικά από τη μέθοδο του ορθολογισμού (αλλά και από τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο Hegel την αφαίρεση), διότι δεν αποτελεί αυτόνομη διαδικασία, αλλά τη δεύτερη φάση μιας διττής διαδικασίας εννοιακής αποκωδικοποίησης του συγκεκριμένου («επιστροφή στο συγκεκριμένο»).

«Ο πληθυσμός είναι μια αφαίρεση, αν παραλείψω, για παράδειγμα, τις τάξεις που τον αποτελούν. Αυτές οι τάξεις είναι πάλι λόγος κενός αν δεν γνωρίζω τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται. Π.χ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κλπ. (...) Αν λοιπόν άρχιζα με τον πληθυσμό, αυτό θα ήταν μια χαοτική παράσταση του όλου, και ο ακριβέστερος προσδιορισμός θα με οδηγούσε αναλυτικά σε ολόένα πιο απλές έννοιες (...) σε ολόένα πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω στους απλούστατους προσδιορισμούς. Από κει θάπρεπε τώρα να ξαναρχίσω το ταξίδι αντίστροφα, ώσπου να φτάσω επιτέλους πάλι στον πληθυσμό, αυτή τη φορά όμως όχι σαν χαοτική παράσταση του όλου, αλλά σαν πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. Ο πρώτος δρόμος είναι αυτός που η πολιτική οικονομία ακολούθησε ιστορικά στη γένεσή της (...) Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι η συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα του πολλαπλού. Γιαντό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία. Παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στην πρώτη πορεία η ολοκληρωμένη παράσταση εξαυλώθηκε σε αφηρημένο προσδιορισμό. Στη δεύτερη, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Γιαντό ο Χέγκελ έπεσε στην αυταπάτη να θεωρεί το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που συνοψίζει μέσα της τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και κινεί η ίδια τον εαυτό της. Ενώ η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο δεν είναι παρά ο τρόπος που η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει σαν πνευματικά συγκεκριμένο» (Μαρξ 1989 -Εισαγωγή σε *Grundrisse*-, σελ. 66-67).

Μέσα από αυτή τη θεωρητική μέθοδο παράγονται αφηρημένες κατηγορίες που συνιστούν εννοιακούς προσδιορισμούς της συγκεκριμένης (παρούσας ή ιστορικής) πραγματικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, η μαρξική έννοια του κεφαλαίου «δεν είναι αυθαίρετη, αλλά συμπυκνώνει την *differentia specifica* [ειδοποιό διαφορά] του κεφαλαίου σε αντιδιαστολή απ' όλες τις άλλες μορφές του πλούτου - μ' άλλα λόγια, τους άλλους τρόπους ανάπτυξης της (κοινωνικής) παραγωγής» (Μαρξ 1990 -*Grundrisse*-, σελ. 340).

Γίνεται κατανοητό, ότι οι αφαιρέσεις στις οποίες οδηγεί η ρήξη του Μαρξ με τον εμπειρισμό δεν παραπέμπουν στην υιοθέτηση από τη μεριά του της μεθοδολογίας των «οικονομικών μοντέλων», σύμφωνα με την οποία απομονώνονται κάποιες όψεις της οικονομικής πραγματικότητας, οι οποίες, με βάση κάποιες λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετες παραδοχές, θεωρούνται οι σημαντικότερες, και στη συνέχεια αναζητούνται σχέσεις ανάμεσα στα «μεγέθη» του μοντέλου, όπως συμβαίνει με τα νεοκλασικά ή νεοοικονομικά μαθηματικά μοντέλα. Πρόκειται, αντίθετα, για τη διαδικασία επιστημονικής κατανόησης και ερμηνείας των οικονομικών σχέσεων και «μεγεθών», που αποτελούν την (εμπειρικά ορατή) πραγματικότητα. Μόνο σε αυτή τη θεωρητική βάση έχει νόημα, ορισμένες φορές, η διατύπωση μοντέλων, όπως τα σχήματα αναπαραγωγής στο 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Όταν ο Μαρξ ονομάζει τη μεθόδό του διαλεκτική, δεν εννοεί, λοιπόν, ότι έχει υιοθετήσει τη χεγκελιανή φιλοσοφία και μέθοδο, την οποία εφαρμόζει «υλιστικά». Αλλωστε, στον *Επίλογο* της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου* υποστηρίζει: «Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από τη χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετό της» (Μαρξ 1963, σελ. 23). Η *διαλεκτική αντίφαση* αποτελεί για τον Μαρξ όρο που παραπέμπει στην «αδιαφάνεια» της εμπειρικής πραγματικότητας (στο ότι δηλαδή η εμπειρική

παρατήρηση δεν μπορεί να αποκαλύψει τους αιτιακούς προσδιορισμούς που καθορίζουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη της πραγματικότητας), ενώ η *διαλεκτική ανάπτυξη* της αντίφασης αναφέρεται στη διαδικασία συγκρότησης των εννοιών και της θεωρίας που αποκωδικοποιούν την πραγματικότητα και αποκαλύπτουν τις δομικές-αιτιακές σχέσεις με βάση τις οποίες αυτή διαμορφώνεται. Με τα λόγια του Ranciere, «η ‘αντίφαση’ θα μπορούσε λοιπόν να υποδηλώνει τον ιδιαίτερο τρόπο δράσης κάθε δομής (...) Αναλύοντας την εμπορευματική μορφή, ο Μαρξ ανακάλυψε την αντίφαση, ανακάλυψε δηλαδή ότι τα οικονομικά αντικείμενα προσδιορίζονται ως εκδηλώσεις μιας ιδιαίτερης δομής (...) Η ανάπτυξη των μορφών της αστικής παραγωγής κατανοείται κατ’ αυτόν τον τρόπο ως η ανάπτυξη των μορφών κίνησης της πρωταρχικής αντίφασης, της αντίφασης ανάμεσα στην αφηρημένη εργασία και την συγκεκριμένη εργασία» (Ranciere 1995-β, σελ. 105-106).

Η διαλεκτική αντίφαση του Μαρξ επισημαίνει επομένως την *ενότητα* ανάμεσα στα *οικονομικά φαινόμενα* και στη *θεωρητική-εννοιακή ερμηνεία* τους. Όπως τα οικονομικά φαινόμενα δεν μπορούν να αποκαλύψουν άμεσα τις αιτιακές κανονικότητες που τα διέπουν, έτσι και οι θεωρητικές έννοιες που αποκαλύπτουν αυτές τις κανονικότητες δεν μπορούν να διατυπωθούν παρά σε συνάρτηση με τις «μορφές εμφάνισής τους», δηλαδή τα φαινόμενα. Οι μαρξικές έννοιες αποτυπώνουν έτσι, όπως επισημαίνει ο Rubin, μια «ενότητα περιεχομένου και μορφής» (Rubin 1994, σελ. 524). Η αξία, δεν είναι η ρικαρδιανή «φυσική τιμή» προς την οποία συγκλίνουν οι αγοραίες τιμές του εμπορεύματος, ή, με άλλη διατύπωση, η εκφρασμένη σε χρήμα ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή του εμπορεύματος. Η αξία αποτελεί μια ειδικά καπιταλιστική κοινωνική σχέση: «Θεωρούμε την αξία ως κοινωνική εργασία η οποία έχει πάρει τη μορφή μιας ‘αντικειμενοποιημένης’ ιδιότητας του προϊόντος της εργασίας, ή ως ιδιότητα του προϊόντος να μπορεί να ανταλλαχθεί με κάθε άλλο προϊόν, στο βαθμό που αυτή η ιδιότητα του προϊόντος εξαρτάται από την ποσότητα της κοινωνικής εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του (...) Η έννοια της αξίας, θεωρούμενη ως ενότητα του περιεχομένου και της μορφής, συνδέεται μέσω του περιεχομένου της με την προηγούμενη έννοια της αφηρημένης εργασίας και μέσω της μορφής με την επόμενη έννοια της αξίας ανταλλαγής» (Rubin 1994, σελ. 524 & 531).

Η βασική θέση που προέκυψε από τη ρήξη του Μαρξ με τον εμπειρισμό, είναι ότι η αιτιακή κανονικότητα που διέπει την άμεσα ορατή πραγματικότητα δεν μπορεί να αποκαλυφθεί χωρίς την επιστημονική ανάλυση. Αυτό σημαίνει με άλλα λόγια ότι οι κοινωνικές σχέσεις που διέπουν την (καπιταλιστική) οικονομία και κοινωνία εμφανίζονται (γίνονται άμεσα αντιληπτές από τους φορείς αυτών των σχέσεων) υπό αναγκαστικά «στρεβλές» μορφές: Δηλαδή υπό μορφές που αποκρύπτουν τον πραγματικό χαρακτήρα τους, και άρα αναπαριστούν «φετιχιστικά» τις κοινωνικές σχέσεις, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων ή μεταξύ «ανθρώπου» και πραγμάτων. Ο πλούτος παράγει πλούτο, το κεφάλαιο παράγει τόκο, η αξία προκύπτει από το κόστος συν το μέσο κέρδος, δηλαδή από τις «αμοιβές» όλων των «συντελεστών» που συμμετέχουν στην παραγωγή. Η αυθόρμητη συνείδηση των ατόμων (φορέων των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής) κινείται αποκλειστικά σ’ αυτό το *ιδεολογικό «πεδίο απόκρυψης»*.¹⁵ Με την έννοια αυτή, η *μαρξιστική προσέγγιση θεμελιώνει μια θέση που βρίσκεται στον αντίποδα της νεοκλασικής θεώρησης του οικονομικού υποκειμένου (ως ορθολογικού ρυθμιστή μιας διάφανης πραγματικότητας)*.

3.3 Μια νέα θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας

Η τομή του Μαρξ τόσο με την ουσιοκρατική-ανθρωπολογική φιλοσοφία και τις κανονιστικές-αξιολογικές προσεγγίσεις της ηθικής φιλοσοφίας, όσο και με τον εμπειρισμό,

¹⁵ «Αν είναι έργο της επιστήμης να αναγάγει την ορατή, τη φαινομενική μόνο κίνηση στην εσωτερική πραγματική κίνηση, τότε είναι πέρα για πέρα αυτονόητο, ότι στα κεφάλια των παραγόντων της καπιταλιστικής παραγωγής και των παραγόντων της κυκλοφορίας πρέπει να δημιουργούνται παραστάσεις σχετικά με τους νόμους της παραγωγής, που αποκλίνουν ολότελα από τους νόμους αυτούς και που είναι απλώς η έκφραση στη συνείδηση της φαινομενικής κίνησης. Οι αντιλήψεις ενός εμπόρου, ενός σπεκουλάντη του χρηματιστηρίου, ενός τραπεζίτη είναι κατ’ ανάγκη πέρα για πέρα στρεβλές» (Μαρξ 1979, σελ. 396).

συνιστά ρήξη με την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, και ιδρυτική πράξη μιας νέας επιστημονικής περιοχής με την αυστηρή έννοια του όρου. Η κυρίαρχη ιδεολογία είναι εξ ορισμού, από τη γένεσή της, ανθρωπολογική-ουσιακρατική και (συμπληρωματικά) εμπειριστική: «Σε έναν ιδεαλισμό της ουσίας αντιστοιχεί πάντα ένας εμπειρισμός του υποκειμένου (ή σε έναν ιδεαλισμό του υποκειμένου, ένας εμπειρισμός της ουσίας)» (Αλτουσέρ 1978, σελ. 228).

Ο Μαρξ απορρίπτοντας την ουσιακρατική-ανθρωπολογική θεώρηση, στην οποία βασίζονται όλες οι θεωρητικές κατασκευές που «φέρουν» την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, καταργεί ταυτόχρονα τις στατικές - α-ιστορικές θεωρήσεις των κοινωνικών διαδικασιών. Είδαμε στα προηγούμενα, ότι η υπόθεση που κάνουν οι θεωρήσεις αυτές σχετικά με τη «φύση του ανθρώπου» έχει έναν αξιωματικό και λίγο-πολύ αυθαίρετο χαρακτήρα, απομονώνοντας ένα στοιχείο από αυτά που παρουσιάζονται εμπειρικά ως «ανθρώπινη συμπεριφορά» και ανάγοντάς το σε υπέρτατη «ανθρώπινη ουσία». Η υπόθεση αυτή καθορίζει, όμως, τελεσίδικα τόσο το αντικείμενο όσο και τον τύπο των συμπερασμάτων κάθε ανθρωπολογικής-ουσιακρατικής προσέγγισης. Τα συμπεράσματα, (δηλαδή ο τύπος γνώσης), που προκύπτουν από αυτού του είδους τις προσεγγίσεις συνιστούν αναγκαστικά α-ιστορικές «εκδηλώσεις» της αξιωματικής υποθεθείσας ανθρώπινης «ουσίας» και οδηγούν, σε όλες τις περιπτώσεις, σε λογικές αντιφάσεις και σε νέες αυθαίρετες υποθέσεις και συμπεράσματα, όταν έρχονται αντιμέτωπα με τα νέα «δεδομένα» που προκύπτουν από την εμπειρική παρατήρηση.

Όμως και ο εμπειρισμός, το συμπλήρωμα και η αφετηρία της «ανθρώπινης ουσίας», δεν αποτελεί παρά απότοκο της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ήδη το 1845, όταν ο Μαρξ σημειώνει ότι οι κυρίαρχες αντιλήψεις κάθε εποχής αποτελούν στοιχείο και έκφανση της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης, όταν δηλαδή αντιλαμβάνονταν τη «συνείδηση» με όρους ιδεολογίας και την ιδεολογία ως συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, έπαιρνε τις αποστάσεις του από τον εμπειρισμό. Οι προφάνειες του εμπειρισμού δεν αποτελούν αντικειμενική γνώση, αλλά τις θέσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας: «'Εμπειρικό': δηλαδή σε μεγάλο βαθμό αναμεμιγμένο με μια ιδεολογία που κρύβεται πίσω από τις 'προφάνειές' της» (Althusser 1972, σελ. 145).

Η κομμουνιστική (αντι-καπιταλιστική) τοποθέτηση του νεαρού Μαρξ (η «πολεμική» του τοποθέτηση απέναντι στον καπιταλισμό) αποτέλεσε σημαντική ιδεολογική προϋπόθεση για τη ρήξη του με την κυρίαρχη ιδεολογία, χωρίς όμως να αποτελεί και τη μοναδική προϋπόθεση. Η ρήξη καθορίστηκε παράλληλα από θεωρητικούς όρους (κρίση και αποσύνθεση της ρικαρδιανής Πολιτικής Οικονομίας, φιλοσοφικές διαμάχες σχετικά με τη «φύση του ανθρώπου», φουερμαχιανή κριτική στον Hegel, παρέμβαση Stinner κ.λπ.). Η κομμουνιστική ιδεολογική τοποθέτηση αποτέλεσε αναγκαία συνθήκη, όχι όμως και ικανή.

Το θεωρητικό σύστημα που εγκαινίασε ο Μαρξ, μέσα από τη ρήξη με την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, αποτελεί μια νέα επιστήμη, δηλαδή είναι σύστημα και μια διαδικασία παραγωγής αντικειμενικής γνώσης, ενώ το κριτήριο επιστημονικότητας είναι πάντα εσωτερικό στη διαδικασία αυτή, δηλαδή «οι γνώσεις επαληθεύονται μέσα στη διαδικασία παραγωγής τους» (Αλτουσέρ 1983, σελ. 58, βλ. και Μπαλτάς 1991). Δεν πρόκειται για την αποκάλυψη μιας ακόμη «ουσίας του ανθρώπου», αλλά για μια διαδικασία συνεχούς προσέγγισης της πραγματικότητας, για την οικοδόμηση των εννοιών που προσδιορίζουν και ερμηνεύουν την πραγματικότητα (μέσω της συνεχούς «επιστροφής» από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο), για μια διαδικασία χωρίς τέλος.¹⁶

Το κύριο αντικείμενο της νέας αυτής επιστήμης, που ο Μαρξ ονόμασε *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, είναι ένα ιστορικό αντικείμενο, ένα αντικείμενο του παρόντος που προέκυψε από την ιστορική εξέλιξη: η *καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία*. Για την επιστημονική κατανόηση των συγκεκριμένων καπιταλιστικών οικονομιών και κοινωνιών

¹⁶ «Η επιστημονική μελέτη του ιμπεριαλισμού (...) δεν έχει ουσιαστικά τέλος, όπως δεν έχει τέλος και η επιστήμη γενικά» (Λένιν 1953, τ. 21, σελ. 208). Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαδικασίας παραγωγής θεωρητικών εννοιών και συνεχούς εσωτερικού ελέγχου τους κατά την επιστημονική προσέγγιση της πραγματικότητας, αποτελεί η διαμόρφωση από τον Marx το 1857, στα Grundrisse, της έννοιας «το κεφάλαιο εν γένει», την οποία όμως εγκαταλείπει αργότερα, το 1861-62, όταν συγκροτεί την έννοια του «συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου». (Βλ. Heinrich 1995).

(κοινωνικών σχηματισμών), ο Μαρξ συγκροτεί μια ενότητα εννοιών που αποδίδουν την *ειδοποιό διαφορά* κάθε καπιταλιστικού συστήματος, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές υπό τις οποίες αυτή εμφανίζεται κάθε φορά. Πρόκειται για τον *καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής*.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Εδώ, βέβαια, εμπεριέχονται και οι πολιτικές σχέσεις εξουσίας: οι σχέσεις που συγκεκριαλιώνουν τη συνολική αστική κυριαρχία και αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί μια εννοιολογική κατασκευή-κλειδί, ένα θεωρητικό «μέσο παραγωγής» για τη μελέτη των σχέσεων που συνέχουν μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία: συμπυκνώνει τις ειδικά καπιταλιστικές δομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν κάθε καπιταλιστική κοινωνία. Ορίζεται επομένως σε αναφορά με τις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες και επιτρέπει την ερμηνεία των «στρεβλών» μορφών υπό τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στη «συνείδηση» των συγκεκριμένων κοινωνικών ανθρώπων (φορέων των κοινωνικών σχέσεων). Ταυτόχρονα, η έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιτρέπει την κατανόηση των σχέσεων που αναφέρονται σε διαφορετικά συστήματα κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, σε *μη-καπιταλιστικούς (προ-καπιταλιστικούς) τρόπους παραγωγής*. Προκύπτουν έτσι οι έννοιες του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής, του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, του ασιατικού τρόπου παραγωγής κ.ο.κ. (βλ. και τα Κεφάλαια 2, 4 & 5 του παρόντος βιβλίου).

Η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, ή η μεταβολή των συγκεκριμένων κάθε ιστορική στιγμή χαρακτηριστικών της, προϋποθέτει την έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά δεν εξαντλείται σ' αυτήν. Ο μεγαλύτερος ή μικρότερος βαθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, ανάπτυξης του πιστωτικού συστήματος, των εξωτερικών οικονομικών συναλλαγών, η διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οι οικονομικές και αναπαραγωγικές λειτουργίες του κράτους και η αντίστοιχη διαμόρφωση των μηχανισμών του, το «κράτος πρόνοιας», οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, η πολιτειακή μορφή του κράτους, οι ιδεολογίες, οι θεσμικές μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης κ.λπ. δεν αποτελούν μετασχηματισμούς των εσωτερικών-αναγκαίων σχέσεων που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (τον «πυρήνα» των σχέσεων εξουσίας), αλλά διαδικασίες στο εσωτερικό συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. (Μηλιός 1988, σελ. 100-108).

Η *έννοια της αξίας* αποτελεί, έτσι, στο θεωρητικό σύστημα του Μαρξ, συστατικό στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.¹⁷ Ερμηνεύει τον *ειδικά καπιταλιστικό χαρακτήρα της εργασίας*, την ειδικά καπιταλιστική ομογενοποίηση-κοινωνικοποίησή της στο πλαίσιο της αγοράς, την υπαγωγή της στο κεφάλαιο και την «αντικειμενοποίησή» της στο εμπόρευμα (το οποίο αποτελεί ιδιοκτησία του κεφαλαίου), την ανταλλαγή επομένως των εμπορευμάτων σε «τιμές παραγωγής», που είναι διάφορες από τις αξίες τους, διότι αποτυπώνουν την κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας, την *εμφάνιση των προϊόντων της εργασίας ως προϊόντων του κεφαλαίου* («των επιχειρήσεων»).

Ο «νόμος της αξίας» δεν σημαίνει ότι τα προϊόντα ανταλλάσσονται στις αξίες τους, ούτε ότι για να υπολογίσει κανείς τις τιμές πρέπει να γνωρίζει προηγουμένως τις αξίες, μια πλάνη διαδεδομένη σε πολλούς μαρξιστές (βλ. και Σταμάτης 1991-α). Ποτέ κανείς δεν βλέπει τις αξίες, ποτέ δεν θα αποκτήσουν εμπειρικά αισθητή ύπαρξη, κανείς πρακτικός υπολογισμός δεν έγινε ή θα γίνει σε αξίες, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής πραγματικότητας.

Ο «νόμος της αξίας» (που αναπαράγει την ενότητα «του περιεχομένου και της μορφής της αξίας») είναι η θεωρητική αφαίρεση που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς και

¹⁷ «Ο νόμος της αξίας προϋποθέτει για την πλήρη ανάπτυξή του την κοινωνία της μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής και του ελεύθερου ανταγωνισμού, δηλαδή τη σύγχρονη αστική κοινωνία» (MEW 13, σελ. 46).

γιατί τα προϊόντα της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής εμφανίζονται υπό τη συγκεκριμένη μορφή των εμπορευμάτων, των οποίων οι χρηματικές τιμές διακυμαίνονται γύρω από τις τιμές παραγωγής τους. Μας επιτρέπει, με άλλα λόγια, να κατανοήσουμε τις οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις και τις αιτιακές αλληλουχίες, των οποίων οι χρηματικές τιμές είναι μορφές εμφάνισης και φορείς. Η δομή (και οι τάσεις εξέλιξης) της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας μπορούν να συλληφθούν θεωρητικά σε αναφορά με την έννοια της αξίας, παρότι τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται στις αξίες τους (παρά ως εξαίρεση, δηλαδή μόνο όταν πρόκειται για ατομικά κεφάλαια της ίδιας αξιακής σύνθεσης και ταχύτητας περιστροφής). Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας καθορίζει τις τιμές των εμπορευμάτων μόνο σε τελευταία ανάλυση.

Πρόκειται για μια νέα, χρηματική, θεωρία της αξίας, ριζικά διαφορετική από τη ρικαρδιανή. Στη μαρξική θεωρία οι αξίες δεν είναι «ποσότητες» προ-δεδομένες από την παραγωγική τεχνική, αλλά εννοιακοί προσδιορισμοί συγκεκριμένων παραγωγικών σχέσεων, που υλοποιούνται στην αγορά.¹⁸ Με τα λόγια του Μαρξ, «εντός της αξιακής σχέσης και της σ' αυτήν ενεχόμενης αξιακής έκφρασης ("ένότητα περιεχομένου-μορφής", Γ.Μ.) δεν ισχύει το αφηρημένα γενικόν (η αξία, Γ.Μ.) ως ιδιότητα του συγκεκριμένου, αισθητηριακά πραγματικού, (της ανταλλακτικής αξίας ή της τιμής, Γ.Μ.), αλλά, αντιστρόφως, το αισθητηριακά πραγματικό ως απλή μορφή εμφάνισης ή ορισμένη μορφή πραγμάτωσης του αφηρημένα γενικού» (Μαρξ 1991, σελ. 185).

Η ρήξη της θεωρίας του Μαρξ με την κυρίαρχη ιδεολογία και τις θεωρητικές κατασκευές που απορρέουν από αυτήν, ή πράγμα που είναι το ίδιο, η κριτική προς τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας, η αποκάλυψη του εκμεταλλευτικού (και ιστορικού) χαρακτήρα του καπιταλισμού, καθιστούν τη θεωρία αυτή επαναστατική-κριτική και ταυτόχρονα «συγκρουσιακή». Μια θεωρία που προωθείται ως κριτική προς την κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά και που αποτελεί μόνιμο στόχο πολεμικής από τους μηχανισμούς της εξουσίας.

Πρόκειται για μια πραγματικότητα, που αναπαράγει συνεχώς τη σύγκρουση με την κυρίαρχη ιδεολογία στο εσωτερικό του μαρξισμού, ενώ παράλληλα δημιουργεί διαρκώς επίδικα αντικείμενα και αντικρουόμενες σχολές στο εσωτερικό του (Μηλιός 1996). Δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει λοιπόν το γεγονός, ότι ακόμα και στο έργο του ώριμου Μαρξ και πιο συγκεκριμένα στο *Κεφάλαιο* δεν είναι σπάνιες οι «υπαναχωρήσεις» προς την προβληματική και το αντικείμενο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, δηλαδή οι «υπαναχωρήσεις» προς τον εμπειρισμό: Ο Μαρξ αποδίδει ορισμένες φορές αισθητηριακά εμπειρική υπόσταση σε έννοιες, όπως π.χ. η *αφηρημένη εργασία*, (η οποία αποδίδει την ειδικά καπιταλιστική ομογενοποίηση της εργασίας και επομένως τη συμβατότητα-ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων - ως προϊόντων της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), την οποία ορισμένες φορές περιγράφει με εμπειρικούς - «τεχνικούς» όρους, ως την εργασία μέσης έντασης και ειδίκευσης. Μια ανάλογη επισήμανση μπορεί να γίνει ακόμα και αναφορικά με την έννοια της *αξίας*, καθώς ο Μαρξ σε ορισμένες περιπτώσεις μοιάζει να παρουσιάζει το «μετασηματισμό» των αξιών σε τιμές παραγωγής σαν ένα απλό μαθηματικό πρόβλημα που αφορά τη διαφορετική διανομή δύο ποσοτικά ίσων (και ποιοτικά όμοιων) μεγεθών. (Βλ. και Heinrich 1991, σελ. 154-255). Στην πραγματικότητα, αξίες και τιμές παραγωγής δεν αποτελούν «σύμμετρα μεγέθη», αλλά ούτε και αποτελούν (αν παραβλέψουμε το ζήτημα της εννοιολογικής ασυμβατότητας και θεωρήσουμε ότι πρόκειται για σύμμετρα μεγέθη) αναγκαστικά ίσες ποσότητες (βλ. και Σταμάτης 1991-α).

Παρά όμως τις όποιες «υπαναχωρήσεις», η κύρια όψη του μαρξικού έργου είναι η ρήξη με την κυρίαρχη ιδεολογία, δηλαδή ο νέος θεωρητικός-επιστημονικός χώρος που εγκαθιδρύει. Το γεγονός αυτό επιτρέπει στο μαρξισμό να αποκτά επίσης την υπόσταση μιας μαζικής ιδεολογίας: να τροφοδοτεί με ιδεολογικές θέσεις μάχης τα κινήματα των εργαζόμενων τάξεων, να λειτουργεί ως μια πρακτική-ιδεολογία-μαζών, που διαπλέκεται με τα

¹⁸ «Η ανταλλαγή είναι η μορφή του όλου προτσές παραγωγής, η μορφή της κοινωνικής εργασίας» (Rubin 1994, σελ. 508). Η μαρξική έννοια της αξίας είναι έτσι συνυφασμένη με την έννοια (και τη δυνατότητα) της οικονομικής κρίσης (Heinrich 1991, σελ. 188-201).

κοινωνικά κινήματα και τα αριστερά πολιτικά κόμματα (βλ. αναλυτικά Μηλιός 1996, σελ. 9-34). Η μεγαλύτερη ή μικρότερη απήχηση της μαρξιστικής θεωρίας δεν εξαρτάται έτσι τόσο από τη (δεδομένη) υπεροχή της ως προς την Κλασική Πολιτική Οικονομία ή τις απολογητικές νεοκλασικές προσεγγίσεις, αλλά από την έκβαση αυτών ακριβώς των ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων στο επίπεδο της συνολικής κοινωνίας. Αλλά το ζήτημα αυτό ξεπερνά το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου, δεν αναφέρεται στους όρους ή τα κριτήρια συγκρότησης της επιστήμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων

Εισαγωγή

Η θεωρία των τάξεων αποτελεί ένα από τα πλέον αμφισβητούμενα κεφάλαια των Κοινωνικών Επιστημών, με την έννοια ότι αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές Σχολές που διαμορφώνονται στο εσωτερικό τους.

Μπορούμε, επομένως, στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε, ως εισαγωγική διευκρίνιση για ό,τι ακολουθεί, τη θέση που διατύπωσε ο de Ste. Croix (1983, σελ. 30): «Μου φαίνεται ελάχιστο πιθανό για οποιονδήποτε, να προσεγγίσει σήμερα ζητήματα τάξεων, και κυρίως ταξικής πάλης (ή ταξικής σύγκρουσης), σε οποιαδήποτε κοινωνία, σύγχρονη ή αρχαία, με τον τρόπο που ορισμένοι άνθρωποι θα ονόμαζαν ‘αμερόληπτο’ ή ‘απροκατάληπτο’. Δεν διεκδικώ την ‘αμεροληψία’ ή την ‘έλλειψη προκατάληψης’, πόσο μάλλον την ‘Wertfreiheit’, την έλλειψη αξιολογικής κρίσης».

Για να διατυπώσουμε τα κριτήρια με βάση τα οποία μπορούν να γίνουν οι απαραίτητες θεωρητικές κρίσεις, θα ξεκινήσουμε από μια σύντομη αναφορά στην πρώτη θεωρητική θεμελίωση της έννοιας των κοινωνικών τάξεων, στο πλαίσιο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό θα γίνουν φανερές οι (θεωρητικές) παράμετροι που καθόρισαν τη διατύπωση των νεότερων προσεγγίσεων.

1. Η έννοια των κοινωνικών τάξεων στην Πολιτική Οικονομία

Η έννοια *κοινωνικές τάξεις* αποκτά για πρώτη φορά θεωρητικό-αναλυτικό περιεχόμενο στα έργα της Κλασικής Σχολής της Πολιτικής Οικονομίας, την οποία εγκαινίασε το 1776 ο Adam Smith με τον *Πλούτο των Εθνών* και της οποίας ο ιστορικός κύκλος θεωρείται ότι έκλεισε το 1848 με το *Οι Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και ορισμένες από τις Εφαρμογές τους στην Κοινωνική Φιλοσοφία* του John Stuart Mill (Roll 1989, Rubin 1994).

Η έννοια της κοινωνικής τάξης πρωτοεμφανίζεται στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία. Όμως, στους αρχαίους συγγραφείς η κοινωνική τάξη αποτελεί είτε ένα καθαρά περιγραφικό όρο με πρακτική χρησιμότητα στη διαμόρφωση των «κοινών» της πόλης (χωρισμός των *ελεύθερων πολιτών* σε «τάξεις» ανάλογα με το μέγεθος της περιουσίας τους), είτε μια κανονιστική έννοια (περιγραφή μιας *ιδεατής* κοινωνικής οργάνωσης στο πλαίσιο της οποίας ορίζονται, με κριτήρια κυρίως πολιτικά -δηλαδή αναφερόμενα στην οργάνωση της εξουσίας- οι «τάξεις»¹⁹). Παρόμοιο κανονιστικό χαρακτήρα είχαν και οι περί τάξεων προσεγγίσεις κατά το Μεσαίωνα (Schumpeter 1994).

Πρόδρομοι της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας υπήρξαν ως γνωστόν οι Φυσιοκράτες, οι οποίοι διατύπωσαν μια αντίληψη για τις κοινωνικές τάξεις με βάση μια σειρά θεωρητικές αφαιρέσεις. Όμως η κοινωνία (και οι τάξεις) που περιέγραφαν οι Φυσιοκράτες ήταν και αυτή *ιδεατή*, ήταν ένα «μοντέλο» που επιδίωκαν να επιβάλουν, με τη βοήθεια της μοναρχίας, στη Γαλλία: μια αγροτική-καπιταλιστική κοινωνία που αντλούσε τα χαρακτηριστικά της, α) από την πεποίθηση ότι μόνο η αγροτική οικονομία μπορεί να δημιουργήσει ένα πλεόνασμα πάνω

¹⁹ Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί ο χωρισμός σε τάξεις της *ιδανικής Πολιτείας* του Πλάτωνα: Η τάξη των κυριάρχων-αρχόντων, δηλαδή των διοικούντων την *Πολιτεία*, θα έπρεπε να είναι οι φιλόσοφοι, οι κατέχοντες την γνώση, οι οποίοι θα στερούνταν κάθε *ατομικής ιδιοκτησίας*. Κατόπιν ορίζεται η τάξη των φυλάκων, που μεριμνούν για τη στρατιωτική ασφάλεια και τέλος η τάξη των δημιουργών, δηλαδή όλων όσων ασχολούνται με την «οικονομική ζωή». (Πλάτων *χχε*. Βλ. και Milios/Karasmanis 1997).

από τα κόστη παραγωγής και β) από την εξιδανίκευση ορισμένων στοιχείων του βρετανικού αγροτικού καπιταλισμού στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτών των αντιλήψεων, ο Quesnay (1694-1774) όριζε τρεις τάξεις: την «παραγωγική τάξη» (τους καπιταλιστές-αγρότες και τους αγρεργάτες τους), τη «στείρα τάξη» (τους καπιταλιστές, τους ανεξάρτητους εργαζόμενους και τους μισθωτούς εργαζόμενους των μη-αγροτικών τομέων) και την «τάξη των ιδιοκτητών» (τους γαιοκτήμονες, που πάχτωναν τα κτήματά τους στους καπιταλιστές-αγρότες). Ο Turgot (1727-1781) βελτίωσε το φυσιοκρατικό αυτό θεωρητικό σχήμα διαχωρίζοντας τους καπιταλιστές-αγρότες από τους αγρεργάτες τους και τους καπιταλιστές του μη αγροτικού τομέα από τους εργαζόμενους του μη αγροτικού τομέα. Προέκυψε έτσι μια ιδεατή οικονομία με πέντε (αντί τριών) τάξεις.

Ο Adam Smith (και η Κλασική Πολιτική Οικονομία γενικά) ανασκευάζει τις φυσιοκρατικές αντιλήψεις σχετικά με τον ιδιαίτερο ρόλο της αγροτικής οικονομίας (σε αντιδιαστολή με τους άλλους τομείς της κοινωνικής παραγωγής) και ορίζει έτσι τις τάξεις σε αποκλειστική αναφορά με την αντικειμενική θέση των ατόμων που τις απαρτίζουν στην οικονομική ζωή. Μ' άλλα λόγια η αντικειμενική ταξική θέση κάθε ατόμου θεωρείται αποτέλεσμα της συγκεκριμένης οικονομικής του λειτουργίας, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα της τεχνικά χαρακτηριστικά, ή τον ιδιαίτερο κλάδο παραγωγής στον οποίο εντάσσεται.

Συνακόλουθα, κάθε τάξη ορίζεται από την Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας σε αναφορά με την ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος που αποκομίζει, ανεξάρτητα από το σε ποιον τομέα της οικονομίας αποκτάται το εισόδημα αυτό.

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία ορίζει έτσι τρεις τάξεις: Τους καπιταλιστές (ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής) που αποκομίζουν ως εισόδημα κέρδος, τους εργάτες, που αποκομίζουν ως εισόδημα μισθό, και τους γαιοκτήμονες, που αποκομίζουν ως εισόδημα (από την πάχτωση των χωραφιών τους στους καπιταλιστές-αγρότες) πρόσοδο.²⁰ Επιπλέον, στην αντίληψη αυτή των κλασικών οικονομολόγων για την ταξική διαίρεση της κοινωνίας υπολανθάνει, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μια θεωρία ταξικής εκμετάλλευσης. Πιο συγκεκριμένα, η θεώρηση της διαίρεσης σε τάξεις ανάλογα με τον ιδιαίτερο τύπο εισοδήματος, σε συνδυασμό με την (ρικαρδιανή) εργασιακή θεωρία της αξίας (σύμφωνα με την οποία η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από τη συνολική εργασία που δαπανάται για την παραγωγή του), οδηγεί στη θεώρηση του κέρδους ως του τμήματος εκείνου της καθαρής (νέας) αξίας το οποίο παράγουν μεν οι εργαζόμενοι αλλά ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο που η θεωρία των κοινωνικών τάξεων αποτελεί στοιχείο της οικονομικής επιστήμης όσο καιρό κυριαρχεί στο εσωτερικό της η Κλασική Σχολή. Με την κυριαρχία των απολογητικών προσεγγίσεων (που ο Marx αποκαλούσε «εκχυδαϊσμένη Πολιτική Οικονομία») εξοβελίζεται σταδιακά από την οικονομική θεωρία η έννοια των κοινωνικών τάξεων.

Είδαμε ήδη ότι ο J.-B. Say (1767-1832) είχε υποκαταστήσει τη θεωρία των τάξεων από τη θεωρία των τριών «συντελεστών παραγωγής» (κεφάλαιο, εργασία, έδαφος ή φυσικοί πόροι), ο κάθε ένας από τους οποίους θεωρείται ότι παράγει το τμήμα του καθαρού προϊόντος που εισπράττει ως εισόδημα ο κάτοχός του.

---

²⁰ «Η παραγωγή του εδάφους (...) κατανέμεται μεταξύ τριών κοινωνικών τάξεων, ήτοι των γαιοκτημόνων, των κεφαλαιούχων ή των κατόχων των περιουσιακών στοιχείων ή κεφαλαίων των αναγκαιούντων προς καλλιέργειαν αυτού, και των εργατών δια της φιλοπονίας των οποίων καλλιεργείται τούτο. Κατά τα ποικίλα στάδια της κοινωνικής εξέλιξεως αι εις εκάστην των τάξεων τούτων εκ της συνολικής παραγωγής του εδάφους προερχόμεναι αναλογίαι υπό το όνομα έγγειος πρόσοδος, κέρδος και ημερομίσθιον είναι ουσιωδώς διάφοροι» (Ricardo, 1992, σ. 1).

Η σύγχρονη νεοκλασική θεωρία απαλείφει κάθε στοιχείο της κλασικής θεωρίας των τάξεων που μπορεί να υπολανθάνει ακόμα και σ' αυτήν την κατά Say αντίληψη περί «συντελεστών παραγωγής»: για το σκοπό αυτό εισάγει το μοντέλο της «κυκλικής ροής του εισοδήματος» (το «εισοδηματικό κύκλωμα»), το οποίο περιγράφει την αναπαραγωγή της «οικονομίας». Στο μοντέλο αυτό εμφανίζονται δύο μόνο τύποι οικονομικών υποκειμένων: οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Τα νοικοκυριά (ή ακριβέστερα τα άτομα-μέλη των νοικοκυριών) είναι κάτοχοι των διαφορετικών «συντελεστών παραγωγής», τους οποίους προσφέρουν (ανταλλάσσουν) έναντι εισοδήματος στις επιχειρήσεις. Με το εισόδημά τους αυτό τα νοικοκυριά αγοράζουν τα «αγαθά» που «προσφέρουν» (παράγουν) οι επιχειρήσεις.

Με το «εισοδηματικό κύκλωμα» εξαφανίζεται κάθε αναφορά στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, δηλαδή στη θέση και τη λειτουργία των «ατόμων» στη διαδικασία παραγωγής. Συνακόλουθα εξοβελίζονται και οι κοινωνικές τάξεις, ως θεωρητική κατηγορία συστατική της Πολιτικής Οικονομίας. (βλ. και Weeks 1989, σελ. 12 επ.) Τα άτομα-καταναλωτές (μέλη του νοικοκυριού) προσφέρουν τους όποιους «συντελεστές παραγωγής» διαθέτουν (εργασία, κεφάλαιο, γη ...) ανάλογα με το εισόδημα που «επιθυμούν» να αποκτήσουν, ή τις «επιλογές» τους ανάμεσα σε «ελεύθερο χρόνο» και «εργασία». Η κυρίαρχη (νεοκλασική) οικονομική θεωρία αποκλείει κάθε έννοια κοινωνικής τάξης (και επομένως ταξικού ανταγωνισμού, ή ταξικής εκμετάλλευσης).

Ο εξοβελισμός της έννοιας «κοινωνικές τάξεις» από το θεωρητικό σύστημα που ονομάζεται «οικονομική επιστήμη» προσδίδει στην έννοια αυτή ένα αμιγώς κοινωνιολογικό χαρακτήρα. Πλέον είναι η Κοινωνιολογία που θεωρεί τις κοινωνικές τάξεις ως ένα από τα αντικείμενά της, το οποίο συχνά σχετίζεται με την έννοια της εξουσίας. Η τελευταία αυτή έννοια (εξουσία) διατυπώθηκε βέβαια καταρχήν στο πλαίσιο της νεώτερης πολιτικής φιλοσοφίας και θεωρίας (Hobbes, Machiavelli, Spinoza ...) για να περιγράψει την «πολιτική κυριαρχία» του ηγεμόνα ή του κράτους, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αντίληψη περί κοινωνικών τάξεων: Η εξουσία προσεγγίζεται ως η διαδικασία ή το αποτέλεσμα της «ενοποίησης» των μεμονωμένων ατόμων σε «πολιτική κοινότητα».²¹

Η κοινωνιολογική προσέγγιση των εννοιών «εξουσία» και «κοινωνικές τάξεις» δεν ανατρέπει αυτή τη θεμελιώδη θέση της πολιτικής φιλοσοφίας, σύμφωνα με την οποία η εξουσία και η κοινωνία δεν είναι παρά η «κοινωνικοποίηση» και η συγκρότηση σε «Πολιτεία» των μεμονωμένων ατόμων, τα οποία εκλαμβάνονται ως οι *πρωταρχικές* (βουλησιακές ή/και ορθολογικές) *οντότητες* κάθε «κοινότητας». Η Κοινωνιολογία αποτελεί, όπως και η Κλασική Πολιτική Οικονομία (βλ. Κεφάλαιο 1), μια ανθρωπολογική - αντιβιντουαλιστική (αλλά και εμπειριστική) θεώρηση της κοινωνίας.

2. Η έννοια των «κοινωνικών τάξεων» στην Κοινωνιολογία

²¹ «Το δικαίωμα που καθορίζει την δύναμη των πολλών συνηθίζουν να το ονομάζουν δημόσια εξουσία, και κατέχει απόλυτα αυτή τη δύναμη-εξουσία εκείνος, που με τη γενική θέληση έχει την φροντίδα των κοινών υποθέσεων (...) Το δικαίωμα του κυρίαρχου, που δεν έχει άλλο όριο απ' τη δύναμή του, συνίσταται κυρίως στο ότι υπάρχει μια σκέψη που μπορούμε να πούμε πως είναι εκείνη της δημόσιας δύναμης, πάνω στην οποία όλοι πρέπει να συμμορφώνονται, που μόνο αυτή καθορίζει το καλό ή το κακό, το δίκαιο ή το άδικο (...)» (Σπινόζα χ.χ.ε., σελ. 45 και 61. Βλ. και το απόσπασμα του Χομπς, που παρατίθεται στην υποσημείωση 3 του Κεφαλαίου 1 του παρόντος δοκιμίου). Βέβαια, πίσω από τις διατυπώσεις αυτές των κλασικών πολιτικών φιλοσόφων υπολανθάνουν πάντα αντιλήψεις που (με μαρξιστικούς όρους) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται σε έννοιες όπως «ταξικοί συσχετισμοί δύναμης», «ταξική ηγεμονία», ιδιοποίηση-στέρηση της εξουσίας των υπηκόων από τον κυρίαρχο (και ό,τι αυτός εκπροσωπεί σε κοινωνικό-ταξικό επίπεδο), «αστικό-εθνικό κράτος» κ.ο.κ. Τέτοιου τύπου προσεγγίσεις εντοπίζονται κυρίως στον Μακιαβέλι (βλ. Γκράμσι χ.χ.ε., Αλτουσέρ 1992), αλλά και στον Σπινόζα (Moreau 1978, κυρίως κεφ. 6, σελ. 99 επ.).

Η κοινωνιολογική προσέγγιση των τάξεων εντάσσεται στη γενικότερη κοινωνιολογική προβληματική περί «κοινωνικών ομάδων».²² Οι «ομάδες» προκύπτουν με βάση ποικίλες και διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές διαδικασίες (διαδικασίες «κοινωνικοποίησης» των ατόμων) και αντίστοιχα θεωρητικά κριτήρια: τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών (κρατική γραφειοκρατία, στρατιωτικοί κ.λπ.), θρησκευτικές, πολιτιστικές ή φυλετικές ιδιαιτερότητες, ιδεολογικές συνιστώσες, οικονομικές διαφοροποιήσεις²³ ηλικιακά χαρακτηριστικά κ.λπ. Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί που συγκροτούν τα άτομα σε ποικίλες «ομάδες» (ορισμένες από τις οποίες μπορεί να αποτελούν «τεμνόμενα σύνολα») θεωρούνται ως προδεδομένες εμπειρικές οντότητες («το» κράτος, «οι» θρησκείες ...) που δεν χρήζουν περαιτέρω θεωρητικής ερμηνείας.²⁴ Αντίστοιχα, τα άτομα θεωρούνται ότι εντάσσονται σ' αυτές τις ομάδες ανάλογα με τα εγγενή («ανθρώπινα») χαρακτηριστικά τους («ψυχολογικές» ροπές, «ανάγκες» κ.ο.κ.).²⁵

Αντίθετα με την προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, η κοινωνιολογική προσέγγιση των τάξεων στηρίζεται έτσι κατά κανόνα σε «χαλαρά», από θεωρητική άποψη, κριτήρια. Μ' άλλα λόγια δεν αναζητά αιτιώδεις-δομικές σχέσεις που εντοπίζουν τα ουσιώδη-ειδοποιά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων, με βάση τα οποία θα μπορούσαν να οριστούν στη συνέχεια και οι κοινωνικές τάξεις, ως η *κυρίαρχη όψη* αυτών των κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται αντίθετα, στην περίπτωση της κοινωνιολογικής προσέγγισης, λιγότερο για μια θεωρητική σύνθεση και περισσότερο για μια κατηγοριοποίηση των άπειρων παραλλαγών της εμπειρικά διαπιστώσιμης κοινωνικής πραγματικότητας. Παράλληλα, στη βάση της κοινωνιολογικής προσέγγισης υπολανθάνει πάντα η ιδέα ότι το άτομο είναι η σε τελευταία ανάλυση καθοριστική κατηγορία: το άτομο δεν υπόκειται σε *ένα κυρίαρχο τύπο κοινωνικών καθορισμών* (κοινωνικών σχέσεων), αλλά μπορεί να ενταχθεί σε όσες «ομάδες» είναι κάθε φορά δυνατόν να προκύψουν από το πλήθος των «δεδομένων» (και εμπειρικά εμφανών) «ροπών κοινωνικοποίησης», *καμιά* από τις οποίες δεν θεωρείται ως η *κυρίαρχη*.

²² «Η ένταση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, η αντιπαράθεση του γενικού και του επιμέρους, εξυπονεί κατ' ανάγκη ότι το άτομο δεν υπάγεται άμεσα στην κοινωνική ολότητα, αλλά ότι σ' αυτή τη διαδικασία υφίστανται ενδιάμεσες βαθμίδες. Αυτές οι ενδιάμεσες βαθμίδες περιγράφονται στην κοινωνιολογία από το τέλος του 19ου αιώνα, ειδικά από τον Durkheim και μετά, με την καθιερωμένη πια έννοια της *ομάδας*» (Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης 1987, σελ. 75).

²³ Οι «οικονομικές τάξεις» μπορούν έτσι να οριστούν με βάση τις συνήθειες σήμερα σε κοινωνιολογικές έρευνες λίγο-πολύ αυθαίρετες εισοδηματικές κατηγορίες, δηλαδή με βάση το ύψος του χρηματικού εισοδήματος, ανεξάρτητα από τις πηγές απόκτησής του: Π.χ. η «άνωτατη» εισοδηματική τάξη, η «άνωτερη», η «μεσαία», η «χαμηλή» και η «κατώτερη» εισοδηματική τάξη. Οι τάξεις πολλαπλασιάζονται όταν στην προσέγγιση αυτή ληφθούν υπόψη κριτήρια «νοοτροπιών», «τρόπων ζωής» («life-style») κ.ο.κ. Για αυτή την προσέγγιση βλ. π.χ. Vester 1994.

²⁴ Δεν τίθεται δηλαδή το ερώτημα, τι είναι «το» κράτος, «οι» θρησκείες κ.ο.κ. Απουσιάζει μια θεωρία των κοινωνικών σχέσεων και θεσμών εξουσίας. Αξίζει εδώ να παραπέμψουμε στην κριτική του Γκράμσι προς την κοινωνιολογία, ο οποίος προσεγγίζει το ίδιο ζήτημα, που επισημαίνουμε εδώ, από μια άλλη σκοπιά: Η κοινωνιολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η επιστήμη «των συνθηκών και των νόμων που ρυθμίζουν την εξέλιξη» του ανθρώπου, διότι παραγνωρίζει ότι «ο άνθρωπος μπορεί να νοηθεί μόνο σαν άνθρωπος ιστορικά καθορισμένος, που αναπτύχθηκε και ζει (...) σ' ένα καθορισμένο κοινωνικό σύμπλεγμα ή σύνολο κοινωνικών σχέσεων» (Γκράμσι χ.χ.ε., σελ. 149). Σχετικά με το ίδιο ζήτημα, ο Γκράμσι επισημαίνει ότι το «θεμελιακό καινούργιο στοιχείο» που έχει εισαγάγει ο μαρξισμός στις κοινωνικές επιστήμες είναι η «απόδειξη ότι δεν υπάρχει μια αφηρημένη 'ανθρώπινη φύση' σταθερή και αναλλοίωτη» (όπ. π.).

²⁵ Για μια κριτική των διαφορετικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων περί «κοινωνικών αναγκών» βλ. Στογιαννίδου 1984.

Υπό αυτά τα θεωρητικά δεδομένα, ως τάξη θεωρείται από την Κοινωνιολογία μια «κοινωνική ομάδα» που διαμορφώνεται στο έδαφος ενός «κοινού συμφέροντος». Συνακόλουθα, η τάξη γίνεται αντιληπτή ανάλογα με τον ορισμό αυτού του «κοινού συμφέροντος».

Στην περίπτωση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας κάθε τέτοιος ορισμός του (κατά περίπτωση) «κοινού συμφέροντος» περιττεύει, εφόσον είναι προφανές ότι η ιδιαίτερη θέση στην παραγωγή κάθε τάξης και η συνακόλουθη ιδιαίτερη μορφή εισοδήματός της, ορίζει και το πλαίσιο του ταξικού «κοινού συμφέροντος»: Αύξηση των κερδών και της μερίδας (του ποσοστού στο καθαρό προϊόν) των κερδών ή αντίστοιχα της προσόδου από τη μια μεριά, αύξηση του πραγματικού μισθού και της μερίδας των μισθών από την άλλη. Στην κοινωνιολογική προσέγγιση αντίθετα, απαιτείται αρχικά η οριοθέτηση των εκάστοτε κυρίαρχων «ροπών κοινωνικοποίησης» για να οριστούν στη συνέχεια οι αντίστοιχες «κοινότητες συμφερόντων» και οι τάξεις. Είναι έτσι κατανοητό γιατί, π.χ., επιλέγονται συχνά κριτήρια ηλικιακά-πολιτιστικά, ή «πολιτικής εξουσίας» (ακριβέστερα, το κριτήριο ότι μια ιστορικά σχηματισμένη κοινωνική «κάστα» στελεχώνει τις ανώτατες θέσεις του κρατικού μηχανισμού) για να οριστούν οι τάξεις ή ειδικότερα η «πολιτικά κυρίαρχη τάξη» («η πολιτική ολιγαρχία»).

Όμως, ακόμα και στις περιπτώσεις που η κοινωνιολογική προσέγγιση επιχειρεί να οριοθετήσει τα «κοινά συμφέροντα» καταρχήν στο οικονομικό επίπεδο της κοινωνίας, τα αποτελέσματα χαρακτηρίζονται και πάλι από σχετική θεωρητική χαλαρότητα, εφόσον δεν γίνονται αντιληπτά τα δομικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η ανάλυση του Max Weber, καίτοι συνιστά μια από τις σπάνιες απόπειρες αυστηρής θεωρητικής θεμελίωσης των τάξεων. Ο Weber ορίζει τις τάξεις στη βάση ενός αντικειμενικά υφιστάμενου κοινού συμφέροντος: «Ταξική κατάσταση και τάξη σημαίνει καθ' αυτήν απλώς πραγματικότητες ταυτόσημων (ή όμοιων) τυπικών καταστάσεων συμφέροντος, στις οποίες ο καθένας βρίσκεται στην ίδια θέση όπως πολλοί άλλοι» (Weber 1947, σελ. 177). Με βάση αυτό τον ορισμό ορίζει δύο βασικές ταξικές ομάδες: Αυτήν των «εισοδηματιών» ή «προνομιούχων ιδιοκτητριών τάξεων» (Positiv privilegierte Besitzklassen) και αυτήν των «μη-προνομιούχων ιδιοκτητριών τάξεων» (Negativ privilegierte Besitzklassen). Στην πρώτη ταξική ομάδα θεωρεί ότι ανήκουν «α) οι εισοδηματίες ανθρώπων (δουλοκτήτες), β) οι εισοδηματίες γης, γ) οι εισοδηματίες ορυχείων, δ) οι εισοδηματίες εγκαταστάσεων (κάτοχοι παραγωγικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων), ε) οι εισοδηματίες πλοίων, στ) οι πιστωτές, ζ) οι εισοδηματίες αξιογράφων» (Weber 1947, σελ. 178). Στις «μη-προνομιούχες ιδιοκτήτριες τάξεις» ανήκουν: «α) όσοι είναι αντικείμενο κατοχής από τρίτους, β) οι κοινωνικά υποβιβασθέντες (Deklassierte), γ) οι καταχρεωμένοι, δ) οι 'φτωχοί'» (Weber 1947, σελ. 177).

Είναι φανερό ότι με τον ορισμό αυτό αθροίζονται και εξομοιώνονται τάξεις που ανήκουν σε εντελώς διαφορετικά συστήματα και τύπους οργάνωσης της κοινωνίας (όπως οι δουλοκτήτες και οι καπιταλιστές, ή οι δούλοι -και δουλοπάροικοι- με τους μισθωτούς εργάτες), ή τάξεις που σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους έχουν έντονα αποκλίνοντα ή/και αντικρουόμενα συμφέροντα (όπως οι γαιοκτήμονες και οι καπιταλιστές, ιδίως κατά την περίοδο που προηγήθηκε της βιομηχανικής επανάστασης), χωρίς επαρκή θεωρητική τεκμηρίωση. Παράλληλα, διαφοροποιούνται σχετικά μεταξύ τους ομάδες καπιταλιστών-επιχειρηματιών (όπως οι βιομήχανοι και οι εφοπλιστές). Από την άλλη μεριά, ως ιδίων των εργατών δεν εμφανίζεται η μισθωτή σχέση, αλλά το γεγονός ότι δεν κατέχουν παραγωγική ιδιοκτησία («κοινωνικά υποβιβασθέντες»)²⁶ Στα θετικά της προσέγγισης του Weber θα

²⁶ Πέραν αυτών, ο Weber θεωρεί ότι μια τάξη (μια «ταξική κατάσταση») υφίσταται μόνο σε αναφορά με την αγορά (ως «κατάσταση στην αγορά»), αποκλείοντας έτσι από τον ορισμό των τάξεων τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές ομάδες που δεν αναφέρονταν σε «καταστάσεις στην αγορά», τις οποίες

πρέπει, πάντως, να επισημάνουμε ότι (αντίθετα με πολλές νεώτερες προσεγγίσεις)²⁷ εντοπίζει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις (οικονομικά) κυρίαρχες και στις οικονομικά κυριαρχούμενες τάξεις. (Για μια υπεράσπιση της βασικής προβληματικής του M. Weber βλ. Giddens 1984, ιδίως Κεφ. 2, σσ. 46-60. Στο ίδιο βιβλίο παρατίθεται μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση των κυριότερων νεώτερων κοινωνιολογικών προσεγγίσεων στην έννοια των κοινωνικών τάξεων: Κεφ. 3, σσ. 61-96 και Κεφ. 14-15, σσ. 317-365).

Η κοινωνιολογική ανάλυση των τάξεων αφήνει επομένως ανεκμετάλλευτο το επιστημονικό περιεχόμενο που περιείχαν οι αναλύσεις και οι εννοιολογικές κατηγορίες της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Η μόνη προσέγγιση που «περιέσωσε» τον επιστημονικό πυρήνα της θεωρίας των τάξεων που διατύπωσε η Κλασική Πολιτική Οικονομία, για να τον μετασηματίσει στη συνέχεια και να τον εντάξει στη δική της γενικότερη θεώρηση της κοινωνίας, είναι ο μαρξισμός. Η μαρξιστική θεωρία επαναστατικοποίησε την Κλασική Οικονομική προσέγγιση, δίνοντάς της ένα αμιγώς μη-οικονομικό και μη-μηχανιστικό «σχεσιακό» περιεχόμενο.

3. Η μαρξιστική προσέγγιση²⁸

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία θεώρησε, όπως προαναφέραμε, ως καθοριστικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας (την οποία αντιλαμβάνονταν ως την «κοινωνία γενικά») τη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Σύμφωνα με τον Smith, η πλήρης κυριαρχία αυτής της οικονομικής μορφής (της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής) θα οδηγήσει αναπόφευκτα και στο πολιτικό καθεστώς «της ιδανικής ελευθερίας και ιδανικής δικαιοσύνης» (Smith 1981, IV.ix.28, σ. 674), δηλαδή στο αναπτυγμένο αστικό-κοινοβουλευτικό πολιτικό σύστημα. Αυτό σήμαινε όχι μόνο ότι οι οικονομικές διαδικασίες είναι ιστορικά ισχυρότερες από τις πολιτικές διαδικασίες, αλλά και ότι η οικονομία μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τις άλλες όψεις της κοινωνικής ζωής. Με βάση αυτή την αρχή η Κλασική Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας υιοθετεί ως αντικείμενό της την οικονομία και κοινωνία²⁹ της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής, όπου, βέβαια, στα εμπορεύματα συγκαταλέγεται και η «εργασία» (η εργασιακή δύναμη). Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής (που στα γραπτά του Ricardo πήρε τον πιο θεωρητικό της χαρακτήρα και αγνόησε όλες τις δευτερεύουσες μορφές της καπιταλιστικής οικονομίας), διατυπώθηκε το θεωρητικό σχήμα των τριών τάξεων (γαιοκτήμονες, καπιταλιστές, μισθωτοί εργάτες) που πιο πάνω περιγράψαμε.

ονομάζει «κάστες». Για μια κριτική στη διάσταση αυτή της θεωρίας των τάξεων του Weber, αλλά και της «στατικής» του αντίληψης περί τάξεων (οι τάξεις ορίζονται στον Weber ανεξάρτητα η μια από την άλλη, κάτι που βρίσκεται στον αντίποδα της μαρξικής προσέγγισης για την πάλη των τάξεων) βλ. De Ste. Croix 1983, σελ. 85 επ.

²⁷ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Lenski, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Δ. Χαραλάμπης, «ανακαλύπτει στη βιομηχανική κοινωνία τόσες σχεδόν τάξεις όσες είναι τα επαγγέλματα και οι ηλικίες» (Χαραλάμπης 1984, σελ. 102). Βλ. επίσης Λεβαδίτης 1993.

²⁸ Είναι προφανές ότι όταν αναφέρομαι στη μαρξιστική θεωρία εννοώ μια συγκεκριμένη εκδοχή του μαρξισμού, που θα περιγραφεί στα επόμενα, διάφορη από πολλές άλλες, όπως π.χ. από τον αλήστου μνήμης «σοβιετικό μαρξισμό». Ο μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε «μία και μοναδική» θεωρία. (Βλ. και Μηλιός 1996 και τη σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται εκεί).

²⁹ Το κράτος, ως δημόσια αρχή, ως φορολογικό σύστημα, ως νομοθεσία κ.ο.κ. είναι παρόν στις αναλύσεις των Κλασικών Οικονομολόγων.

Ο Μαρξ υιοθετεί την προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας για τις τάξεις ως την *καταρχήν* θεωρητική προϋπόθεση για τη διατύπωση της θεωρίας των τάξεων.³⁰ Η θέση των «ατόμων» στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής αποτελεί τον καταρχήν όρο που καθορίζει την ταξική τους ένταξη.

Εντούτοις, ο Μαρξ δεν περιορίζεται στη θέση αυτή. Εντοπίζει, απομονώνει και αναπτύσσει το «σχεσιακό στοιχείο» που περιέχει η θέση των κλασικών οικονομολόγων και με τον τρόπο αυτό διατυπώνει μια νέα θεωρία των *κοινωνικών σχέσεων*, και των *τάξεων* ως κυρίαρχων παραμέτρων αυτών των σχέσεων. Ο Μαρξ επεξεργάστηκε τη θέση των κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας σε δύο κατευθύνσεις:

α) Ανέδειξε το στοιχείο του ταξικού ανταγωνισμού, των αντικρουόμενων συμφερόντων ανάμεσα στις κύριες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και ιδίως ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους μισθωτούς εργάτες. Πολύ περισσότερο, συνέλαβε την *ενότητα* ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις της κοινωνίας, την ενότητα και συνοχή της κοινωνίας, με όρους κοινωνικής-ταξικής εξουσίας:

Η εξουσία δεν αποτελεί πλέον το «δικαίωμα του κυριάρχου» ή την «εξουσία του κράτους» απέναντι στους (ίσους και ελεύθερους) πολίτες, αλλά μια συγκεκριμένη μορφή *ταξικής κυριαρχίας*. Η εξουσία είναι πάντα ταξική εξουσία, εξουσία μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας. Η εξουσία αυτή, που παγιώνεται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, διασφαλίζεται μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό, την *πάλη των τάξεων*. Η συγκεκριμένη ενότητα της κοινωνίας είναι λοιπόν *αδιαχώριστη* από την ενότητα της συγκεκριμένης ταξικής εξουσίας, η οποία διασφαλίζεται μέσα στην *πάλη των τάξεων*. «Εκείνο που *συνδέει* μεταξύ τους τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα δεν είναι ένα ανώτερο κοινό συμφέρον ή μια έννομη τάξη, αλλά μια σύγκρουση σε διαρκή ανάπτυξη» (Μπαλιμπάρ 1989, σελ. 78).³¹

Η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί έτσι *θεωρία της ταξικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων*. Οι τάξεις, ως αμιγώς σχεσιακή πραγματικότητα, ορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Δεν προϋπάρχουν της πάλης των τάξεων, συνεπώς «δεν μπορούν να οριστούν χωριστά η μια από την άλλη, αλλά μόνο μέσω της κοινωνικής *σχέσης* ενός ανταγωνισμού, ο οποίος φέρνει αντιμέτωπη τη μια τάξη με την άλλη» (Balibar 1986, σ.

³⁰ Στο ημιτελές 52ο κεφ. του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ σημειώνει: «Οι ιδιοκτήτες απλής εργασιακής δύναμης, οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και οι ιδιοκτήτες γης, οι αντίστοιχες πηγές εισοδήματος των οποίων είναι ο μισθός εργασίας, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος, δηλαδή οι μισθωτοί εργάτες, οι κεφαλαιοκράτες και οι γαιοκτήμονες αποτελούν τις τρεις μεγάλες τάξεις της σύγχρονης κοινωνίας, που βασίζεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής». Σπεύδει, όμως, αμέσως να σημειώσει ότι το κριτήριο της μορφής του εισοδήματος δεν κλείνει τη θεωρία των τάξεων και θέτει το ερώτημα: «Τι είναι αυτό που κάνει τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες, τους γαιοκτήμονες να αποτελούν τις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις;» (Μαρξ 1978, σελ. 1086-1087). Για ζητήματα που σχετίζονται με τον «προσωρινό» αυτό ορισμό των τάξεων από τον Μαρξ βλ. Balibar 1986, σ. 620 επ. και Δημούλης 1994, σ. 46 επ.

³¹ Οι μη-ταξικές σχέσεις που υφίστανται σε μία κοινωνία, όπως π.χ. οι σχέσεις ενηλίκων-ανηλίκων, οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, τις διαφορετικές «φυλές» ή τις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες επικαθορίζονται πάντοτε και μορφοποιούνται σε αντιστοιχία με την κύρια όψη των κοινωνικών σχέσεων, τις ταξικές σχέσεις *εξουσίας*. Για τη θεμελίωση της μαρξιστικής αυτής θέσης βλ. Δημούλης 1994, ιδίως σ. 47-51. Επίσης την πολύ διεισδυτική ανάλυση του Βαλλερστάιν για τις έννοιες «φυλή» και «ομάδωση κύρους» (στο Μπαλιμπάρ/Βαλλερστάιν 1991, σ. 281 επ.) όπου θεμελιώνεται και το συμπέρασμα ότι «οι ομαδώσεις κύρους (όπως και τα κόμματα) αποτελούν συγκεκριμένες συλλογικές αναπαραστάσεις των τάξεων» (σ. 306). Η διεισδυτική ανάλυση του Βαλλερστάιν περιορίζεται από την, κατά τη γνώμη μου λανθασμένη και αντιφατική αντίληψή του περί «παγκόσμιου καπιταλισμού» (βλ. και Μηλιός 1997).

620). Αυτό σημαίνει ότι κατά κύριο λόγο οι τάξεις γίνονται αντιληπτές ως κοινωνικές σχέσεις και *πρακτικές* και όχι ως «ομάδες ατόμων».³² Η θέση αυτή αποκτά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με τη θεωρία της «ταξικής πολυσθένειας».

Οι ταξικές πρακτικές, που αναπτύσσονται πάντα στο πλαίσιο ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας, έχουν έτσι αντικειμενική υπόσταση, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα ή μη (σε κάθε συγκυρία) να αποκτήσουν συνείδηση των κοινών ταξικών τους συμφερόντων όσοι εντάσσονται στις καταπιεζόμενες και υποκειμένες σε εκμετάλλευση τάξεις, ή, ακόμα περισσότερο, να γίνουν φορείς μιας ταξικής πολιτικής (βλ. και Δημούλης 1994).³³ Μάλιστα, ένα καίριο στοιχείο της ταξικής εξουσίας είναι η ικανότητά της να αποτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινών ταξικών συμφερόντων όσων εντάσσονται στις κυριαρχούμενες και υφιστάμενες οικονομική εκμετάλλευση τάξεις.

β) Παράλληλα με τη συγκρότηση της θεωρίας της ταξικής εξουσίας στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων, ο Μαρξ αντιλαμβάνεται ότι οι συγκεκριμένες κοινωνίες αποτελούνται από ένα μωσαϊκό κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (και συγκεκριμένων ιστορικών εκφάνσεων αυτών των κοινωνικών σχέσεων), που δεν ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο κοινωνικής συνοχής (στον ίδιο τύπο ταξικής εξουσίας). Αντίθετα, αποτελούν το συγκεκριμένο ιστορικό αποτέλεσμα της εξέλιξης της κοινωνίας, η οποία κατά κανόνα επιτρέπει την «επιβίωση» στοιχείων από προηγούμενους τύπους οργάνωσης της κοινωνίας, από ιστορικά προηγούμενα συστήματα ταξικής εξουσίας (π.χ. φεουδαρχία).

Αναζητά έτσι και απομονώνει τα στοιχεία εκείνα των κοινωνικών σχέσεων που: 1) Συνιστούν το ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, της κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας, της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας γενικά, και το διακρίνει από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων τύπων ταξικής κυριαρχίας (και, αντίστοιχα, οργάνωσης της κοινωνίας). 2) Αποτελούν τον μόνιμο, αναλλοίωτο, πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος ταξικής κυριαρχίας, ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη εξέλιξη της κάθε φορά μελετώμενης συγκεκριμένης (καπιταλιστικής) κοινωνίας. Απομακρύνει δηλαδή εκείνα τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων που εγγράφονται στις συγκεκριμένες ανά περίπτωση μορφές *ιστορικής εμφάνισης* του καπιταλιστικού συστήματος χωρίς να αποτελούν κατ' ανάγκην στοιχεία του πυρήνα των ταξικών σχέσεων εξουσίας.

Προκύπτει έτσι, όπως ήδη είπαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο: Ο (καπιταλιστικός) *τρόπος παραγωγής*. Με βάση τη θεωρητική ανάλυση

---

³² Όπως σωστά παρατηρεί ο de Ste Croix (1984, σελ. 100), η τάξη «είναι η συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης, του τρόπου με τον οποίο η εκμετάλλευση συσσωματώνεται σε μια κοινωνική δομή». Το λάθος του de Ste Croix είναι ότι θεωρεί τη θέση αυτή ως αποκλειστικά δική του συμβολή στη μαρξιστική θεωρία, ως δική του ερμηνεία του μαρξικού έργου: «Απ' όσο γνωρίζω, κανείς δεν επέμεινε ποτέ επαρκώς στο ότι (...) η τάξη είναι (...) μια σχέση εκμετάλλευσης» (de Ste Croix 1984, σελ. 99). Προφανώς ο συγγραφέας αγνοεί τη «Σχολή Althusser», που ανέπτυξε παρόμοιες θέσεις, αρκετά χρόνια πριν από τον ίδιο.

³³ Για την κριτική της αντίθεσης θεωρητικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία μια τάξη συγκροτείται μόνον από τη στιγμή που «διαθέτει μια 'ταξική συνείδηση' δική της» βλ. Πουλαντζάς 1975, τ. Α', σελ. 105 επ. Επίσης de Ste Croix (1984, σελ. 102): «Εάν οι σκλάβοι της αρχαιότητας πρέπει πράγματι να θεωρηθούν ως τάξη, τότε ούτε η ταξική συνείδηση, ούτε η κοινή πολιτική δράση (και οι δύο ήταν πέρα από τη δυνατότητα των αρχαίων σκλάβων) δεν φαίνονται να δικαιούνται να θεωρηθούν ως *αναγκαία* στοιχεία της τάξης, σύμφωνα με το μαρξικό σύστημα». Ας σημειωθεί εδώ ότι η αντίληψη πως συστατικό στοιχείο της τάξης είναι *αναγκαστικά* η ταξική συνείδηση («οι τάξεις είναι *συνειδητά* συλλογικά *υποκειμένα*») δεν ταυτίζεται πάντοτε με την ατομοκεντρική-υποκειμενιστική θεώρηση των τάξεων, που θα πραγματευτούμε στο 6ο τμήμα αυτού του κεφαλαίου («οι τάξεις είναι το προϊόν της *κοινής* βούλησης, *απόφασης* και *δράσης* μιας ομάδας *ατόμων*»).

των τρόπων παραγωγής μπορεί στη συνέχεια να μελετηθεί σε βάθος κάθε συγκεκριμένη ταξική κοινωνία, (κάθε συγκεκριμένος ταξικός κοινωνικός σχηματισμός).

Ας συνοψίσουμε: Ο Μαρξ και η μαρξιστική θεωρία μετά τον Μαρξ θεμελιώνουν τη θεωρία της πάλης των τάξεων με βάση τη θεωρητική θέση ότι οι σχέσεις που συνέχουν την κοινωνία είναι κατά κύριον λόγο σχέσεις εξουσίας μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού ταξικών δυνάμεων) πάνω στις υπόλοιπες τάξεις της κοινωνίας. Ότι επιπλέον, οι κοινωνικές αυτές σχέσεις εξουσίας οργανώνονται ιστορικά, στις διαφορετικές χώρες και στις διαφορετικές εποχές, με διαφορετικούς τρόπους. Αυτό σημαίνει ότι αν κάνουμε αφαίρεση από τις ιδιαίτερες μορφές με τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις σε κάθε χώρα και κάθε ιστορική στιγμή και αναζητήσουμε τα βαθύτερα, δομικά στοιχεία αυτών των σχέσεων, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν ορισμένοι χαρακτηριστικοί τρόποι οργάνωσης των κοινωνιών (της κοινωνικής εξουσίας), οι οποίοι είναι κάθε φορά οι κυρίαρχοι. Σε κάθε ένα από αυτούς τους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης, που ονομάζονται *τρόποι παραγωγής*, αντιστοιχεί μια ενότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών ενός συγκεκριμένου τύπου: Αντιστοιχεί δηλαδή ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, ένας αντίστοιχος τύπος οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, η κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τύπου ιδεολογικών μορφών.

4. Η μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής και οι τάξεις

Κάθε τρόπος παραγωγής έχει ως θεμέλιό του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν), χωρίς όμως να περιορίζεται σ' αυτές μόνο τις «οικονομικές» σχέσεις.³⁴

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για παράδειγμα, θεμελιώνεται στην κεφαλαιακή *σχέση*, καταρχήν στο επίπεδο της παραγωγής: στον αποχωρισμό του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής (που μετατρέπεται έτσι στο οικονομικό επίπεδο σε μισθωτό εργάτη -κάτοχο απλώς της εργασιακής του δύναμης) και στην πλήρη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τον κεφαλαιοκράτη: Πλήρης ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής σημαίνει ότι ο κεφαλαιοκράτης έχει τόσο τη νομή των μέσων παραγωγής (την εξουσία να τα θέτει σε λειτουργία) όσο και την κυριότητά τους (την εξουσία να ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν).

Ο αποχωρισμός των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής (δηλαδή η αποστέρηση από τους εργαζομένους της νομής των μέσων παραγωγής), έχει ως άλλη όψη της τη συγκρότηση του εργαζόμενου (στο δικαιοκό-πολιτικό επίπεδο και στο επίπεδο της ιδεολογίας), σε *ελεύθερο πολίτη – υποκείμενο δικαίου*, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα δομικά χαρακτηριστικά του κράτους και της κυρίαρχης ιδεολογίας: «Για να μετατραπεί λοιπόν το

---

³⁴ Με την έννοια αυτή η *υπεραξία*, δηλαδή η ειδικά καπιταλιστική μορφή του υπερπροϊόντος, είναι κατά κύριο λόγο μια κοινωνική σχέση (σχέση κοινωνικής εξουσίας και εκμετάλλευσης) και όχι απλώς ένα ποσοτικό αξιακό μέγεθος (ό,τι «περισεύει», όταν από τη συνολική αξία του καθαρού προϊόντος αφαιρεθεί η αξία που αντιστοιχεί στα αναγκαία μέσα διαβίωσης των εργαζομένων). Σχετικά με την αντίληψη της κοινωνίας και του τρόπου παραγωγής ως ενός δομημένου όλου, η δομή του οποίου μόνο σε τελευταία ανάλυση καθορίζεται από τις οικονομικές σχέσεις παραγωγής, ο Μαρξ γράφει: «Η ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη δουλειά από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπως αναφύεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντεπιδρά καθοριστικά πάνω της (...) στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς (...) βρίσκουμε το ενδότερο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης επομένως και (...) της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής» (Μαρξ 1978, σ. 972).

χρήμα σε κεφάλαιο πρέπει ο κάτοχος του χρήματος να βρει στην αγορά των εμπορευμάτων τον ελεύθερο εργάτη, ελεύθερο με διπλή έννοια, από τη μια με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη (...) Ένα πράγμα είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις (...) Αν ερευνήσουμε παραπέρα για να βρούμε: κάτω από ποιες συνθήκες όλα τα προϊόντα ή έστω μόνο η πλειονότητά τους παίρνουν τη μορφή του εμπορεύματος, θα βρίσκαμε ότι αυτό γίνεται μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού» (Μαρξ 1963, σ. 179-180).

Ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής δεν συμπεκνώνει έτσι αποκλειστικά (ούτε κυρίαρχα) μια οικονομική σχέση (όπως, αντίθετα, συνέβαινε με τις τάξεις στο θεωρητικό σύστημα της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας), αλλά αναφέρεται σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Σ' αυτόν εμπεριέχεται και ο πυρήνας των (καπιταλιστικών) πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων εξουσίας.

Αποκαλύπτεται επομένως ότι η καπιταλιστική τάξη κατέχει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την πολιτική εξουσία: όχι γιατί οι καπιταλιστές επανδρώνουν τις ανώτατες πολιτικές θέσεις του κράτους, αλλά γιατί η δομή του πολιτικού στοιχείου στις καπιταλιστικές κοινωνίες και ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους (η ιεραρχική-γραφειοκρατική διάρθρωσή του, η «αταξική» - ισοπολιτειακή λειτουργία του με βάση τους κανόνες του δικαίου κ.λπ.) αντιστοιχεί και εξασφαλίζει τη διατήρηση και αναπαραγωγή της συνολικής καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας. Ομοίως γίνεται φανερό ότι η δομή της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας (η ιδεολογία των ατομικών δικαιωμάτων και της ισοπολιτείας, της εθνικής ενότητας και του κοινού -εθνικού- συμφέροντος, κ.ο.κ.) αντιστοιχεί στη διαιώνιση και αναπαραγωγή της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί έτσι μια διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών ταξικών συμφερόντων, μέσω ακριβώς της υλικότητάς της ως «βιωματικής πρακτικής», ως «τρόπου ζωής» όχι μόνο των κυρίαρχων αλλά, υπό παραλλαγμένη μορφή, και των κυριαρχούμενων τάξεων.³⁵

Στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, αντίθετα, η ιδιοκτησία της κυρίαρχης τάξης στα μέσα παραγωγής δεν είναι ποτέ πλήρης. Οι εργαζόμενες-κυριαρχούμενες τάξεις διατηρούν τη νομή των μέσων παραγωγής, γεγονός που συνδέεται με αντίστοιχες σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δομή και των άλλων κοινωνικών επιπέδων, του πολιτικού και του ιδεολογικού. Η οικονομική εκμετάλλευση, δηλαδή η απόσπαση του υπερπροϊόντος από τον εργαζόμενο (που, π.χ., στη φεουδαρχία παίρνει τη μορφή της αγγαρείας), έχει ως συμπληρωματικό της στοιχείο τον άμεσο πολιτικό καταναγκασμό: τις σχέσεις πολιτικής εξάρτησης κυρίαρχου-κυριαρχούμενων και την ιδεολογική τους (κατά κανόνα θρησκευτική) αποτύπωση (βλ. και Μαρξ 1989, σελ. 283-314).

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει λοιπόν την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Εδώ εμπεριέχονται επίσης και οι όροι (διευρυνόμενης) αναπαραγωγής του.³⁶

³⁵ «Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δεν φτάνει ακόμα που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1963, σ. 761).

³⁶ «Η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, εξεταζόμενη στην ολότητά της ή ως διαδικασία αναπαραγωγής, παράγει επομένως όχι μονάχα εμπόρευμα, όχι μονάχα υπεραξία, παράγει και

Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει έτσι σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.³⁷ Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) συναρτάται με την τάση διάλυσης όλων των ανταγωνιστικών προς αυτόν τρόπων παραγωγής. Η τελική όμως κυριαρχία ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν είναι δεδομένη από τα πριν, η έκβασή της κρίνεται κάθε φορά από τους υπαρκτούς κοινωνικούς συσχετισμούς. (βλ. και Μηλιός 1988 σ. 137-153). Η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής παίρνει ιστορικά τη μορφή της *αγροτικής μεταρρύθμισης*, μια και πρόκειται για τρόπους παραγωγής που βασίζονται κατά κύριο λόγο σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο.

5. Οι τάξεις σε μια συγκεκριμένη καπιταλιστική κοινωνία, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, η έννοια του τρόπου παραγωγής αποτελεί, λοιπόν, το καταρχήν θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση των κοινωνικών (ταξικών) σχέσεων που συνέχουν μια συγκεκριμένη κοινωνία. Εντούτοις, μόνο με βάση την έννοια αυτή δεν θα ήταν δυνατόν να προσεγγισθούν, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, με πληρότητα οι κοινωνικές σχέσεις (ή οι κοινωνικές τάξεις) στο εσωτερικό μιας χώρας.

Ο τρόπος παραγωγής αναφέρεται αποκλειστικά στον πυρήνα των ταξικών σχέσεων, όχι στις ταξικές σχέσεις καθαυτές. Κάνοντας αφαίρεση από όλες τις ιδιαίτερες ιστορικές μορφές ύπαρξης των ταξικών σχέσεων³⁸, *κάθε τρόπος παραγωγής παραπέμπει σε δύο μόνον τάξεις*: την τάξη των κυριάρχων-εκμεταλλευτών και την τάξη των κυριαρχούμενων -που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ορίζονται έτσι η τάξη των κεφαλαιοκρατών και η τάξη των μισθωτών εργατών, στη φεουδαρχία η τάξη των φεουδαρχών και η τάξη των δουλοπάροικων, κ.ο.κ. Είναι προφανές, ότι ανάλογα με το πόσοι τρόποι παραγωγής συνυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία (σε ένα κοινωνικό σχηματισμό), διατάσσονται στο εσωτερικό της και τα αντίστοιχα ζεύγη τάξεων. Εντούτοις σε μια συγκεκριμένη ταξική κοινωνία υπάρχουν πάντοτε περισσότερες τάξεις, κι αυτό διότι:

αναπαράγει την ίδια την κεφαλαιακή σχέση» (Μαρξ 1963, σ. 598). Για την έννοια της αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης ως συστατικό στοιχείο της έννοιας «καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» στον ώριμο Μαρξ βλ. M. Heinrich 1995. Για την έννοια του τρόπου παραγωγής βλ. Althusser/Balibar 1972. Επίσης Μηλιός 1988, σ. 61-73.

³⁷ Παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής, αλλά μια *μορφή παραγωγής*.

³⁸ Η θέση, για παράδειγμα, ότι σε μια χώρα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σημαίνει ότι η κυρίαρχη (όχι όμως αναγκαστικά και η αριθμητικά πολυπληθέστερη) κοινωνική σχέση είναι το κεφάλαιο που εκμεταλλεύεται μισθωτή εργασία, ότι το υπερπροϊόν παίρνει τη μορφή της υπεραξίας κ.λπ. Πέραν αυτού, δεν διευκρινίζεται όμως τίποτε για τις συγκεκριμένες μορφές που παίρνει αυτή η κυριαρχία του κεφαλαίου, για τη συγκεκριμένη μορφή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

1. Σε μια ταξική κοινωνία, στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που συναρτώνται με την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, μπορούν να διαμορφωθούν ιστορικά τάξεις ή τμήματα τάξεων που να μην ανάγονται σε κανέναν τρόπο παραγωγής.

Πρόκειται για τάξεις που είτε α) διαμορφώνονται σε αντιστοιχία με μορφές παραγωγής, είτε β) έλκουν την προέλευσή τους από τρόπους παραγωγής που έχουν διαλυθεί υπό το βάρος της διεργυμένης αναπαραγωγής ενός νέου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

α) Πρόκειται έτσι καταρχήν, στο πλαίσιο κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, των αυτοαπασχολούμενων παραγωγών που είναι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής με τη χρήση των οποίων παράγουν. Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη συγκροτείται σε αναφορά με μια μορφή παραγωγής: την παραγωγή απλών (και όχι καπιταλιστικών) εμπορευμάτων, δηλαδή εμπορευμάτων που δεν περιέχουν κέρδος.

β) Πρόκειται επιπλέον για την τάξη των γαιοκτημόνων σε ορισμένες καπιταλιστικές χώρες (με τυπικότερο παράδειγμα τη Βρετανία), η οποία προκύπτει από τη μεταλλαγή-προσαρμογή της τάξης των φεουδαρχών: Με τη διάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, η φεουδαρχική ιδιοκτησία μετατρέπεται σε καπιταλιστικού τύπου (πλήρη) ιδιοκτησία της γης και οι δουλοπάροικοι εκδιώκονται από τα κτήματα (τα οποία τώρα οι γαιοκτήμονες περιφράσσουν), καθώς στερούνται κάθε προηγούμενου δικαιώματός τους (νομή) πάνω στη γη.

Μέσα από τη διαδικασία αυτή οι φεουδάρχες μετατρέπονται σε γαιοκτήμονες με τη σύγχρονη (καπιταλιστική) έννοια: Ιδιοκτήτες της γης, που (όπως ήδη σημειώσαμε) απολαμβάνουν ως ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος την καπιταλιστική γαιοπρόσοδο, μέσω της πάχτωσης των κτημάτων τους στους καπιταλιστές-αγρότες.

Οι νέοι τύπου γαιοκτήμονες δεν αποτελούν πλέον την κατεξοχήν κυρίαρχη τάξη της κοινωνίας, όπως συνέβαινε με τους φεουδάρχες-γαιοκτήμονες την εποχή που η φεουδαρχία ήταν ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής. Εντούτοις, συμμετέχουν στο νέο συνασπισμό κυρίαρχων τάξεων, που συγκροτείται υπό το κεφάλαιο, καθώς η καπιταλιστική γαιοπρόσοδος αποτελεί τμήμα της παραγόμενης στον καπιταλισμό υπεραξίας: Αν δεν λάβουμε υπόψη μας τον τόκο, η συνολικά παραγόμενη υπεραξία διασπάται σε κέρδος και σε γαιοπρόσοδο (Μαρξ 1978, σελ. 796 επ.).

Η τάξη των γαιοκτημόνων δεν αποτελεί, εντούτοις, συστατικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή ένα αναπόφευκτο αποτέλεσμα της κυριαρχίας του. Αποτελεί έκφραση μιας συγκεκριμένης ιστορικής εκδοχής αυτής της κυριαρχίας. Είναι έτσι νοητή (αλλά και αποτελεί ιστορικό δεδομένο άλλων καπιταλιστικών χωρών πέρα από τη Βρετανία), η συρρίκνωση ή και εξαφάνιση της τάξης των γαιοκτημόνων: στις περιπτώσεις που η κυριαρχία του καπιταλισμού οδηγεί σε διαφορετικούς ταξικούς συσχετισμούς δύναμης στην ύπαιθρο και συνακόλουθα στην εγκαθίδρυση διαφορετικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Η συνηθέστερη τέτοια εκδοχή είναι ο κατακερματισμός των κλήρων και η ιδιοποίησή τους από τους άμεσους καλλιεργητές, ένα μέρος από τους οποίους μετασηματίζεται έτσι σε αυτοαπασχολούμενους παραγωγούς απλών εμπορευμάτων, ενώ ένα άλλο μέρος σε αγρότες-καπιταλιστές (απασχόληση σε μόνιμη ή εποχιακή βάση μισθωτών αγρεργατών).

2. Στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ένα μέρος από τις λειτουργίες άσκησης της κοινωνικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας ανατίθενται σε μη μέλη της κυρίαρχης τάξης. Προκύπτει έτσι η «νέα μικροαστική τάξη».

Ο τρόπος παραγωγής, ως η κυρίαρχη πλευρά των κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (ο αιτιακός-δομικός πυρήνας τους), αναφέρεται πάντα στις *ταξικές λειτουργίες*, ανεξάρτητα από τους φορείς που θα ασκήσουν τις λειτουργίες αυτές. Διακρίνει έτσι δύο τύπους ταξικών λειτουργιών και συνακόλουθα δύο τάξεις: Τις λειτουργίες της κυρίαρχης τάξης (ιδιοποίηση της υπεραξίας, δια του κράτους άσκηση της πολιτικής εξουσίας, δια των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους οργάνωση της ιδεολογικής εξουσίας), και αυτές της κυριαρχούμενης τάξης (παραγωγή αξίας και υπεραξίας, αναπαραγωγή των υλικών -οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών- όρων της μισθωτής σχέσης). Οι λειτουργίες των δύο βασικών τάξεων εντάσσονται έτσι και συνθέτουν τα ειδικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα οριοθετούν το πεδίο του μεταξύ τους ταξικού ανταγωνισμού.

Στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, ένα μέρος των λειτουργιών της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης (του κεφαλαίου) εκχωρείται σε φορείς (άτομα) που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη, και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση:

* Λειτουργίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας όπως π.χ. επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, (τεχνικοί, μηχανικοί κ.λπ.),

* λειτουργίες που διασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας, (κρατική γραφειοκρατία, δικαστικός μηχανισμός, στρατός κ.ο.κ.),

* λειτουργίες συστηματοποίησης-διάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας, όπως π.χ. η εκπαίδευση.

Προϊόν της στελέχωσης των μηχανισμών και διαδικασιών άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας (στο εσωτερικό των υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών) από φορείς που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη των καπιταλιστών είναι, λοιπόν, η νέα μικροαστική τάξη.

Πρόκειται, δηλαδή, για τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, ακριβώς λόγω της θέσης τους στο πλέγμα των λειτουργιών άσκησης της καπιταλιστικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας. Παράλληλα, οι φορείς αυτοί δεν εντάσσονται στην καπιταλιστική τάξη, στο βαθμό που δεν είναι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής (καπιταλιστές).³⁹ Η νέα μικροαστική τάξη δεν αποτελεί φαινόμενο κάποιας «σύγχρονης φάσης» του καπιταλισμού, αλλά εμφανίζεται από την πρώτη κιόλας περίοδο της κυριαρχίας του, μαζί με το αστικό κράτος, και στη συνέχεια με τη δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας.⁴⁰

Επειδή ακριβώς, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, οι τάξεις ορίζονται στο πεδίο της πάλης των τάξεων (επειδή δηλαδή κάθε τάξη ορίζεται σε συνάρτηση με τις άλλες κοινωνικές τάξεις), τα κριτήρια για τα όρια μιας τάξης, καθώς και για τη διαμόρφωση επιμέρους στρωμάτων ή μερίδων στο εσωτερικό της, ορίζονται σε συνάρτηση με τις σχέσεις εξουσίας και τα βασικά χαρακτηριστικά της πάλης των τάξεων. Με βάση αυτή την προβληματική, ο Ν. Πουλαντζάς (1981) θεμελιώνει τη θέση ότι οι αυτοαπασχολούμενοι

³⁹ Αναφερόμαστε στην ιδιοκτησία κεφαλαίου όχι με τη νομική, αλλά με την πραγματική-οικονομική έννοια: κατοχή και νομή μέσων παραγωγής. Με την έννοια αυτή οι (τυπικά μισθωτοί) φορείς που ασκούν τη γενική διεύθυνση μιας ανώνυμης εταιρίας ή μιας ΔΕΚΟ εντάσσονται στην καπιταλιστική τάξη. (Βλ. και Μπετελέμ 1975).

⁴⁰ «Οτι η 'ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος' δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας, το σημείωσε ήδη ο Γιουρ» (Μαρξ 1978 σ. 488).

παραγωγοί απλών εμπορευμάτων (παραδοσιακή μικροαστική τάξη) και οι (παραγωγικοί και μη-παραγωγικοί) μισθωτοί που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη (νέα μικροαστική τάξη) αποτελούν μερίδες μιας και της αυτής κοινωνικής τάξης, της μικροαστικής τάξης.⁴¹

Ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας είναι επίσης η μαρξιστική έννοια της *κοινωνικής κατηγορίας*: Πρόκειται για την έννοια που περιγράφει ορισμένα ειδικά αποτελέσματα της λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών πάνω στη διαδικασία της πάλης των τάξεων. Πιο συγκεκριμένα, η όμορη θέση συγκεκριμένων κατηγοριών φορέων («ατόμων») στο πεδίο λειτουργίας ενός κρατικού μηχανισμού έχει ως αποτέλεσμα τη σχετική ομογενοποίηση της πρακτικής των φορέων αυτών, ακόμα και ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις.

Οι φορείς αυτοί, παρά την (ενδεχομένως) διαφορετική τους ταξική ένταξη, συναποτελούν μια *κοινωνική κατηγορία*. Σε συγκυρίες κρίσης του κρατικού μηχανισμού, σε αναφορά με τον οποίο διαμορφώνεται μια κοινωνική κατηγορία, είναι δυνατή η συγκρότησή της σε *κοινωνική δύναμη*: η κοινωνική κατηγορία αναλαμβάνει δηλαδή μια ενιαία πολιτική παρέμβαση μέσα στη συγκυρία. Κοινωνικές κατηγορίες με ιδιαίτερη σημασία στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς αποτελούν η κρατική γραφειοκρατία (Πουλαντζάς 1975, σ. 203 επ., τμήμα V) και η (μαθητική και σπουδάζουσα) νεολαία: δηλαδή ο «υπό ένταξη» -στην «οικονομική ζωή»- νεολαιίστικος πληθυσμός που τοποθετείται στη θέση του «εκπαιδευόμενου» στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού μηχανισμού, (βλ. αναλυτικά Μηλιός 1993).

Από όλα όσα προηγήθηκαν, προκύπτει, πιστεύω, ότι η μαρξιστική θεωρία των τάξεων αποτελεί το θεωρητικά πληρέστερο σύστημα ανάλυσης της συνολικής κοινωνικής πραγματικότητας⁴²: δεν είναι ούτε «οικονομιστική» (δεν «ανάγει» τις τάξεις στην οικονομία, δεν θεωρεί ότι αυτές ορίζονται με κριτήρια αποκλειστικά οικονομικά), ούτε παραγνωρίζει τη δυνατότητα πρακτικών πέρα από τις ταξικές πρακτικές. Αντίθετα, επειδή εμμένει στην ανάλυση των συνολικών (οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών) σχέσεων εξουσίας αποφεύγει τόσο τον «οικονομισμό» της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας όσο και τον εμπειριστικό «πολιτικισμό» των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων.⁴³

6. Πολυαπασχόληση, ταξική «πολυσθένεια» και θεωρία των τάξεων.

⁴¹ «Ο ταξικός δομικός προσδιορισμός τους δεν μπορεί να νοηθεί παρά στη σχέση τους με την αστική και την εργατική τάξη, μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας» (Πουλαντζάς 1981, σ. 255). Για τις έννοιες *μερίδες τάξεων*, *στρώματα* και *κοινωνικές κατηγορίες* βλ. επίσης Πουλαντζάς 1975, σ. 114 επ., Πουλαντζάς 1981, σ. 29. Για την κριτική ορισμένων απόψεων του Πουλαντζά αναφορικά με τον μαρξιστικό προσδιορισμό των τάξεων βλ. Μηλιός 1988 σ. 68 επ. και Μηλιός 1996, σ. 142 επ.

⁴² Η θέση αυτή δεν σημαίνει ότι η μαρξιστική θεωρία έχει «επιλύσει» κάθε ζήτημα που σχετίζεται με την επιστημονική μελέτη των (ταξικών κοινωνιών). Πέρα από το γεγονός ότι η παραγωγή επιστημονικών γνώσεων είναι μια διαδικασία χωρίς τέλος, σημαντικό ρόλο παίζει εδώ η εγγενής «συγκρουσιαικότητα» του μαρξισμού, και η αναγκαιότητα στράτευσής του στο πεδίο των κοινωνικών ανταγωνισμών ως προϋπόθεση της επιστημονικότητάς του (Αλτουσέρ 1991). Όμως, τα «ανοικτά προβλήματα» (Balibar 1986), ή οι «απορίες» (Δημούλης 1994) που εξακολουθούν να εντοπίζονται στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας των τάξεων, δεν αναιρούν το γεγονός ότι πρόκειται για τη θεωρία που μπορεί να διεκδικεί τους τίτλους της συνεκτικότητας και της επιστημονικότητας.

⁴³ Είναι βέβαια αλήθεια ότι ο οικονομισμός αποτελεί ίδιον του κλασικού σοσιαλδημοκρατικού και του σοβιετικού (σταλινικού) μαρξισμού, δηλαδή εκείνων των εκδοχών του μαρξισμού, οι οποίες κυριάρχησαν ήδη από τη δεκαετία του 1930 στις πολιτικές οργανώσεις και τα κόμματα της Αριστεράς.

Ένας «παραδοσιακός» τρόπος να αμφισβητηθεί η (αντικειμενική) θεωρία των τάξεων (η σύλληψη των τάξεων ως αντικειμενικά υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων), και πιο συγκεκριμένα η μαρξιστική θεωρία των τάξεων, είναι να θεωρηθούν οι τάξεις ως το αποτέλεσμα της κοινής βούλησης και δράσης μεμονωμένων ατόμων: Τάξεις υπάρχουν μόνο στο βαθμό (και μόνο όταν) διαμορφωθεί μια ενιαία (ταξική) συνείδηση και (ταξική) βούληση μιας κατηγορίας ατόμων. Η προσέγγιση αυτή παρέχει τη δυνατότητα στους υποστηρικτές της να ισχυρίζονται ότι «σήμερα δεν υπάρχουν τάξεις», εφόσον δεν διαπιστώνεται εμπειρικά μια ενιαία ταξική συνείδηση και βούληση των κυριαρχούμενων τάξεων. (Βλ. για προσεγγίσεις αυτού του τύπου Goldthorpe 1994).

Όμως, η εμπειριστική προφάνεια πάνω στην οποία στηρίζεται η προσέγγιση αυτή, αποδεικνύεται σαθρή, αν προβληθεί στο παρελθόν: Μετά από αλλεπάλληλες μακρές ιστορικές περιόδους «απουσίας» τάξεων (ταξικής αυτοσυνείδησης) -π.χ. στη Ρωσία του 19ου αιώνα- οι τάξεις μοιάζουν να αναδύονται ιστορικά όπως η Αθηνά από το κεφάλι του Δία -π.χ. στη Ρωσία του 1905 και του 1917. Ο ισχυρισμός έτσι ότι δεν θα επαναληφθεί στο μέλλον αυτό που τόσες φορές συνέβη στο παρελθόν (η «παρθενογένεση» των τάξεων, δηλαδή στην πραγματικότητα η εμφάνισή τους στο πολιτικό πεδίο ως δρώσας δύναμης κοινωνικού μετασχηματισμού) δεν μοιάζει ιδιαίτερα πειστικός. Ο ισχυρισμός αυτός μπορεί τότε μόνον να αποκτήσει κάποια επίφαση επιστημονικότητας, όταν εισαγάγει «αντικειμενικά» στοιχεία στην προβληματική του: Με άλλα λόγια, όταν «δείξει» ότι έχουν πλέον πάψει να υφίστανται οι συνθήκες που επέτρεπαν τη διαμόρφωση των τάξεων (της ταξικής συνείδησης και δράσης) με τη μορφή που τις γνωρίσαμε στο παρελθόν. Σ' αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση κινείται η θεωρία της «ταξικής πολυσθένειας», που διαμορφώθηκε στη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας.

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, το φαινόμενο της *πολυαπασχόλησης* τείνει να λάβει τέτοια έκταση στις σύγχρονες *καπιταλιστικές κοινωνίες*, ώστε να συγχέονται πλέον οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις τάξεις, εφόσον ακριβώς ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού (θεωρείται ότι) εντάσσεται ταυτόχρονα (μέσω της *πολυαπασχόλησης*) σε διαφορετικές τάξεις.

Πρόκειται για μια προσέγγιση «μεσαίου βεληνεκούς», η οποία προκύπτει από τη «θεωρητικοποίηση» μιας (όπως υποτίθεται) εμπειρικά διαπιστώσιμης «πραγματικότητας».

Το φαινόμενο της *πολυαπασχόλησης* αποτελεί, δηλαδή, την αφετηρία για να διατυπωθεί μια νέα θεωρία για τις «κοινωνικές τάξεις». Αυτό επιτυγχάνεται καθώς η *πολυαπασχόληση* θεωρείται ταυτόσημη με την ταξική «πολυσθένεια», την ένταξη δηλαδή του ατόμου σε διαφοροποιημένες μεταξύ τους ταξικές θέσεις, και με την έννοια αυτή τη διάχυση των ορίων ανάμεσα στις τάξεις.

Ως θεωρητική αφετηρία των προσεγγίσεων περί «ταξικής πολυσθένειας» πρέπει να θεωρηθεί το ρεύμα του «αναλυτικού μαρξισμού», το οποίο διαμορφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ (Roemer 1982, 1986, Roemer / Wright 1996).

Βασικό θεμέλιο του «αναλυτικού μαρξισμού» αποτελεί ο *μεθοδολογικός εντιβιντουαλισμός (ατομισμός)*, δηλαδή η αντίληψη ότι το άτομο (και οι επιλογές του) έχουν θεωρητικά την προτεραιότητα έναντι της οποιασδήποτε κοινωνικής δομής ή συλλογικότητας. (Για τις θεωρητικές βάσεις του «αναλυτικού μαρξισμού» βλ. αναλυτικά Μαλάκος 1991 και Γράβαρης 1991). Όπως γράφει ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του ρεύματος αυτού, «όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, η δομή και οι μεταβολές τους, είναι εξηγήσιμα με τρόπους που περιλαμβάνουν μόνο τα άτομα, τις ιδιότητές τους, τους στόχους τους, τις πεποιθήσεις τους και τις ενέργειές τους» (J. Elster, «Making Sense of Marx», CUP, Cambridge 1983, σελ.

5, παρατίθεται στο Μαλάκος 1991, σελ. 61⁴⁴). Η μεθοδολογική αυτή αρχή καταλήγει στις θεωρητικές θέσεις που μόλις επισημάναμε:

* Οι τάξεις δεν έχουν αντικειμενική ύπαρξη, ανεξάρτητα από την κοινή συνείδηση και δράση των ατόμων. Δεν προκύπτουν από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας (που υπάρχουν αντικειμενικά, ερήμην των ατόμων), αλλά δημιουργούνται σαν συνέπεια της βούλησης και των επιλογών κάποιων συγκεκριμένων ομάδων ατόμων. Επομένως, οι τάξεις υφίστανται, (όποτε υφίστανται), μόνο επειδή τα άτομα που τις απαρτίζουν επέλεξαν να αναπτύξουν μεταξύ τους σχέσεις αλληλεγγύης και κοινής δράσης. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, πρόκειται απλώς για «αθροίσματα ατόμων». Με τα λόγια του Elster, «δεν περιέχουν όλες οι κοινωνίες τάξεις, με την έννοια που χρησιμοποίησε τον όρο ο Marx» (Elster 1986, σ. 141. Βλ. και Μαλάκος 1991, σελ. 68).⁴⁵

* Η πολυαπασχόληση, που ταυτίζεται με την «ταξική πολυσθένεια» δεν είναι, λοιπόν, τίποτε άλλο παρά μια ατομική επιλογή.

Η θεωρητική «ιδιοτυπία» του «αναλυτικού μαρξισμού» (όπως και κάθε «υποκειμενικής» θεωρίας των τάξεων) έγκειται, λοιπόν, στο ότι συνδυάζει δύο διαφορετικές αρχές: 1) τη βασική μεθοδολογική θέση της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας περί της προτεραιότητας του ατόμου, από τη βούληση και τις (ορθολογικές) επιλογές του οποίου θεωρείται ότι εκπορεύονται οι κάθε είδους οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες ή δομές (μεθοδολογικός ιντιβιντουαλισμός)⁴⁶, με 2) τη θέση ότι (ενδέχεται να) υφίστανται κοινωνικές τάξεις, (στο βαθμό που τα άτομα αναπτύσσουν συστηματικά κοινές αντιλήψεις και δράσεις).

Στην ουσία πρόκειται για την υπαγωγή της αντίληψης περί ύπαρξης τάξεων στο μεθοδολογικό ιντιβιντουαλισμό της νεοκλασικής θεωρίας (και γενικότερα της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας): τα άτομα δεν θεωρούνται απλώς ως οι «συνιστώσες» για τη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι (το οποίο διέπεται πλέον από τις δικές του κανονικότητες και αλληλουχίες αιτίου-αιτιατού: το «αόρατο χέρι» του Adam Smith), αλλά εκλαμβάνονται -χωρίς ίχνος τεκμηρίωσης και σε πείσμα συχνά ακόμα και της κοινής λογικής⁴⁷- ως αυτοδύναμες βουλησιακές οντότητες, που υπερβαίνουν (δηλαδή τελικά καθορίζουν) κάθε κοινωνική δομή ή καταναγκασμό. Όπως απερίφραστα δηλώνει ο Roemer (1986, σ. 191), στην προσπάθειά του να θεμελιώσει αυτό που ονομάζει «Μαρξισμό της 'ορθολογικής επιλογής'» ('Rational choice' Marxism): «Πιστεύω ότι η μαρξιστική Οικονομική έχει πολλά να μάθει από τη νεοκλασική Οικονομική»

---

⁴⁴ Όπως σωστά παρατηρεί ο Τ. Μαλάκος (1991, σελ. 61), η θέση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί τεκμηριωμένη, διότι στην ουσία υποστηρίζει ότι οι ιδιότητες, οι πεποιθήσεις, οι στόχοι και οι ενέργειες των ατόμων (οι κοινωνικές «συμπεριφορές» των ατόμων) δεν προκύπτουν σε συνάρτηση με τους κοινωνικούς καθορισμούς τους, χωρίς παράλληλα να υποδεικνύει από πού προκύπτουν.

⁴⁵ Η αντίληψη αυτή για την «υποκειμενική» συγκρότηση των τάξεων υπάρχει από πολύ παλιά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Sombart (1922, σ. 1093), ο οποίος όριζε τις τάξεις ως το «αποτέλεσμα της συνειδητά δημιουργημένης πεποίθησης περί κοινής ένταξης» και διευκρίνιζε ότι «η τάξη δεν υφίσταται μέχρις ότου συνειδητοποιήσουν τα μεμονωμένα άτομα την κοινότητα των συμφερόντων [τους]».

⁴⁶ Βλ. αναλυτικά τις συλλογές: Roemer 1986 και Birnbaum / Leca 1986, όπου και μελέτες των εκπροσώπων του αναλυτικού μαρξισμού J. Elster και A. Przeworski κ.ά.

⁴⁷ «Αν η κυρία Jones γίνεται εργάτρια, δεν είναι λόγω κάποιας εσωτερικευμένης κοινωνικής διάρθρωσης, ούτε επειδή δεν έχει άλλη επιλογή. Γίνεται εργάτρια επειδή διαλέγει να γίνει εργάτρια» (A. Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, CUP, Cambridge 1988, σελ. 95. Παρατίθεται στο Μαλάκος 1991 σελ. 68).

Πρόκειται, δηλαδή για μια άποψη που παραμένει στην επιφάνεια, στο «φαινόμενο»⁴⁸ των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπου τα άτομα είναι «ελεύθερα» να αποφασίσουν χωρίς καταναγκασμούς.

Ο ατομικιστικός ορίζοντας της προβληματικής αυτής δεν αφήνει άλλο περιθώριο παρά να το να γίνει αντιληπτή η πολυαπασχόληση ως «ορθολογική επιλογή» του ατόμου και να ταυτιστεί στη συνέχεια με την ταξική «πολυσθένεια» (αφού ως ταξική κατάσταση θεωρείται η κοινή «επιλογή» μιας μερίδας εκ του συνόλου των ατόμων που απαρτίζουν τη χώρα).

Βασικός εκπρόσωπος της προσέγγισης περί «ταξικής πολυσθένειας» είναι στην Ελλάδα ο Κ. Τσουκαλάς, κυρίως με το έργο του *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα* (1986). Σύμφωνα με τον Τσουκαλά, στο σύγχρονο καπιταλισμό παύει να ισχύει η «μαρξιστική» παραδοχή ότι «οι κοινωνικοί φορείς κατέχουν μία και μόνη συγκεκριμένη θέση στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας» (σελ. 147). Αντίθετα, «βρισκόμαστε μπροστά στην ολοένα ευρύτερη εμφάνιση 'πολυσθενών' και πολυσύνθετων μορφών ενσωμάτωσης [των ατόμων] στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Τα φαινόμενα της πολυδραστηριότητας και πολλαπλής απασχόλησης εμφανίζονται σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες, σε ορισμένες μάλιστα τείνουν, αν όχι στο να κυριαρχήσουν, τουλάχιστον στο να αφορούν μεγάλες μερίδες του πληθυσμού» (σελ. 155).

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι «η εξάπλωση του φαινομένου θα πρέπει να οδηγήσει σε μια δραματική αναδιατύπωση» της θεωρίας των τάξεων και ότι «η εμμονή στα απλουστευτικά μονοσθενή και μονοσήμαντα σχήματα είναι δυνατόν να καταστεί βαθύτατα αποπροσανατολιστική» (σελ. 157).

Για να στηρίξει τις θεωρητικές αφετηρίες της προσέγγισής του, ο συγγραφέας ισχυρίζεται καταρχήν ότι όχι μόνο η πολυαπασχόληση αλλά και «η μερική απασχόληση (...) επιλέγεται συνειδητά από τον εργαζόμενο» (σελ. 184), αποτελεί «εσκεμμένη επιλογή (...) έκφραση μιας γενικευμένης στρατηγικής (...) στη διάθεση του χρόνου». Και καταλήγει: «δεν έχουμε λόγο να υποθέσουμε ότι η μερική απασχόληση είναι προϊόν της ανεργίας» (σελ. 305). Αντίθετα, προκύπτει από τα «περιθώρια εκλογικευμένης σκόπιμης δράσης» (σελ. 183) που έχει αποκτήσει το άτομο, αλλά και η οικογενειακή μονάδα συνολικά, λόγω της μείωσης της εργάσιμης ημέρας, που έχει επιτευχθεί στο σύγχρονο καπιταλισμό: «Ο χρόνος γίνεται αντικείμενο διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας» (σελ. 186) και το νοικοκυριό μετατρέπεται σε «οικογενειακή οιονεί-επιχείρηση» (σελ. 191), ενώ «ο δυνάμει εργάτης λειτουργεί ως *μονοπρόσωπη επιχείρηση*» (σελ. 189). Με δυο λόγια: Αφού η μείωση της εργάσιμης ημέρας και οι «νέες μορφές απασχόλησης» δίνει στα άτομα - οιονεί - επιχειρήσεις τη δυνατότητα να αναπτύξουν μια «στρατηγική πολυαπασχόλησης», και στο βαθμό που τα άτομα υιοθετούν τέτοιες στρατηγικές, τότε οι τάξεις (ως σύνολα ατόμων που έχουν επιλέξει μια ενιαία δράση) τείνουν να καταργηθούν: Κάθε άτομο θα είναι φορέας διαφορετικών και αντιφατικών μεταξύ τους δράσεων και λειτουργιών, άρα θα πάψει να υπάρχει το έδαφος για «σχέσεις αλληλεγγύης και κοινής δράσης» μεταξύ των ατόμων, δηλαδή για τη συγκρότηση τάξεων.

Η προσέγγιση του Τσουκαλά υπήρξε στο παρελθόν αντικείμενο μιας συστηματικής και σε βάθος κριτικής (Λεβαδίτης 1993). Εδώ θα περιοριστούμε να επισημάνουμε ότι αν κανείς εκκινήσει από μια διαφορετική, δηλαδή μη ιντιβιντουαλιστική (μη ατομικιστική) σύλληψη για τη συγκρότηση των τάξεων, όπως η προσέγγιση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ή η μαρξιστική προσέγγιση, τότε κατά κανένα τρόπο δεν ταυτίζεται η έννοια της πολυαπασχόλησης με την έννοια της ταξικής πολυσθένειας, ούτε οδηγεί κατ' ανάγκην σ' αυτήν.

---

⁴⁸ Βλ. και την παρατήρηση του Ε. Μπαλιμπάρ (1989, σελ. 78): «Ο ατομισμός είναι πάνω απ' όλα ένα ιδεολογικό αποτέλεσμα που συνδέεται με την εμπορευματική οικονομία και το σύγχρονο κράτος».

Σύμφωνα με αυτές τις μη-ατομιστικές προσεγγίσεις, η ταξική ένταξη είναι συνώνυμη με την αντικειμενική ένταξη του ατόμου στο συνολικό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι ο μισθωτός στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας που δεν ασκεί εποπτική ή διευθυντική εργασία εντάσσεται στην εργατική τάξη, ανεξάρτητα από το αν έχει ένα συγκριτικά ψηλότερο ή χαμηλότερο μισθό, ανεξάρτητα ακόμη από το αν έχει μία ή περισσότερες τέτοιου τύπου μισθωτές εργασίες, πλήρους ή μερικής απασχόλησης. Ο αυτοαπασχολούμενος εντάσσεται στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη είτε έχει απλώς ένα κατάστημα ρούχων στην Αθήνα 12 μήνες το χρόνο, είτε απασχολείται σ' αυτό 9 μόνο μήνες, για να αυτοαπασχοληθεί τους υπόλοιπους 3 μήνες σ' ένα μπαρ μιας τουριστικής περιοχής.

Εξάλλου, μια τέτοιου τύπου «πολυαπασχόληση» σε δραστηριότητες που ανήκουν στον αυτό τύπο ταξικής ένταξης είναι ο κανόνας για το μεγάλο κεφάλαιο, όχι στη «σημερινή φάση» του καπιταλισμού, αλλά από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του: Το κεφάλαιο μετακινεί μέρος από τα προς επανεπένδυση κέρδη του από τον ένα κλάδο και τομέα παραγωγής στον άλλο, αναζητώντας το υψηλότερο δυνατό ποσοστό κέρδους. Τι «κοινότερο» από μια μεγάλη τσιμεντοβιομηχανία, ο όμιλος της οποίας περιλαμβάνει όχι μόνο επιχειρήσεις έτοιμου σκυροδέματος, αλλά και ναυτιλιακές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, πραγματοποιεί «επενδύσεις» σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου και σε γη, συμμετέχει στο μετοχικό κεφάλαιο μιας χαλυβουργίας και ελέγχει μια σειρά εμπορικές εταιρίες στο εξωτερικό; Μάλιστα, την πλειοψηφία των μετοχών ενός τέτοιου ομίλου μπορεί να μην κατέχει ένα φυσικό πρόσωπο, αλλά μια μεγάλη τράπεζα, πράγμα που κάνει και δια γυμνού οφθαλμού σαφές ότι το κεφάλαιο (η αστική τάξη, όπως και οι άλλες τάξεις) είναι πρωτίστως μια κοινωνική σχέση κι όχι άτομα ή αποτελέσματα ατομικών «βουλήσεων» και «στρατηγικών».

Ταξική πολυσθένεια υπάρχει μόνο τότε, όταν έχουμε να κάνουμε με μορφές πολλαπλής απασχόλησης που δεν εντάσσονται στον ίδιο τύπο ταξικών θέσεων και λειτουργιών. Όμως και το φαινόμενο αυτό, στην έκταση που υφίσταται, δεν αποτελεί ίδιον της «σύγχρονης φάσης» του καπιταλισμού, αλλά συνδέεται με αυτό καθαυτό το γεγονός ότι ανέκαθεν οι τάξεις στο καπιταλιστικό σύστημα ήταν ανοικτές, επιτρέποντας έτσι ένα βαθμό ταξικής κινητικότητας αλλά και «πολυσθένειας» των ατόμων. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής βασίζεται στον «ελεύθερο εργαζόμενο» και την «ελεύθερη σύμβαση», δηλαδή η ταξική ένταξη και καθήλωση επιβάλλεται, όπως επανειλημμένα τόνισε ο Μαρξ, μόνο μέσα από τη «σιωπηλή βία» των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων.

Στο σημείο αυτό όμως χρειάζεται να επιμείνουμε. Η ταξική πολυσθένεια, δηλαδή η ένταξη ενός ατόμου σε διαφορετικές ταξικές θέσεις και λειτουργίες είναι μόνο τότε δυνατή και νοητή σε σταθερή βάση, όταν πρόκειται για μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους ταξικές θέσεις.

Ένας γαιοκτήμονας που επενδύει ένα μέρος από την πρόσοδο που απολαμβάνει σε μια καπιταλιστική επιχείρηση, ή που ιδρύει και διευθύνει μια τέτοια επιχείρηση είναι ταξικά «δισθενής»: ανήκει ταυτόχρονα στην τάξη των γαιοκτημόνων και στην τάξη των καπιταλιστών. Ανάμεσα στις δύο αυτές ταξικές ιδιότητες δεν υφίσταται, εντούτοις, κάποια δομική αντιφατικότητα, με την έννοια ότι και οι δύο ταξικές θέσεις ανήκουν στο μπλοκ των κυρίαρχων τάξεων, των τάξεων που το εισόδημά τους προέρχεται από το υπερπροϊόν, το οποίο παράγουν οι κυριαρχούμενες τάξεις.

Ομοίως ο αγρότης, που ορισμένους μήνες το χρόνο εργάζεται και ως μισθωτός οικοδόμος κατέχει δύο ταξικές θέσεις (αγρότης αυτοαπασχολούμενος, μισθωτός εργάτης), που και οι δύο όμως εντάσσονται στις κυριαρχούμενες τάξεις. Και το μόνο εύλογο είναι να υποθέσει κανείς ότι αναζήτησε τη δεύτερη, τη μισθωτή-εργατική απασχόληση, γιατί το μέγεθος του κλήρου του και το εισόδημά του από την αγροτική αυτοαπασχόληση δεν του εξασφαλίζει (πλέον) ένα ικανοποιητικό εισόδημα, ούτε του παρέχει την προοπτική τού να μετασηματισθεί σε αγρότη-καπιταλιστή (επιχειρηματία), με την αύξηση του προϊόντος, την

πρόσληψη μισθωτών, την περαιτέρω επέκταση της αγροτικής επιχείρησης σε νέες καλλιέργειες υψηλής κερδοφορίας κ.ο.κ.⁴⁹ Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση θα επρόκειτο για μια διαδικασία μετασχηματισμού της ταξικής ένταξης του αγρότη, η οποία θα έφερε τα τυπικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανόδου: Από αυτοαπασχολούμενος (αγρότης) θα μετατρέποταν σε καπιταλιστή-επιχειρηματία του αγροτικού τομέα. Αυτή η κοινωνική του άνοδος θα απέκλειε, όμως, κάθε περίπτωση να αναζητήσει και μια παράλληλη μισθωτή-εργατική απασχόληση. Η πολυσθένειά του (εφόσον υπήρχε) θα εξαντλείτο πλέον αποκλειστικά στις διαδικασίες αναζήτησης ενός ψηλότερου ποσοστού κέρδους: Επενδύσεις σε άλλους κλάδους της οικονομίας, εισοδηματίας κ.ο.κ.

Ταυτόχρονη ένταξη, σε σταθερή βάση, στην τάξη των καπιταλιστών (στις κυρίαρχες τάξεις) και στην εργατική τάξη (στις κυριαρχούμενες τάξεις) είναι αδιανόητη. Νοητή είναι η εγκατάλειψη της δεύτερης (εργατικής) ένταξης υπέρ της πρώτης, και αυτή είναι η τυπική διαδικασία κοινωνικής ανόδου. Έτσι, αν υφίστατο πράγματι μια αποδοτική «στρατηγική για ταξική ανέλιξη» με βάση την πολυαπασχόληση, τότε τα αποτελέσματά της θα εκφράζονταν στη μείωση του ποσοστού των μισθωτών και στην αύξηση του αριθμού των επιχειρηματιών (και ορισμένων κατηγοριών ελεύθερων επαγγελματιών) στη συνολική απασχόληση. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Θρ. Λεβαδίτης, «και ο ίδιος ο Κ. Τσουκαλός διαπιστώνει την τάση επέκτασης της μισθωτοποίησης (σ. 241 επ.) και άρα το επιχείρημά του [περί κοινωνικής ανόδου μέσω πολυαπασχόλησης] δεν μπορεί να θεμελιωθεί (ούτε) στη διαχρονική διάσταση.» (Λεβαδίτης 1993, σελ. 111).

Ένα τελευταίο ζήτημα στο οποίο αξίζει να επιμείνουμε είναι ότι η ταξική πολυσθένεια δεν συνιστά ένα φαινόμενο που συνδέεται με τη λεγόμενη «σύγχρονη φάση» του καπιταλισμού, αλλά παρατηρείται από την πρώτη στιγμή ύπαρξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, οι τάξεις στον καπιταλισμό δεν αποτελούν, όπως είπαμα, ποτέ «κλειστά σύνολα», πράγμα που επιτρέπει πάντοτε ένα βαθμό ταξικής κινητικότητας των ατόμων (π.χ. μέσω της εκπαίδευσης). Πέραν αυτού, το φαινόμενο της ταξικής πολυσθένειας παίρνει έντονες μορφές σε ιστορικές συγκυρίες μετάβασης από ένα τύπο κοινωνικών σχέσεων σε έναν άλλο, συνακόλουθα σε περιόδους μετασχηματισμού των ταξικών σχέσεων.

Χαρακτηριστικότερη τέτοια περίπτωση είναι η ιστορική φάση αποδιάρθρωσης των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής προς όφελος των καπιταλιστικών σχέσεων, φάση που χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από την έμμεση υπαγωγή των εργαζομένων στο εμπορικό κεφάλαιο (οικοτεχνία, η οποία παράγει για τον έμπορο-προαγοραστή, που αμείβει τους εργαζομένους «με το κομμάτι» βλ. το κεφάλαιο 4 του παρόντος βιβλίου. Επίσης, Rubin 1994, σελ. 197-208). Κατά την περίοδο αυτή, δηλαδή ουσιαστικά κατά το 17ο και 18ο αιώνα, ο έμμεσα υπαγόμενος στο κεφάλαιο εργάτης της οικοτεχνίας εξακολουθεί συχνά να εργάζεται και ως αυτοαπασχολούμενος αγρότης. Όπως παρατηρεί ο Rubin (1994, σελ. 201): «Το οικοτεχνικό σύστημα απάλασσε τον επιχειρηματία-προαγοραστή απ' όλα τα κόστη άγιου κεφαλαίου (κτήρια, εργαλεία παραγωγής), ενώ επέτρεπε στους εργάτες της οικοτεχνικής βιομηχανίας να εργάζονται στο σπίτι και να συνδυάζουν τη δραστηριότητά τους με βοηθητικές ασχολίες (γεωργία, καλλιέργεια φρούτων και λαχανικών, κλπ). Εξ αιτίας αυτών ακριβώς των πλεονεκτημάτων, το οικοτεχνικό σύστημα αποδείχτηκε ικανό να ανταγωνιστεί τις μανουφακτούρες, πολύ δε περισσότερο που οι τελευταίες αυτές δεν διέθεταν κάποια ιδιαίτερα πλεονεκτήματα από άποψη τεχνολογίας. Επομένως, οι μανουφακτούρες δεν ήταν σε θέση να εκτοπίσουν και να αντικαταστήσουν το οικοτεχνικό σύστημα -αυτό ήταν ένα καθήκον που μόνο τα εργοστάσια, με την εκτεταμένη εφαρμογή των μηχανών μετά τη

⁴⁹ Την άποψη αυτή τεκμηριώνουν, άλλωστε, όλες οι σχετικές εμπειρικές μελέτες. Έτσι, σε σχετικά πρόσφατη μελέτη για την πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας διαπιστώθηκε ότι «το πολυαπασχολούμενο νοικοκυριό (...) διατηρεί μικρότερο, κατά δέκα στρέμματα, μέγεθος εκμετάλλευσης [σε σύγκριση με το μη-πολυαπασχολούμενο νοικοκυριό, Γ.Μ.]» (Δαμιανός κ.ά. 1994, σελ. 96).

βιομηχανική επανάσταση του τέλους του 18ου αιώνα, είχαν τη δυνατότητα να επιτελέσουν.» (Για την υπαγωγή της οικοτεχνίας στο εμπορικό κεφάλαιο βλ. και Κ. Μαρξ 1978, σελ. 424-425).

Η γλαφυρότερη ίσως περιγραφή των συνθηκών ζωής αλλά και της «πολυαπασχόλησης» των εργατών κατά αυτή την πρώιμη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού έγινε από τον Ένγκελς, στο έργο του *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε το 1845. Στο έργο αυτό, ανάμεσα στα άλλα, διαβάζουμε ότι πριν τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της βιομηχανικής επανάστασης «ο υφαντής ήταν συνήθως σε θέση να κάνει κάποιες οικονομίες με τις οποίες μίσθωνε ένα μικρό χωράφι, το οποίο καλλιεργούσε στις ώρες τηςσχόλης του» (Engels, in: Marx-Engels 1976, σελ. 238).

Είναι, λοιπόν, απόλυτα εσφαλμένοι οι ισχυρισμοί ότι η μαρξιστική ανάλυση δεν επισημαίνει τα φαινόμενα πολυαπασχόλησης και ότι, επιπλέον, τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζουν κυρίως τη σύγχρονη περίοδο του καπιταλισμού. (Βλ. και Λεβαδίτης 1993, σελ. 119, καθώς και Caire, in: Labica/Bensussan 1983, σελ. 90 & 91). Πέρα από την άγνοια των ιστορικών κειμένων και αναφορών, τέτοιοι ισχυρισμοί προδίδουν ενδεχομένως μια σύγχυση ανάμεσα στα αφηρημένα αντικείμενα της θεωρητικής ανάλυσης (τα οποία συγκροτούνται με βάση τους θεμελιώδεις μόνο προσδιορισμούς των κοινωνικών σχέσεων - π.χ. η έννοια του *τρόπου παραγωγής*) και τα περισσότερο συγκεκριμένα αντικείμενα ανάλυσης (που περιέχουν πολύ μεγαλύτερο αριθμό προσδιορισμών -π.χ. η εργατική τάξη στην Αγγλία των αρχών του 19ου αιώνα).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης δεν συνεπάγεται την ανάγκη να διατυπωθεί μια νέα θεωρία των κοινωνικών τάξεων.⁵⁰ Επιπλέον, μπορούμε να πούμε *συμπερασματικά*, ότι η προσέγγιση της «ταξικής πολυσθένειας» αποτελεί μια αποτυχημένη απόπειρα να υπαχθούν οι θεωρητικές έννοιες και τα θεωρητικά κριτήρια των αντικειμενικών θεωριών των τάξεων (και ιδίως της μαρξιστικής θεωρίας) στο μεθοδολογικό ιντιβιντουαλισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας και ειδικότερα της σύγχρονης νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας. Αποτελεί έτσι μια προσέγγιση θεωρητικά αντιφατική και εμπειρικά ατεκμηρίωτη. Αντίθετα, η μαρξιστική προσέγγιση συνιστά τη μόνη μη-απολογητική και μη-κανονιστική ανάλυση, η οποία μπορεί να αποδείξει ότι είναι ταυτόχρονα επιστημονική και κριτική.

---

⁵⁰ Εντούτοις, μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποθέσουμε ότι, ανάλογα με την έκτασή του, το φαινόμενο αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στους τρόπους (πολιτικής και συνδικαλιστικής) συμπεριφοράς των εργαζομένων. Ας μην ξεχνάμε ότι το συνδικαλιστικό κίνημα δεν αναπτύχθηκε κατά την πρώτη ιστορική περίοδο του καπιταλισμού (την περίοδο της υπαγμένης στο εμπορικό κεφάλαιο οικοτεχνίας και αγροτικής οικονομίας), αλλά μετά τη βιομηχανική επανάσταση, όταν οι εργαζόμενοι συγκεντρώνονταν όλο και περισσότερο σε κοινούς χώρους δουλειάς. Επιπλέον, πολλές από τις «νέες» μορφές (πολυ)απασχόλησης (φασόν, μερική απασχόληση, εποχιακή απασχόληση κ.ο.κ., βλ. Κατσορίδας 1994) συνδέονται με την «εξατομίκευση» των εργαζομένων ή/και τον περιορισμό των δυνατοτήτων τους για συνδικαλιστική δράση, επομένως δρουν ανασχετικά στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων

Εισαγωγή

Όπως αναφέραμε στο 1ο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου, τόσο η κλασική όσο και η νεοκλασική οικονομική θεωρία αποκλείουν τις οικονομικές κρίσεις ως γενικευμένες καταστάσεις έλλειψης ισορροπίας ανάμεσα στη συνολική προσφορά και τη συνολική ζήτηση της οικονομίας. Πρόκειται για προχρηματικές θεωρίες, οι οποίες ισχυρίζονται ότι η χρηματική σφαίρα της οικονομίας αποτελεί απλώς την απεικόνιση της «πραγματικής» οικονομίας (της οικονομίας των εμπορευμάτων ή των «αγαθών»), στην οποία η παραγωγή δημιουργεί την (ισόποση με τον εαυτό της) ζήτηση, ή οι (σχετικές) τιμές διαμορφώνονται εξ ορισμού ως «τιμές ισορροπίας» ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση.

Ο «νόμος του Say», τον οποίον αποδέχονται και οι δύο αυτές σχολές της οικονομικής σκέψης, επιτρέπει να στοχαστούμε την ύπαρξη μόνο μερικών (κλαδικών ή τομιακών) και αμοιβαία αναιρούμενων ανισορροπιών, καθώς υποστηρίζει ότι «ένα προϊόν δεν δημιουργείται νωρίτερα από τη στιγμή που δημιουργεί μια αγορά άλλων προϊόντων αξίας συνολικά ίσης με την αξία του» (J. B. Say, *Treatise on Political Economy*, σ. 167, παρατίθεται από Rubin 1994, σ. 428).⁵¹

Η πρώτη κριτική προς τον νόμο του Say διατυπώθηκε από τον Sismondi, ο οποίος ήδη το 1819 διαμόρφωσε μια εκδοχή της θεωρίας της *υποκατανάλωσης*:

Ο Sismondi συνέδεσε την κριτική του με την πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός, (υποκαθιστώντας τους εργαζόμενους με μηχανές και περιορίζοντας έτσι συνεχώς τα μισθωτά εισοδήματα, άρα και τη λαϊκή κατανάλωση), θα έχει αναγκαστικά τη μορφή μιας κοινωνικής μάστιγας, που θα καταστήσει τελικά αδύνατη την περαιτέρω ανάπτυξή του. Θεώρησε δηλαδή ότι η οικονομική κρίση (ως αδυναμία της ζήτησης των λαϊκών μαζών να απορροφήσει την καπιταλιστική παραγωγή) θα αποτελέσει από ένα σημείο και μετά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Στρατεύθηκε έτσι στην προπαγάνδισή ενός ουτοπικού στόχου, μιας οικονομίας αυτοαπασχολούμενων παραγωγών και μικροκαπιταλιστών.

Αχίλλειος πτέρνα της όλης θεωρητικής επιχειρηματολογίας του Sismondi αποδείχθηκε η αγνόηση της παραγωγικής κατανάλωσης του κεφαλαίου, το γεγονός δηλαδή ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν έχει ως κινητήρια δύναμη μόνο την κατανάλωση των μισθωτών (ή έστω, την αγορά εμπορευμάτων ατομικής κατανάλωσης γενικότερα), αλλά και (σε αυξανόμενο μάλιστα βαθμό) την παραγωγική κατανάλωση του κεφαλαίου, την αγορά μέσων παραγωγής (βλ. ό,τι ακολουθεί και επίσης Rubin 1994, σσ. 430-37). Η διάψευση των προβλέψεων (και προσδοκιών) του Sismondi για την εξέλιξη του καπιταλισμού κατέστησαν γρήγορα την προσέγγισή του ανεπίκαιρη, καίτοι, όπως θα δούμε, πολλές από τις ιδέες του διασώθηκαν σε παραλλαγμένη μορφή από μια συγκεκριμένη μαρξιστική προσέγγιση στις οικονομικές κρίσεις.⁵²

⁵¹ Με τα λόγια του Ricardo, «η ζήτηση περιορίζεται μόνο από την παραγωγή». Για την παρουσίαση και κριτική του νόμου του Say βλ. Rubin 1994, σσ. 428 επ.

⁵² Στο νεοκλασικό ιδεολογικό πλαίσιο, η εμπειρικά διαπιστώσιμη πραγματικότητα των οικονομικών κύκλων και των κρίσεων δεν επιδέχεται παρά την ερμηνεία των δυσλειτουργιών, των «μονοπωλίων» ή των εξωοικονομικών αιτίων. Χαρακτηριστική είναι η απόπειρα του Jevons να ερμηνεύσει τις διακυμάνσεις της οικονομικής συγκυρίας και τις κρίσεις με βάση τις υποτιθέμενες φυσικές διακυμάνσεις της ετήσιας αγροτικής παραγωγής (Roll 1989, σ. 376 επ.). Αντίθετα ο Keynes θεωρεί ως αιτία των κρίσεων την «κυκλική μεταβολή της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου» (Keynes 1993, σ. 313). Ως οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου ορίζει όμως ο Keynes τη «σχέση ανάμεσα

Αντίθετα με την κλασική και νεοκλασική θεωρία, η μαρξιστική θεωρία όχι απλώς θεωρεί τις κρίσεις ως μια πραγματικότητα συνυφασμένη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά ανέδειξε και το ζήτημα των κρίσεων σε ένα από τα κύρια αντικείμενα ανάλυσής της.

Εντούτοις, στο έργο του Μαρξ δεν περιέχεται σε αναπτυγμένη μορφή η γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογία π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι αναφορές του στις οικονομικές κρίσεις έχουν κατ' αρχήν, μέχρι την έκδοση του *Κεφαλαίου*, ένα περιγραφικό-αποσπασματικό χαρακτήρα. Αλλά και στα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ, η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται «αναμειγμένη» με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις. Μόνο μετά από συστηματική θεωρητική εργασία μπορούμε, λοιπόν, να «ανακαλύψουμε» μια γενική θεωρία των κρίσεων, διατυπωμένη σε συμπεκνωμένη μορφή, σε διάφορα σημεία του *Κεφαλαίου* και των *Θεωριών για την Υπεραξία*.

Η ιδιόμορφη και αποσπασματική αυτή μορφή που έχει η θεωρία των κρίσεων στο έργο του Μαρξ οφείλεται κατά τη γνώμη μου στο ότι οι κρίσεις δεν αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μια (πιθανή) έκβαση της οικονομικής συγκυρίας, η οποία βεβαίως προκύπτει ως αποτέλεσμα των εγγενών δομικών αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει στο *Κεφάλαιο* ως αντικείμενο ανάλυσης τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά, ασχολείται κυρίως με αυτές τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις, δηλαδή με τα μόνιμα δομικά χαρακτηριστικά του τρόπου παραγωγής, και δευτερευόντως με τις συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις τους (τις φάσεις του οικονομικού κύκλου, τις κρίσεις κ.λπ.).⁵³

στην προσδοκώμενη απόδοση από τη χρησιμοποίηση μιας επιπλέον μονάδας ... κεφαλαίου και στο κόστος παραγωγής αυτής της μονάδας» (Keynes 1993, σ. 135), δηλαδή ορίζει το μέγεθος αυτό «με όρους προσδοκίας απόδοσης» (Keynes 1993, σ. 136) των επενδυτών. Συνακόλουθα, εξαφανίζονται από τον ορίζοντά του οι αντιφάσεις (και διακυμάνσεις) που προκύπτουν από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και η αποδοτικότητα του κεφαλαίου (και η οικονομική συγκυρία) θεωρείται ότι «καθορίζεται από την προσωπική κρίση ατόμων αδαών και κερδοσκοπούντων» ((Keynes 1993, σ. 324). Πρόκειται για μια προσέγγιση που αναζητά ερμηνείες (δηλαδή αποδίδει τον καθοριστικό ρόλο) στις στρεβλές μορφές εμφάνισης των παραγωγικών σχέσεων.⁵³ «Ο νόμος» -λέει ο Μαρξ- «είναι η εσωτερική και αναγκαία σχέση ανάμεσα σε δυο πράγματα που φαινομενικά αντιφάσκουν» (Μαρξ 1978, σ. 284). Όπως έδειξε ο Gerard Duménil (1978), το *Κεφάλαιο* είναι μια λογική κατασκευή στηριγμένη στη διάκριση εσωτερικών και εξωτερικών καθορισμών: ως εσωτερικοί καθορισμοί νοούνται οι αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, αυτές που μένουν αναλλοίωτες, μονίμως παρούσες, μέσα στη διαδοχή των γεγονότων και την εκδίπλωση μιας διαδικασίας, αυτές που δρουν εν κρυπτώ κάτω από τη θορυβώδη επιφάνεια της συγκυρίας και την ποικιλία των συγκεκριμένων συνθηκών. Έτσι, οι εξωτερικοί καθορισμοί προκύπτουν εξ' αφαιρέσεως, ως το ετερόκλητο πλήθος των σχέσεων οι οποίες παίρνουν διαφορετικές μορφές, αλλά και μπορούν να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σε μια δεδομένη χώρα ή συγκυρία. Ένα σημείο εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: οι εξωτερικοί καθορισμοί δεν είναι ένα είδος παράβασης του οικονομικού νόμου η οποία συμπαρατίθεται με αυτόν, ούτε είναι ξένοι, ανεξάρτητοι, επομένως και περιοριστικοί προς αυτόν: γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και τα αποτελέσματα των δύο τύπων καθορισμού δεν προστίθενται, ούτε αντιφάσκουν. Οι εξωτερικοί καθορισμοί δρουν, παράγουν αποτελέσματα, μόνον διαμέσου των εσωτερικών αναγκαιών σχέσεων: διαμεσολαβείται έτσι η δράση τους από τους οικονομικούς νόμους. Π.χ. στον καθορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης, δεν υπεισέρχονται δύο ξεχωριστοί, ανεξάρτητοι παράγοντες, από τη μια ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη η συνδικαλιστική, πολιτική και ιδεολογική ισχύς της εργατικής τάξης, δηλαδή παράγοντες που ο καθένας από τη μεριά του παράγει ξεχωριστά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να προστεθούν ή να αφαιρεθούν, να αλληλοαναιρεθούν. Η μεταβολή στην αξία της εργασιακής δύναμης δεν θα προέκυπτε δηλαδή σαν άθροισμα, (α) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η ταξική πάλη των εργαζομένων και (β) της μεταβολής που προκαλεί σ' αυτήν η μείωση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Αλλά ο εξωτερικός ως προς τον νόμο παράγοντας

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να διαμορφωθούν από τους μαρξιστές διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού. Τρεις από τις προσεγγίσεις αυτές, που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ιστορικής Μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις κατά την περίοδο 1900-1937 (: κρίση υπερσυσσώρευσης, κρίση υποκατανάλωσης, κρίση λόγω της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους) δεν επιδεικνύουν απλώς μια αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο (επανερχονται ως ερμηνευτικά σχήματα κάθε φορά που ο καπιταλισμός πλήττεται από οικονομική κρίση), αλλά οικοδομούνται, κατά κανόνα, σε αναφορά με τις θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ. Επιχειρούν, δηλαδή, να ερμηνεύσουν την καπιταλιστική κρίση με βάση τις μαρξικές θεωρητικές έννοιες, σε αντίθεση με τις κατ' όνομα μόνο «Μαρξιστικές» προσεγγίσεις που παρήγαγαν στο παρελθόν τα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και οι θεωρητικοί του σοβιετικού μαρξισμού στη Δύση.

Η θεωρία των οικονομικών κρίσεων αποτέλεσε, λοιπόν, και αποτελεί ακόμα και σήμερα ανοικτό θεωρητικό ζήτημα για τη μαρξιστική θεωρία. Μάλιστα, το θεωρητικό έργο του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν είναι πλέον δυνατόν να διαβαστεί ερήμην της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τις κρίσεις, ακριβώς γιατί η συζήτηση αυτή διεξάχθηκε, όπως είπαμε, σε αναφορά με τις θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες που ανέπτυξε ο Μαρξ: Οι διαφορετικές Μαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις διατυπώθηκαν κατά κανόνα ως ερμηνείες των Μαρξικών θέσεων. Όπως παρατηρούσε το 1935 η Ναταλί Μοσκόβσκα, αναφερόμενη στους Μαρξιστές οικονομολόγους, «σε κανένα πεδίο της πολιτικής οικονομίας δεν κυριαρχεί μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων, όσο σ' αυτό της διερεύνησης των οικονομικών κρίσεων» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 37).

Σε ό,τι ακολουθεί θα παρουσιάσουμε αρχικά το γενικό πλαίσιο θέσεων σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις που διατύπωσε ο Μαρξ, για να περάσουμε στη συνέχεια στην παρουσίαση των διαφορετικών θεωρητικών ερμηνειών που δόθηκαν στις θέσεις αυτές στο πλαίσιο της Μαρξιστικής θεωρίας. Στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου θα επιχειρήσουμε τη θεωρητική αποτίμηση των διαφορετικών προσεγγίσεων και την ανασύνθεση μιας μαρξιστικής ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων.

1. Το θεωρητικό πλαίσιο που έθεσε ο Μαρξ

Οι οικονομικές κρίσεις της καπιταλιστικής οικονομίας ως άμεσα αντιληπτή πραγματικότητα με συγκεκριμένα-τυπικά χαρακτηριστικά είχαν προκαλέσει την προσοχή των Μαρξ και Ένγκελς, πολλά χρόνια πριν τη διατύπωση από τον Μαρξ του θεωρητικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 1 του παρόντος βιβλίου. Επίσης, Δρόσος/Χωραφάς 1986, 1987).

Ήδη το 1848 στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, έντεκα δηλαδή χρόνια πριν την έκδοση του *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, (1859, χρονολογία κατά την οποία ο Μαρξ δεν είχε ακόμα καταστρώσει την τελική δομή του βασικού έργου του, του «Κεφαλαίου», H. Grossmann 1971, Heinrich 1995) και είκοσι σχεδόν χρόνια πριν από την

(δηλαδή ο ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων) δρα διαμέσου της εσωτερικής αναγκαίας σχέσης: η ισχυροποίηση της εργατικής τάξης προκαλεί μίαν αύξηση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της τάξης αυτής, και μέσω αυτής της μεταβολής προκαλεί μίαν αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Η έννοια του οικονομικού νόμου, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε αυτό που βρίσκουμε στο Μαρξικό έργο, σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις: αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, από τις οποίες συνάγεται ο χαρακτήρας των κρίσεων ως εγγενών τάσεων στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που εκδηλώνονται υπό συγκεκριμένους όρους.

έκδοση του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867), οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν: «Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. (...) Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Κάθε φορά που οι οικονομικές παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. (...) Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις» (Μαρξ/Ένγκελς 1965, σελ. 36).

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, και όσο ζούσε ο Μαρξ (1818-1883) καταγράφονται έξι οικονομικές κρίσεις: κατά τα έτη 1825, 1836, 1847, 1857, 1866 και 1874 (Engels 1976, σελ. 219). Ο Μαρξ, λοιπόν, στην εποχή της θεωρητικής και συγγραφικής ωριμότητάς του, είχε την ευκαιρία να μελετήσει άμεσα τις αλληπάλληλες συγκυρίες οικονομικής κρίσης της εποχής. Με την έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1894) και των *Θεωριών για την Υπεραξία* (1905-1910) δημοσιοποιούνται τα κείμενα του Μαρξ όπου γίνονται οι πλέον εκτενείς αναφορές στις οικονομικές κρίσεις.

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 13-16). Ο γενικός τίτλος του τμήματος είναι: «Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει». Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των κρίσεων δίνει όμως και στο μέρος ΙΙΙ του 15ου κεφαλαίου (του 3ου τόμου) που τιτλοφορείται «Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού».

Ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις *κρίσεις υπερπαραγωγής* διευκρινίζοντας παράλληλα: «Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων -αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων- δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» (Μαρξ 1978, σελ. 317).

Ο Μαρξ θεωρεί τις κρίσεις αναγκαίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: «Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις (...) Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίησή του» (Μαρξ 1978, σελ. 326-327, η υπογρ. δική μου, Γ.Μ.).

Στη μορφή του εμπορεύματος και την αντίφαση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης εντοπίζει ήδη ο Μαρξ τις καταρχήν προϋποθέσεις (τη δυνατότητα) της κρίσης. Όμως, «η εξέλιξη αυτής της δυνατότητας σε πραγματικότητα απαιτεί έναν ολόκληρο περίγυρο συνθηκών, οι οποίες από τη σκοπιά της απλής εμπορευματικής παραγωγής δεν υπάρχουν καν ακόμη» (Μαρξ 1991, σελ. 117-118). Στον καπιταλισμό, «η αντίφαση, εκφρασμένη στην πιο γενική της μορφή, συνίσταται στο ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής περικλείει μια τάση απόλυτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων,

ανεξάρτητα από την αξία και την υπεραξία που περιέχεται σ' αυτή την τελευταία, ανεξάρτητα επίσης από τις κοινωνικές σχέσεις, μέσα στις οποίες συντελείται η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ενώ, από την άλλη, έχει για σκοπό τη διατήρηση της υπάρχουσας κεφαλαιακής αξίας και την αξιοποίησή της στον ανώτατο βαθμό (δηλαδή, τη διαρκώς επιταχυνόμενη αύξηση αυτής της αξίας) (...) Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπάρχουσών αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη ισορροπία» (Μαρξ 1978, σελ. 315).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μαρξ, οι κρίσεις έχουν ως βασικό κοινωνικό περιεχόμενο την «πληθώρα κεφαλαίου» (Μαρξ 1978, σελ. 317), την υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσω παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση⁵⁴ και στο ύψος εκείνο του ποσοστού κέρδους, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται «η 'υγιής', 'ομαλή' ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978, σελ. 323).

Υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), που η άλλη όψη της είναι η υστέρηση (ως προς την παραγωγή) της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης (υποκατανάλωση), πτώση του ποσοστού κέρδους, είναι λοιπόν έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ποια όμως από τις έννοιες αυτές αποδίδει την κυρίαρχη όψη της ενότητας, δηλαδή αποτυπώνει την «ειδοποιό διαφορά» (συνιστά τη βασική δομική σχέση) της κρίσης; Ανάλογα με την απάντηση που έδωσαν στο ερώτημα αυτό (ερμηνεύοντας, κατά κανόνα, τις αναλύσεις του Μαρξ), οι Μαρξιστές χωρίστηκαν σε τρία διακριτά ρεύματα.

2. Η ιστορική Μαρξιστική θεωρητική συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα των οικονομικών κρίσεων (1900-1937)

2.1 Η υποκαταναλωτική θεωρία των «ορθόδοξων» γερμανών Μαρξιστών

Μετά το θάνατο των Μαρξ και Ένγκελς, οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας υπό τον Κ. Kautsky, τον Α. Bebel κ.ά. ερμήνευαν τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού ως *κρίσεις υποκατανάλωσης*. Είναι χαρακτηριστικό το ακόλουθο απόσπασμα του Κάουτσκι, από άρθρο του σχετικά με τις κρίσεις στην Neue Zeit, Nr. 3. (29) του 1902:

«Οι καπιταλιστές και οι εργάτες που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης απ' αυτούς, συνιστούν μια αγορά, η οποία πράγματι συνεχώς αυξάνει, με την αύξηση του πλούτου των πρώτων και του αριθμού των δεύτερων. Όμως αυτή η αύξηση (του μεγέθους της αγοράς, Γ.Μ.) δεν είναι τόσο ταχεία όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της εργασίας και (γιαυτό, Γ.Μ.) η αγορά αυτή δεν επαρκεί από μόνη της για (να απορροφήσει, Γ.Μ.) τα καταναλωτικά μέσα που φτιάχνει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία. Αυτή (η βιομηχανία, Γ.Μ.) πρέπει να αναζητήσει μια επιπρόσθετη αγορά έξω από την περιοχή της, στα μη καπιταλιστικά παράγοντα επαγγέλματα και έθνη. Την αγορά αυτή την βρίσκουν πράγματι, και την διευρύνουν επίσης όλο και περισσότερο, αλλά επίσης όχι αρκετά γρήγορα. Διότι αυτή η επιπρόσθετη αγορά δεν διαθέτει καθόλου την ελαστικότητα και τη δυνατότητα

⁵⁴ «Η πλεονασματική μάζα εμπορευμάτων είναι πάντοτε σχετική, που σημαίνει πλεονασματική μάζα σε συγκεκριμένες τιμές. Οι τιμές, στις οποίες τα εμπορεύματα απορροφώνται τότε, είναι καταστροφικές για τον παραγωγό ή τον έμπορο» (Κ. Marx, *Theorien ueber den Mehrwert*, τόμος II σελ. 295. Παρατίθεται στο Bucharin 1970 σελ. 61)

επέκτασης της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Από τη στιγμή που η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται αναπτυγμένη μεγάλη βιομηχανία, όπως αυτό συνέβη στην περίπτωση της Αγγλίας ήδη στο δέκατο ένατο αιώνα, έχει τη δυνατότητα για τέτοια αλματώδη επέκταση, η οποία ξεπερνάει εντός ολίγου κάθε διεύρυνση της αγοράς. Γι' αυτό, κάθε περίοδος άνθισης, η οποία έπεται μιας σημαντικής διεύρυνσης της αγοράς, είναι καταδικασμένη εκ των προτέρων σε βραχυβιότητα, και η κρίση γίνεται το αναγκαίο της τέλος (της οικονομικής άνθισης, Γ.Μ.). Αυτή είναι εν συντομία, κατά τη γνώμη μας, η θεωρία των κρίσεων που γενικά αποδέχονται οι 'ορθόδοξοι' Μαρξιστές, και η οποία διατυπώθηκε από τον Μαρξ». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 413-414). Σε άλλο σχετικό άρθρο της ίδιας περιόδου ο Κάουτσκι εξηγεί ότι «η θεωρία μας (...) βλέπει την αιτία των κρίσεων στην υποκατανάλωση» (*Neue Zeit* 1902, Nr. 5 (31) σελ. 140. Παρατίθεται στο Luxemburg 1970 σελ. 413).

Τα αποσπάσματα του Κ. Κάουτσκι αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή, γιατί συμπυκνώνουν τις βασικές θεωρητικές θέσεις της θεωρίας της υποκατανάλωσης:

Η υποκατανάλωση (της εργατικής τάξης) είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της σύνθετης δομής τους. Η κρίση αποτυπώνει την εγγενή (άρα και μονίμως δρώσα) υστέρηση του πραγματικού μισθού (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης) ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας και τον όγκο των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων. Είναι αποτέλεσμα της συνεχούς μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης και της συμπίεσης της μερίδας των μισθών στο καθαρό προϊόν, που προκύπτει από την καπιταλιστική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Σύμφωνα με το βασικό αυτό πόρισμα της θεωρίας που εξετάζουμε (ο ρυθμός αύξησης των συνολικών πραγματικών μισθών της εργατικής τάξης υπολείπεται αναγκαστικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έναντι του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου και του ρυθμού αύξησης του όγκου των καπιταλιστικώς παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων), ο «καθαρός» καπιταλισμός (δηλαδή μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μόνο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής) δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μια μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει λοιπόν ανάγκη από μια «εξωτερική» (ως προς την καπιταλιστική οικονομία) αγορά, «τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη» του Κάουτσκι, τα οποία εμφανίζονται υπό τη μια ή την άλλη ονομασία σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας: ως «τρίτα πρόσωπα» των αποικιών στη Λούξεμπουργκ και στους οπαδούς της -Sternberg-, ως «μη παραγωγική νέα μεσαία τάξη» στη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988 σελ. 134),⁵⁵ ως φυσική «αύξηση του πληθυσμού προς την οποία προσαρμόζεται η συσσώρευση» στον Otto Bauer, ως απορρόφηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου από το κράτος σε όλες τις θεωρίες της υποκατανάλωσης κ.λπ.⁵⁶

⁵⁵ Τις βασικές απόψεις της Μοσκόβσκα επανέφεραν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Baran - Sweezy, όμως χωρίς αναφορά στην πηγή τους. Βλ. Schoer 1976, σσ. 92-96, και Σταμάτης 1988, σσ. 32-36.

⁵⁶ Ο Henryk Grossmann αναφέρει ότι την άποψη για την «εξωτερική αγορά» ή τα «τρίτα πρόσωπα» (σε σχέση προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), ως ερμηνεία για τη δυνατότητα του καπιταλισμού να ανακάμπτει από τις κρίσεις και να επιτυγχάνει διαρκώς ψηλότερα επίπεδα συσσώρευσης και παραγωγής (παραγωγή, η οποία, φυσικά, δεν μένει πλέον απούλητη), εισήγαγε στην υποκαταναλωτική Μαρξιστική προσέγγιση ο Cunow, ο οποίος έγραφε το 1898 ότι η Αγγλία χωρίς τη συνεχή διεύρυνση των εξωτερικών αγορών «θα βρισκόταν εδώ και καιρό σε μια σύγκρουση ανάμεσα στην ικανότητα κατανάλωσης της εσωτερικής και εξωτερικής αγοράς της και στη γιγαντιαία αύξηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» (Cunow, «Die Zusammenbruchstheorie», in *Die Neue Zeit*, XVIII, 1898, παρατίθεται στο Grossmann 1971, σελ. 162).

2.2 Η κριτική του Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι

Στις απόψεις των «ορθόδοξων Μαρξιστών» της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας αντιπαρατέθηκε αρχικά ο ρώσος Μαρξιστής καθηγητής Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι. Ο Μπαρράντοφσκι ανήκε στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ου αιώνα στην ομάδα των λεγόμενων «νόμιμων Μαρξιστών» της Ρωσίας, οι οποίοι, παράλληλα με τους «ορθόδοξους Μαρξιστές» της ρωσικής Σοσιαλδημοκρατίας (Πλεχάνοφ, Λένιν, κ. ά.) ασκούσαν κριτική στο κυρίαρχο τότε ρωσικό μαρξιστικό ρεύμα, τους ναρόντικους υπό τον Ντάνιελσον.

Οι ναρόντικοι αρνούσαν ότι ο καπιταλισμός είχε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί στη Ρωσία μέσα από μια τυπικά υποκαταναλωτική λογική: Η χαμηλή αγοραστική δύναμη των ρωσικών μαζών υποστήριζαν, καθιστά άλυτο το πρόβλημα διάθεσης των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων. Η λύση της «εξωτερικής αγοράς» προς την οποία καταφεύγουν οι δυτικές καπιταλιστικές χώρες για να ξεπεράσουν τους φραγμούς της υποκατανάλωσης, συνέχιζαν, δεν μπορεί να ισχύσει στην περίπτωση της Ρωσίας, γιατί τα ρωσικά εμπορεύματα θα εκτοπίζονται στη διεθνή αγορά από αυτά των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών, λόγω της συγκριτικά υψηλότερης ανάπτυξης του καπιταλισμού σ' αυτές τις τελευταίες. (Για το ζήτημα αυτό, αλλά και για την κριτική του Λένιν -και των «νόμιμων Μαρξιστών»-, αλλά και των Μαρξ και Ένγκελς, προς τις απόψεις των ναρόντικων βλ. αναλυτικά Μηλιός 1992, αλλά και το επόμενο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου).

Ο Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι εκδίδει την εποχή αυτή δύο βιβλία στα γερμανικά: Το *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* - Μελέτες σχετικά με τη θεωρία και την ιστορία των εμπορικών κρίσεων στην Αγγλία - (1901) και το *Die theoretischen Grundlagen des Marxismus* - Οι θεωρητικές βάσεις του Μαρξισμού - (1905). Στα βιβλία αυτά μεταφέρει και προσαρμόζει την προς τους ναρόντικους κριτική του, τη φορά αυτή εναντίον της υποκαταναλωτικής θεωρίας για τις κρίσεις των γερμανών «ορθόδοξων Μαρξιστών».

Η κριτική αυτή του Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι «ορθόδοξοι μαρξιστές» της Γερμανίας απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία του Μαρξ, ο οποίος απέδειξε, με τα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου του *Κεφαλαίου*, ότι είναι δυνατή η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης «τρίτων» καταναλωτών, πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών (συνεπεία της αύξησης του όγκου των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων με ταχύτερους ρυθμούς από τους συνολικούς πραγματικούς μισθούς των εργατών) δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, γιατί με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται, δηλαδή αυξάνει συνεχώς ο τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής και αντίστοιχα η αγορά μέσω παραγωγής, σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Κατά τον Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι η ουσιαστική πλευρά, το ειδοποιόν χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση: Πρόκειται για μια συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου (και συγκεκριμένα μέσω παραγωγής, γιατί κατ' αυτόν η συσσώρευση δεν εξαρτάται, όπως θα δούμε, από τη ζήτηση μέσω κατανάλωσης), δηλαδή για παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων (μέσω παραγωγής) σε ποσότητες και τιμές

υπό τις οποίες δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα ικανοποιητικό, για τη συνέχιση της συσσώρευσης, κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται έτσι προσωρινά, τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, ή διατίθενται σε «καταστροφικές» τιμές για τους καπιταλιστές (βιομηχάνους και εμπόρους). Ως αιτία της κρίσης υπερπαραγωγής θεωρεί ο Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι τη δυσαναλογία μεταξύ των διαφορετικών κλάδων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ίδιος συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του:

«Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης - πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά - η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση (μισθιακών εμπορευμάτων, Γ.Μ.)» (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena 1901, σελ. 33, παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 239).

Με τη φράση «όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση» ο Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι υπονοεί την ταχύτερη αύξηση της συσσώρευσης στον τομέα της οικονομίας που παράγει μέσα παραγωγής, σε σχέση με τον τομέα που παράγει μέσα κατανάλωσης, η οποία συνοδεύεται από μια αντίστοιχη επιτάχυνση της ζήτησης μέσω παραγωγής σε σύγκριση με τη ζήτηση μέσω κατανάλωσης. Μάλιστα τη θέση αυτή ο Μπαρνανόφσκι την επεκτείνει μέχρι τον ισχυρισμό ότι «μπορεί να υποχωρεί το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής κατανάλωσης και συγχρόνως η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνει» (όπ. π. σελ. 25, παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 239).

Η θεωρητική παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι καθόρισε όλη τη μετέπειτα συζήτηση για τις κρίσεις, μεταξύ των εκτός Ρωσίας -ΕΣΣΔ- Μαρξιστών, μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστικό για τη σημασία της παρέμβασης αυτής είναι το ακόλουθο απόσπασμα του Henryk Grossmann, από άρθρο του που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1932:

«Έχει δίκιο ο Hilferding όταν γράφει για τις, μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι, το 1901, 'αναλύσεις του 2ου τόμου που πέρασαν απαρατήρητες' (*Finanzkapital*, Wien 1910, σελ. 303) και συμπληρώνει: 'Η προσφορά του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι έγκειται στο ότι στις διάσημες *Μελέτες* ... του επισήμανε τη σημασία αυτών των αναλύσεων για το ζήτημα των κρίσεων. Αξιοπαρατήρητο είναι μόνο το ότι υπήρχε η ανάγκη μιας τέτοιας επισήμανσης' (όπ. π. σελ. 304). Με τη μεταστροφή που προέκυψε από την έκδοση του βιβλίου του Τουγκάν, φθάσαμε στο αντίθετο άκρο» (H. Grossmann, «Die Wert-Preis-Transformation bei Marx und das Krisenproblem», στο Grossmann 1971, σελ. 62. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Luxemburg 1971, σελ. 412).

2.3 Η αντεπίθεση των οπαδών της υποκατανάλωσης. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ

Η πρώτη απάντηση στον Μπαρνανόφσκι από τη μεριά του Κάουτσκι επικεντρώθηκε στη σωστή επισήμανση ότι δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειούται ο όγκος των εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη στο σύνολό της. Την κριτική αυτή προς τη

θεωρία του Μπαρανόφσκι συμερίζονταν άλλωστε και οι «ορθόδοξοι» ρώσοι Σοσιαλδημοκράτες.⁵⁷

Ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (όπως και ο Λένιν ήδη από το 1893, βλ. Μηλιός 1992 σελ. 104 επ.) αναφέρεται, όπως είπαμε, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ για να θεμελιώσει την άποψή του σχετικά με τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής κοινωνίας. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει όμως ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνδέεται αναγκαστικά με τη διεύρυνση και της αγοράς μισθιακών-καταναλωτικών εμπορευμάτων (που σημαίνει και αύξηση των συνολικών πραγματικών μισθών, καταρχήν με την απασχόληση επιπρόσθετων εργατών).⁵⁸

Σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ οι αξίες (ή, αντίστοιχα, οι τιμές) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που υπεισέρχονται στην προσωπική κατανάλωση των καπιταλιστών και των εργατών (ήδη απασχολούμενων και νεο-απασχολούμενων με τη διεύρυνση της παραγωγής) του τομέα I της οικονομίας (ο οποίος παράγει μέσα παραγωγής), πρέπει να ισούνται με τις αξίες (τιμές) των (στη διάρκεια της περιόδου παραγωγής), (α) φθειρόμενων και, (β) συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα II (ο οποίος παράγει μέσα κατανάλωσης). Η συσσώρευση κεφαλαίου σημαίνει λοιπόν αύξηση και του όγκου των παραγόμενων και καταναλούμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων, σημαίνει επομένως αύξηση του όγκου των εμπορευμάτων που καταναλώνει το σύνολο των εργατών (αύξηση του συνολικού πραγματικού μισθού), ακόμα και αν η αξία (η τιμή) του αυξανόμενου αυτού όγκου εμπορευμάτων μειούται (μείωση των ονομαστικών μισθών), λόγω ταχύτερης (από την αύξηση των πραγματικών μισθών) αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Μόνο που, σύμφωνα με το σχήμα του Μαρξ, αν πράγματι λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας, μειώνονται οι ονομαστικοί μισθοί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μειώνεται η αξία (τιμή) των καταναλωτικών εμπορευμάτων που απορροφά ο τομέας I (εργάτες + καπιταλιστές), θα έπρεπε τότε να μειώνεται αντίστοιχα (από τη μια περίοδο παραγωγής στην άλλη) και η αξία (τιμή) των φθειρόμενων και συσσωρευόμενων μέσων παραγωγής του τομέα II.

Η κριτική του Κάουτσκυ στον Μπαρανόφσκι αναφορικά με τη σχέση συσσώρευσης-κατανάλωσης είναι μεν ορθή, όμως τα βασικά ερωτήματα που έθεσε η παρέμβαση του Μπαρανόφσκι αφορούν, όπως είδαμε άλλα ζητήματα, και συγκεκριμένα: α) τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας χωρίς τη συνδρομή μιας αγοράς «τρίτων προσώπων», πέραν των εργατών και των καπιταλιστών και, β) την επιτάχυνση της συσσώρευσης μέσω της ταχύτερης διεύρυνσης της παραγωγής και της αγοράς μέσων παραγωγής (για την παραγωγή μέσων παραγωγής) σε σχέση με την αγορά καταναλωτικών αγαθών. Σε τελευταία ανάλυση, οι «ορθόδοξοι» Μαρξιστές της Δύσης καλούνταν μετά την παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι να απαντήσουν στο ερώτημα εάν και πώς συμβιβάζεται η θεωρία της υποκατανάλωσης με τη θεωρία που διατύπωσε ο Μαρξ για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας.

---

⁵⁷ Έχει ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι ο Λένιν και οι «ορθόδοξοι» ρώσοι Μαρξιστές συμερίζονταν την εποχή αυτή τις απόψεις του Κάουτσκυ στα περισσότερα ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας, εκτός από το ζήτημα της υποκαταναλωτικής θεωρίας, την οποία απέρριπταν μέσα από ανάλογα επιχειρήματα με αυτά του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (με εξαίρεση, βέβαια, τη θέση ότι η συσσώρευση μπορεί να συντελείται σε συνθήκες συρρικνούμενης αγοράς καταναλωτικών προϊόντων). Αναλυτικά βλ. Μηλιός 1992.

⁵⁸ Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές και ονομάζεται ονομαστικός μισθός. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των (μισθιακών) εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του ονομαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.

Στο ερώτημα αυτό οι θεωρητικοί της δυτικής Σοσιαλδημοκρατίας απάντησαν με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

α) Είτε αγνόησαν τα ουσιαστικά ζητήματα που τέθηκαν με την παρέμβαση του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι (π.χ. Κάουτσκι, Μοσκόβσκι, κ.ά.), εμμένοντας στις βασικές αρχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας,

β) είτε υπερασπίστηκαν τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στα αναπαραγωγικά σχήματα του 2ου τόμου (Λούξεμπουργκ, Στέρνμπεργκ) υποστηρίζοντας, δηλαδή, ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ είναι «λάθος», διότι ισχύουν έχοντας ως προϋπόθεση μια διαρκή «διεύρυνση της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης για εμπορεύματα» (Luxemburg 1970, σελ. 88). Εφόσον μια τέτοια διεύρυνση είναι, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, αδύνατη χωρίς την ύπαρξη «τρίτων προσώπων», συνάγεται ότι τα «μαθηματικά σχήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα στο ζήτημα της συσσώρευσης διότι οι ιστορικές τους προϋποθέσεις είναι αστήρικτες» (Luxemburg 1970, σελ. 401),

γ) είτε, τέλος, υιοθέτησαν (με ή χωρίς παραλλαγές) την προβληματική του Τουγκάν-Μπαρνανόφσκι και θεώρησαν την οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, προκύπτουσα από την «αναρχία της παραγωγής», που οδηγεί περιοδικά στην καταστροφή της αναλογικότητας μεταξύ των διαφόρων κλάδων της παραγωγής (Χίλφερντινγκ, Μπάουερ,⁵⁹ Πάννεκεκ. Βλ. Luxemburg 1970, σελ. 401 επ., 440 επ.).

Η συζήτηση και η αντιπαράθεση ανάμεσα στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις αναζωπυρώθηκε με την έκδοση του βιβλίου της Ρόζας Λούξεμπουργκ *Die Akkumulation des Kapitals* (1913), με το οποίο, όπως προαναφέραμε, διατυπώνεται η θεωρία της υποκατανάλωσης στις ακραίες της συνέπειες: Η υστέρηση της αμοιβής των εργατών ως προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και τον όγκο των παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων,⁶⁰ καθιστά αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή μιας «καθαρής» καπιταλιστικής οικονομίας. Οι πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες καταφέρνουν να ξεπερνούν τις κρίσεις που διαρκώς δημιουργεί ο φραγμός της υποκατανάλωσης μέσω της προσφυγής στα «τρίτα πρόσωπα» του «μη-καπιταλιστικού περιβάλλοντος» των αποικιών, που απορροφούν την πλεονάζουσα (υπερ)παραγωγή κάθε καπιταλιστικά αναπτυσσόμενης αποικιακής δύναμης. Το βιβλίο της Λούξεμπουργκ προκάλεσε τις κριτικές όχι μόνο ορισμένων σοσιαλδημοκρατών θεωρητικών, όπως του Μπάουερ και του Χίλφερντινγκ, αλλά και των θεωρητικών της Τρίτης Διεθνούς, με σημαντικότερη την πολεμική του Μπουχάριν *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* ->Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου (1925).

2.4 Οι θεωρητικοί της Γ΄ Διεθνούς: Η παρέμβαση του Μπουχάριν

⁵⁹ Ο Μπάουερ θεωρεί πάντως ότι τα μαρξικά σχήματα αναπαραγωγής, στη μορφή που διατυπώνονται στο 2ο τόμο του *Κεφαλαίου* είναι «αυθαίρετα και όχι χωρίς αντιφάσεις» και διατυπώνει νέα, δικά του σχήματα αναπαραγωγής. Η βασική του θέση είναι πως η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου αποτελεί «προσαρμογή της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην αύξηση του πληθυσμού». (Παρατίθεται στο Luxemburg 1970, σελ. 416. Βλ. επίσης Grossmann 1971, σελ. 69 επ.).

⁶⁰ «Η συσσώρευση στον τομέα II είναι πλήρως εξαρτημένη και κυριαρχούμενη από τη συσσώρευση στον I (...) Η συσσώρευση μπορεί να λάβει χώρα μόνο ταυτόχρονα και στους δύο τομείς, και μάλιστα υπό τη συνθήκη ότι ο τομέας των μέσων διαβίωσης διευρύνει κάθε φορά το σταθερό του κεφάλαιο ακριβώς τόσο, όσο διευρύνουν οι καπιταλιστές του τομέα μέσω παραγωγής το μεταβλητό τους κεφάλαιο και τα προσωπικά τους αποθέματα κατανάλωσης» (Luxemburg 1971, σελ. 84).

Η παρέμβαση του Μπουχάριν, όπως και η αντίστοιχη του Λένιν αρκετά χρόνια πριν εναντίον των ναρόντικων, συνέκλινε με αυτή του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι -και ορισμένων δυτικών Μαρξιστών (Χίλφερντινγκ, Μπάουερ)-, καθόσον θεωρούσε ως κυρίαρχη πλευρά και ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης την υπερσυσσώρευση (συγκυριακή υπερπαραγωγή κεφαλαίου), περιείχε όμως τρεις σημαντικές διαφορές:

α) Ο Μπουχάριν, όπως προηγουμένα ο Λένιν, ξεπερνώντας μια θέση-ταμπού του σοσιαλιστικού κινήματος του τέλους του περασμένου-αρχών του τρέχοντος αιώνα, αναγνωρίζει ότι οι συνολικοί (πραγματικοί αλλά και υπό όρους ονομαστικοί) μισθοί μπορούν να αυξάνονται στον καπιταλισμό, τόσο όσο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων:

«Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» έγραφε ο Λένιν το 1899 και συμπλήρωνε: «Γι' αυτό ακριβώς η θεωρία του Μαρξ δεν βάζει πουθενά και ποτέ αυτό το ζήτημα χωριστά (...) Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα» (Λένιν Άπαντα, τ. 3, 1953, σελ. 59, βλ. αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο). Και ο Μπουχάριν στην πολεμική του κατά της Λούξεμπουργκ σημείωνε: «Τα 'όρια της κατανάλωσης' διευρύνονται μόνο μέσω της παραγωγής, η οποία αυξάνει 1. το εισόδημα των καπιταλιστών, 2. το εισόδημα της εργατικής τάξης (πρόσθετοι εργάτες), 3. το σταθερό κεφάλαιο της κοινωνίας (τα μέσα παραγωγής που λειτουργούν ως κεφάλαιο» (Bucharin 1970 σελ. 44-45, βλ. και Μπουχάριν 1992). Και συνέχιζε: «1. η αύξηση σε μέσα παραγωγής προκαλεί έναν πολλαπλασιασμό της μάζας των καταναλωτικών αγαθών, 2. αυτή η αύξηση προκαλεί συγχρόνως μια νέα ζήτηση αυτών των καταναλωτικών αγαθών και συνεπώς 3. σε μια ορισμένη στάθμη της παραγωγής μέσω παραγωγής αντιστοιχεί μια εντελώς καθορισμένη στάθμη παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, με άλλα λόγια, η αγορά μέσω παραγωγής είναι συνδεδεμένη με την αγορά καταναλωτικών αγαθών και τελικά, λοιπόν, αποκομίζουμε το αντίθετο απ' ό,τι πρεσβεύει ο κ. Τουγκάν» (Bucharin 1970 σελ. 50, βλ. και Μπουχάριν 1992).

Η θέση-ταμπού ότι οι πραγματικοί μισθοί δεν είναι δυνατόν να αυξάνονται με ρυθμούς συναρτώμενους με το ρυθμό συσσώρευσης οδηγεί προφανώς τον Μπαρανόφσκι στη αντιφατική αποσύνδεση της συσσώρευσης από την κατανάλωση μισθιακών εμπορευμάτων: Ενώ κάνει χρήση των αναπαραγωγικών σχημάτων του Μαρξ, μιλάει όπως είδαμε για συρρικνούμενη (πραγματική) ιδιωτική κατανάλωση. Η ίδια θέση αναγκάζει, προφανώς, τον Μπάουερ να θεωρήσει την (απαιτούμενη για την απρόσκοπτη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου) αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ως αποτέλεσμα μόνο της αύξησης του πληθυσμού. Η αντίφαση στο έργο του Μπαρανόφσκι και του Μπάουερ προκύπτει από το γεγονός ότι επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν μια θέση που ανήκει αποκλειστικά και μόνο στο σύνολο θέσεων της υποκαταναλωτικής θεωρίας (διαρκώς μειούμενο συνολικό μισθιακό εισόδημα), στο πλαίσιο της κριτικής που ασκούν προς τη θεωρία αυτή. Μάλιστα, αξίζει να σημειώσουμε ότι για την υποκαταναλωτική θεωρία η θέση αυτή αναδεικνύεται στο βασικότερο πόρισμα: υποδεικνύει ότι ακόμα και αν οι οι πραγματικοί μισθοί αυξάνουν, εντούτοις οι ονομαστικοί μισθοί μειώνονται σε τέτοιο βαθμό (λόγω ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας σε σχέση με τους μισθούς), ώστε «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί η εκλείπουσα ιδιωτική από μια αυξανόμενη αναπαραγωγική κατανάλωση» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 45).

Η θέση-ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται καταρχήν σε μια αυθαίρετη-δογματική αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία «διάθεσης» της παραγωγής. Έτσι ακόμα και συγγραφείς που αντιλαμβάνονται ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται

μακροπρόθεσμα (και) μέσα από τη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (συνεπεία ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, βλ. παρακάτω) εμμένουν στη δογματική θέση ότι οι ονομαστικοί μισθοί στον καπιταλισμό πρέπει συνεχώς να συρρικνώνονται.⁶¹ Σήμερα γνωρίζουμε, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίαζε ανοδική τάση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ (Μηλιός-Ιωακείμογλου 1990). Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ως απόλυτα βάσιμη την κριτική αυτή των θεωρητικών της Γ΄ Διεθνούς προς την απόφαση της υποκαταναλωτικής θεωρίας περί αναπόφευκτης συρρίκνωσης των μισθών (της καταναλωτικής δυνατότητας της εργατικής τάξης).

β) Η δεύτερη σημαντική διαφοροποίηση του Μπουχάριν (και παλιότερα, στο πλαίσιο μιας άλλης θεωρητικής διαμάχης, του Λένιν) ως προς τις απόψεις που εισήγαγε στη Δυτ. Ευρώπη ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αφορά τις «αιτίες» της κρίσης. Ο Μπουχάριν υποστηρίζει, εμμένοντας στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ, ότι η κρίση προκύπτει μεν από τη δυσαναλογία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής, όμως «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας (...) Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος (...) Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης» (Bucharin 1970, σελ. 63, 67, 69, βλ. και Μπουχάριν 1992).

Από τη θέση αυτή κατ' αρχήν προκύπτει ότι η κρίση θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως γενική υπερπαραγωγή και όχι μερική υπερπαραγωγή (εκκινούσα από, και περιοριζόμενη σε ορισμένους μόνο κλάδους παραγωγής), όπως συνάγεται (και οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης σωστά το επισήμαναν) από την προσέγγιση του Τουγκάν-Μπαρανόφσκι (Bucharin 1970, σελ. 59 επ.).

Όμως η σημαντικότερη θεωρητική συνέπεια της θέσης ότι «ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας» έγκειται στο ότι για πρώτη φορά δεν εντοπίζεται μια συγκεκριμένη και συστηματικώς (μονίμως) δρώσα Αιτία της κρίσης. Πραγματικά στο σχήμα του Μπουχάριν υπεισέρχονται ως αιτίες οι συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, από τη δράση των οποίων ανατρέπεται η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ παραγωγής και (παραγωγικής και ατομικής) κατανάλωσης, επομένως και η ισορροπία (αναλογικότητα) μεταξύ των παραγωγικών τομέων. Η κρίση είναι η στιγμή εκδήλωσης αυτής της ανισορροπίας (δυσαναλογίας) και ταυτόχρονα η διαδικασία αποκατάστασης της ισορροπίας, μέχρι την τελική ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος:

«Απ' αυτή την άποψη είναι ολοφάνερο ότι ένας τραυματισμός της αναλογικότητας μπορεί να προέλθει τόσο από την παραγωγή πρώτων υλών όσο και από την παραγωγή μηχανών, τόσο από την παραγωγή ενδιάμεσων προϊόντων όσο και από την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 54).⁶² «Η καπιταλιστική κοινωνία είναι μια

---

⁶¹ «Αν λοιπόν οι επιχειρηματίες είναι καλύτερα εξοπλισμένοι για τον αγώνα από τους εργάτες, τότε, αυξανόμενης της παραγωγικότητας, ο εργάτης δεν μπορεί να διατηρήσει το μερίδιό του στο κοινωνικό προϊόν» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 55). Η θέση αυτή συνδέθηκε από τη δεκαετία του 1920 και μετά με την πολιτική στρατηγική της Β' Διεθνούς, σύμφωνα με την οποία η αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ της εργατικής τάξης, την οποία θα επέβαλε σταδιακά στο κεφάλαιο η Σοσιαλδημοκρατία, όταν θα αναλάμβανε την κυβερνητική εξουσία, θα οδηγούσε αναπόφευκτα στο σοσιαλισμό.

⁶² Ο Μπουχάριν υποστηρίζει ότι το ουσιώδες γνώρισμα της κρίσης, η υπερσυσσώρευση, έχει μεν ως επίκεντρο την υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής, από την οποία όμως προκύπτει αναγκαστικά και μια υπερπαραγωγή μέσω κατανάλωσης, που αποτελεί και τη μορφή εμφάνισης της «γενικής

'ενότητα από αντιθέσεις'. Η διαδικασία κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι μια διαδικασία μόνιμης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών αντιφάσεων. Η διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής είναι μια διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής αυτών των αντιφάσεων. Αν όμως συμβαίνει αυτό, τότε είναι φανερό ότι αυτές οι αντιφάσεις πρέπει τελικά να τινάζουν στον αέρα όλο το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του (...) Το όριο είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό». (Bucharin 1970, σελ. 98, οι υπογρ. του συγγρ.). Αντίθετα με αυτή την αντίληψη, η Ρ. Λούξεμπουργκ (όπως και όλοι οι θεωρητικοί της υποκατανάλωσης) «ψάχνει στον καπιταλισμό επιπόλαιες, τυπικά-λογικές αντιθέσεις, που δεν είναι δυναμικές, που δεν αναιρούνται, που δεν είναι στοιχεία μιας αντιφατικής ενότητας, αλλά που αρνούνται κατ' απόλυτο τρόπο αυτή την ενότητα» (Bucharin 1970, σελ. 73, βλ. και Μπουχάριν 1992).⁶³

Θα δείξουμε στο τελευταίο μέρος αυτής της ανάλυσης ότι η λογική της «απούσας αιτίας» (μιας αιτίας που ανάγεται στις συνολικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και γι' αυτό δεν είναι ορατή και διαχειρίσιμη) ανταποκρίνεται και στη θεωρία του Μαρξ.

γ) Συνέπεια των παραπάνω θέσεων για το χαρακτήρα και τις αιτίες των κρίσεων είναι και η θέση ότι ο τόπος δημιουργίας της κρίσης δεν είναι η σφαίρα της πραγματοποίησης των εμπορευμάτων, η αγορά, αλλά η ίδια η διαδικασία παραγωγής: «Η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για τους εργάτες είναι η έμμεση παραγωγή της εργασιακής δύναμης, σωστότερα, η προϋπόθεση αυτής της παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης των μαζών δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γενική δυσαναλογία της διαδικασίας παραγωγής (...) Η δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης απεικονίζει μια δυσαναλογία της παραγωγής και με μια αμεσότερη, πιο στενή έννοια, την έννοια συγκεκριμένα μιας δυσαναλογίας ανάμεσα στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών και στην παραγωγή μισθωτής εργασιακής δύναμης.» (Bucharin 1970 σελ. 69, 70-71).

2.5 Από τη θεωρία της υποκατανάλωσης στη θεωρία της «κατάρρευσης» του καπιταλισμού

Από όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης υφίσταται μια θεμελιώδης διαφορά όχι μόνο σε ό,τι αφορά το ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης αλλά και σε ό,τι αφορά τους όρους διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

υπερπαραγωγής» (κρίσης). Επειδή ακριβώς «οι κλάδοι που παράγουν μέσα παραγωγής, ακόμα και αν αυτοί είναι τόσο μεγάλοι, εμφανίζονται σαν προστάδια της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 48), «μόλις προκύψει υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής (...) εμφανίζεται προς τα έξω σαν υπερπαραγωγή καταναλωτικών αγαθών» (Bucharin 1970, σελ. 65).

⁶³ Η κριτική του Μπουχάριν προς την αντίληψη της Λούξεμπουργκ (και της υποκαταναλωτικής θεωρίας γενικά), αντίληψη που υποστήριζε ότι υφίσταται μια «τυπικά-λογική» Αιτία (η υποκατανάλωση των μαζών), που «αρνείται κατ' απόλυτο τρόπο» τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, συνδέεται με την κριτική του προς την αντίληψη του (εξωτερικού ως προς τη διαδικασία) «σκοπού της καπιταλιστικής συσσώρευσης»: Η Λούξεμπουργκ θεωρεί ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ υποδεικνύουν ότι η συσσώρευση λαμβάνει χώρα προς χάριν της συσσώρευσης, άρα αποτελεί ένα «αδιάκοπο στριφογύρισμα στο κενό» και θέτει το ερώτημα «για ποιον;» τελικά συντελείται η συσσώρευση. Ο Μπουχάριν απαντά ως εξής: «Επιτρέπεται τελικά να τεθεί το πρόβλημα από την πλευρά του υποκειμενικού σκοπού (και αν ακόμα πρόκειται για υποκειμενικό ταξικό σκοπό); Τι σημαίνει ξαφνικά μια τέτοια τελεολογία στην κοινωνική επιστήμη; Είναι φανερό ότι και μόνο η ερώτηση συνιστά ήδη μεθοδολογικό λάθος, εφόσον έχουμε να κάνουμε με μια σοβαρή διατύπωση και όχι με μια μεταφορική αερολογία» (Bucharin 1970, σελ. 10).

Σύμφωνα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού αποτελεί μια κατάσταση εγγενώς αναπαραγόμενης ισορροπίας («η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας καθαρής καπιταλιστικής οικονομίας είναι δυνατή, σύμφωνα με τα σχήματα του Μαρξ»), ενώ η κρίση αποτελεί μια στιγμή (προσωρινής) ανατροπής της ισορροπίας. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης η κρίση αποτελεί εκδήλωση της εγγενούς ανισορροπίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης («η κατανάλωση υστερεί αναγκαστικά ως προς την παραγωγή»), ενώ η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του συστήματος διασφαλίζεται (προσωρινά) μέσω «τρίτων» (ως προς τους καπιταλιστές και τους εργάτες) καταναλωτών.

Βεβαίως οι υποκαταναλωτικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν μετά την παρέμβαση της Λούξεμπουργκ (με εξαίρεση αυτές των «λουξεμπουργκιστών», όπως π.χ. το βιβλίο του Sternberg, *Der Imperialismus*, που κυκλοφόρησε το 1926) τοποθετούν κατά κανόνα τους εκτός καπιταλιστικών σχέσεων «τρίτους καταναλωτές» στο εσωτερικό των ίδιων των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών: Είναι το κράτος, ως καταναλωτής καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων, ή η «νέα μεσαία τάξη» των «μη-παραγωγικών» μισθωτών του εμπορίου, της διαφήμισης κ.λπ. που «δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας», ενώ «η κατανάλωσή της ζωογονεί την αγορά» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 134).⁶⁴ Σε κάθε περίπτωση πάντως, η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου καθίσταται δυνατή χάρη σ' αυτούς τους «τρίτους καταναλωτές», η ύπαρξη και διεύρυνση των οποίων συνδέεται συνήθως με μια εξω-οικονομική (πολιτική) «ρύθμιση»: την αποικιακή πολιτική και τον πόλεμο, την αύξηση των κοινωνικών και στρατιωτικών δαπανών του κράτους κ.λπ.⁶⁵

Επειδή όμως τα μέσα της κρατικής ρύθμισης δεν είναι ανεξάντλητα (ή αλλιώς: οι δυνατότητες των «τρίτων καταναλωτών» να απορροφούν τη διαρκώς διευρυνόμενη πλεονάζουσα παραγωγή δεν είναι ανεξάντλητες), η εγγενής ανισορροπία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης θα οδηγήσει αναπόφευκτα, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, στην κατάρρευση του καπιταλισμού.

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού διατυπώνεται με τον σαφέστερο τρόπο από τη Ρ. Λούξεμπουργκ: Η ροπή του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των «τρίτων προσώπων» θα οδηγήσει στην «αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού»: «Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμής τους-, είναι απλώς ιδεολογική αντανάκλαση της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξής του» (Luxemburg 1970, σελ. 410). Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη διατύπωση της θεωρίας της κατάρρευσης, αυτή παρεισδύει σχεδόν σε κάθε ανάλυση που βασίζεται στην υποκαταναλωτική προσέγγιση: «Όσο μεγαλύτερο το χρονικό διάστημα που υπάρχει ήδη ο καπιταλισμός, τόσο βαθύτερο το χάσμα μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής δύναμης (...) αυτό που βλέπουμε σήμερα δεν

⁶⁴ Για την κριτική των απόψεων αυτών περί μη παραγωγικής εργασίας βλ. Σταμάτης 1989.

⁶⁵ Η μόνη παραλλαγή της θεωρίας της υποκατανάλωσης που δεν κάνει χρήση «τρίτων καταναλωτών» είναι αυτή της «έλλειψης κεφαλαίου» του E. Heinemann. Υποστηρίζει ότι η τεχνική πρόοδος αυξάνει την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και δημιουργεί την ανάγκη συμπίεσης των μισθών για να εξοικονομηθούν οι πόροι για τα ακριβά μέσα παραγωγής. Από αυτή τη συμπίεση των μισθών προκύπτει η υποκατανάλωση. Όπως θα δούμε όμως στα επόμενα, όταν θα αναφερθούμε στην ερμηνεία των κρίσεων μέσω της πτώσης του ποσοστού κέρδους, ως κυρίαρχη τάση στο σύγχρονο καπιταλισμό αναδεικνύεται μακροπρόθεσμα (στις περιόδους οικονομικής ανόδου) η μείωση και όχι η αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. (Δες Μοσκόβσκα 1988, σελ. 79 επ.).

είναι μια 'μακρά διακύμανση' της οικονομίας αλλά η κατάρρευση του καπιταλισμού» (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 138, 140).⁶⁶

Αντίθετα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, η θεωρία της υπερσυσσώρευσης δεν καταλήγει σε κάποιο σχήμα κατάρρευσης του καπιταλισμού. Αντίθετα υποστηρίζει, όπως ήδη είδαμε, ότι η ανατροπή του καπιταλισμού θα προκύψει σαν αποτέλεσμα μιας συγκυρίας όξυνσης των συνολικών του αντιφάσεων: «Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν» (Bucharin 1970 σελ. 45). «Το όριο (του καπιταλισμού, Γ.Μ.) είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό» (Bucharin 1970, σελ. 98).

2.6 Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Στο περιθώριο της διαμάχης ανάμεσα στη θεωρία της υποκατανάλωσης και στη θεωρία της υπερσυσσώρευσης διατυπώθηκε και η θεωρία ότι η κρίση υπερπαραγωγής είναι έκφραση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, σε αντιστοιχία με το νόμο που διατύπωσε ο Μαρξ στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Σύμφωνα με τον Μαρξ η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει από το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και να μειώνεται το ποσοστό κέρδους (εφόσον το ποσοστό υπεραξίας -εκμετάλλευσης- αυξάνεται με ρυθμούς χαμηλότερους από την οργανική σύνθεση), δηλαδή να αυξάνεται το υπερπροϊόν με ρυθμούς χαμηλότερους από το επενδυμένο κεφάλαιο (βλ. και Σταμάτης 1994).

Εκφραστής αυτής της ερμηνείας των οικονομικών κρίσεων υπήρξε ο Henryk Grossmann. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Γκρόσμαν, το ειδοποιό γνώρισμα της κρίσης είναι η πτώση του ποσοστού κέρδους και αιτία της κρίσης είναι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ή, αντίστοιχα, η ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας).

Ο Γκρόσμαν άσκησε συστηματική κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία και ιδίως στις προσεγγίσεις της Λούξεμπουργκ και του Στέρνμπεργκ,⁶⁷ καθώς υποστήριζε ότι η πραγματοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή της καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή, όσο το ποσοστό κέρδους παραμένει σε συγκεκριμένα επίπεδα. Φραγμός στη συσσώρευση δεν τίθεται κατά τον Γκρόσμαν από μια συστηματική υστέρηση της καταναλωτικής δυνατότητας των εργατών ως προς την παραγωγή, αλλά από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους: Η τάση αυτή λειτουργεί στην πραγματικότητα ως τάση κατάρρευσης του καπιταλισμού, που εκδηλώνεται με τις περιοδικές οικονομικές κρίσεις.

---

⁶⁶ Η «κατάρρευση του καπιταλισμού» αναγγέλλεται κυρίως σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (το βιβλίο της Μοσκόβσκα κυκλοφόρησε το 1935). Αντίθετα, σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης η θέση αυτή τροποποιείται: «Αφού η τάση υποκατανάλωσης είναι εγγενής στον καπιταλισμό (...) μπορούμε να πούμε ότι η στασιμότητα είναι το πρότυπο όπου τείνει πάντα η καπιταλιστική παραγωγή» (Σουήζυ, χωρίς χρονολ. έκδ., σελ. 245). Στη θέση αυτή ας αντιπαρατεθεί η ακόλουθη θέση του Μαρξ: «Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μέξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή» Μαρξ 1983, σελ. 126-127).

⁶⁷ Ο Στέρνμπεργκ στο θεωρητικό μέρος του βιβλίου του που πρωτοκυκλοφόρησε το 1926 επαναλαμβάνει τα βασικά επιχειρήματα της Λούξεμπουργκ, προσθέτοντας όμως και την αύξηση των μισθών των εργατών, ως μέσο «για τη διάθεση της παραγωγής στο εσωτερικό» (Sternberg 1971, σελ. 271).

Όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην τάση αυτή κατάρρευσης (την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) εξαντληθούν, θα επέλθει και το τέλος του καπιταλισμού. Ο Γκρόσμαν θεωρούσε έτσι μικρής σημασίας τη συζήτηση γύρω από τα σχήματα αναπαραγωγής του 2ου τόμου, που άφηνε έξω το ζήτημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και ονόμαζε «νεο-αρμονικούς» («Neo-Harmoniker», Grossmann 1971, σελ. 86) τους Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι, Χίλφερντινγκ και Μπάουερ επειδή δεν είχαν μια θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού.

«Ο νόμος (της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, Γ.Μ.) καθαυτός», έγραφε ο Γκρόσμαν, «είναι στην πραγματικότητα μια αυτονόητη συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας, όταν η συσσώρευση λαμβάνει χώρα στη βάση μιας συνεχώς υψηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (...) Τελικά η συσσώρευση θα καταστεί αδύνατη, διότι η μάζα της υπεραξίας δεν θα επαρκεί για να εξασφαλίζει το απαραίτητο ποσοστό αύξησης στο γοργά αυξανόμενο σταθερό κεφάλαιο (...) Με την περαιτέρω αύξηση της οργανικής σύνθεσης θα φτάσει αναγκαστικά ένα χρονικό σημείο όπου θα είναι αδύνατο να συνεχιστεί η οποιαδήποτε συσσώρευση. Αυτός είναι ο Μαρξικός νόμος της κατάρρευσης (του καπιταλισμού, Γ.Μ.)» (Grossmann 1971, σελ. 28-29).

Η πρώτη κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία που εξετάζουμε εδώ, είναι ότι σύμφωνα με τον Μαρξ, η κρίση υπερπαραγωγής αποτελεί ένα διακριτό (περιοδικό) φαινόμενο ως προς τη (μονίμως δρώσα) τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους (Bucharin 1970, σελ. 45).

Η πιο ουσιαστική κριτική στην ερμηνεία των κρίσεων με βάση την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους διατυπώθηκε στη δεκαετία του 1930 από τη Μοσκόβσκα (Μοσκόβσκα 1988, σελ. 79-94). Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι η τεχνική πρόοδος που εισάγεται στην καπιταλιστική παραγωγή, τουλάχιστον στην περίοδο μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όχι απλώς δεν αυξάνει την αξιακή σύνθεση ταχύτερα από το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας (το ποσοστό υπεραξίας), αλλά αντίθετα: α) αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης, ενώ συγχρόνως, β) αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται. Αυτό σημαίνει ότι και η μεσο-μακροπρόθεσμη κίνηση του ποσοστού κέρδους είναι ανοδική, κάτω από την επίδραση και των δύο πιο πάνω παραγόντων. Η θέση αυτή ακόμη και αν δεν τεκμηριώνεται με βάση στατιστικά στοιχεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης της εποχής, υπενθυμίζει και καθιστά σαφές ότι το ποσοστό κέρδους είναι συνάρτηση τόσο της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (του λόγου σταθερό προς μεταβλητό κεφάλαιο) όσο και του ποσοστού υπεραξίας, και ότι συνεπώς το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται (πέρα από την περίπτωση που υπέδειξε η Μοσκόβσκα), είτε όταν το δεύτερο (το ποσοστό υπεραξίας) αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι η πρώτη (η αξιακή σύνθεση), είτε πάλι, όταν το δεύτερο μειώνεται βραδύτερα από ό,τι η πρώτη.

Με άλλη διατύπωση αυτά σημαίνουν ότι «ο Μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης είναι ένας 'ιστορικός', δηλαδή ένας υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες ισχύων, νόμος» (Σταμάτης 1988, σελ. 20). Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μαρξ γνώριζε την «ιστορικότητα» του νόμου που διατύπωσε και απέδιδε την ισχύ του στον τρόπο διάδοσης, στην εποχή του, των νέων τεχνολογιών: Εισάγονταν τεχνολογίες που μείωναν το ποσοστό κέρδους, διότι η σχετικά αργή γενίκευσή τους επέτρεπε στον κεφαλαιοκράτη που πρώτος τις εισήγαγε να απολαμβάνει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ένα «πρόσθετο κέρδος». Έγραφε ο Μαρξ: «Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν χρησιμοποιεί μια νέα μέθοδο παραγωγής, όσο παραγωγική κι αν είναι, όσο κι αν αυξάνει το ποσοστό της υπεραξίας, εφόσον μειώνει το ποσοστό του κέρδους. Αλλά κάθε τέτοια νέα μέθοδος παραγωγής φθηνώνει τα εμπορεύματα. Γι' αυτό στην αρχή ο κεφαλαιοκράτης τα πουλά πάνω από την τιμή παραγωγής τους (...) Τσεπώνει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα έξοδα παραγωγής τους και στην αγοραία τιμή των υπόλοιπων εμπορευμάτων, που έχουν παραχθεί με υψηλότερο κόστος παραγωγής (...) Η διαδικασία παραγωγής του στέκει πάνω από το μέσο όρο της κοινωνίας. Ο

συναγωνισμός όμως τη γενικεύει και την υποτάσσει στο γενικό νόμο. Τότε αρχίζει η πτώση του ποσοστού κέρδους» (Μαρξ, 1978 σελ. 334-335).

Η θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού του Γκρόσμαν (λόγω ακριβώς του μηχανιστικού-τελεολογικού χαρακτήρα της) έγινε, όμως, αντικείμενο κριτικής και από Μαρξιστές που ούτε καν είχαν υποπτευθεί την ιστορικότητα του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης. Έτσι η Ρ. Λούξεμπουργκ, αφού ειρωνεύεται τη θεωρία του Γκρόσμαν παρατηρεί: «Υπάρχει πολύς δρόμος ακόμα μέχρι την κατάρρευση του καπιταλισμού λόγω πτώσης του ποσοστού κέρδους, τόσος περίπου όσος θα χρειαζόταν για το σβήσιμο του ήλιου» (Luxemburg 1970, σελ. 411).⁶⁸

Η ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων ως έκφραση του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους υιοθετήθηκε αργότερα, το 1937, από τον Maurice Dobb, σε μια μη μηχανιστική και μη τελεολογική εκδοχή. Ο Dobb υποστήριξε ότι ο Μαρξικός νόμος εκδηλώνεται μόνο προσωρινά (και τότε προκύπτουν οι οικονομικές κρίσεις), ενώ ακολούθως η ισχύς του ακυρώνεται από τις αντεπιδρώσες αιτίες, οι οποίες αποκαθιστούν το ύψος του ποσοστού κέρδους στα προηγούμενα επίπεδα. Διατύπωσε επίσης μία σχέση ανάμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας, λόγω περιοδικών μειώσεων του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» (Dobb 1968, σσ. 79-126).

Ακόμα όμως και αν υποθέσουμε ότι ο μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ισχύει συγκυριακά, δεν είναι ορθό, κατά τη γνώμη μου, να θεωρήσουμε τις οικονομικές κρίσεις ως την εκδήλωση αυτού του νόμου. Διότι ο μαρξικός νόμος λαμβάνει υπόψη του τις επιπτώσεις που προκύπτουν για την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό κέρδους αποκλειστικά και μόνο από την τεχνική πρόοδο, και την συνεπεία αυτής αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όμως, όπως θα αναπτύξουμε στα επόμενα, η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους, καθορίζονται επίσης από άλλους παράγοντες, πέρα από την τεχνολογική εξέλιξη.

---

⁶⁸ Ένα αντίστοιχο επιχείρημα στρέφει, όμως, και ο Μπουχάριν εναντίον της Λούξεμπουργκ: «Από τα 1.700 εκατομμύρια του πλανήτη μας, τα 900, δηλαδή περισσότερο απ' το μισό, ζουν στην Ασία. Σε 430 εκατομμύρια Κινέζων, τα 400 είναι σίγουρα αγρότες, όπως και 170 περίπου εκατομμύρια Ινδών σε σύνολο 320 εκατομμυρίων. Αν συνυπολογίσουμε και τους μικροβιοτέχνες και άλλα συναφή 'τρίτα πρόσωπα', τότε έχουμε μια τεράστια μάζα. (...) Σ' αυτήν προσμετράται και η Ευρώπη, με 50% αγροτικό πληθυσμό -μια έμμεση απόδειξη για το πόσο τεραστίων διαστάσεων είναι τα αποθέματα σε 'τρίτα πρόσωπα'. Αν η θεωρία της σ. Ρ. Λούξεμπουργκ ήταν έστω και ελάχιστα σωστή, τότε η υπόθεση της επανάστασης θα ήταν σε αληθινά άσχημη κατάσταση» (Bucharin 1971, σελ. 95).

2.7 Σύντομες παρατηρήσεις για ορισμένα χαρακτηριστικά των ιστορικών μαρξιστικών προσεγγίσεων

Οι ιστορικές μαρξιστικές προσεγγίσεις στις οικονομικές κρίσεις που σύντομα παρουσιάσαμε φωτίζουν, η κάθε μια από την ιδιαίτερη σκοπιά της, τις αναλύσεις του Μαρξ όχι μόνο για αυτό καθαυτό το ζήτημα των κρίσεων, αλλά και αναφορικά με τη θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αποτελούν δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, αναπτύξεις αναφορικά με τη δυναμική και τις αντιφάσεις της κεφαλαιακής σχέσης.

Όλες οι θεωρίες που εξετάσαμε συλλαμβάνουν τις κρίσεις σε αναφορά με την εσωτερική δομή της κεφαλαιακής σχέσης, ως εκφάνσεις μιας δυσλειτουργίας της κεφαλαιακής σχέσης. Εντοπίζοντας η κάθε προσέγγιση ένα διαφορετικό ειδοποιό χαρακτηριστικό της κρίσης, στην πραγματικότητα διατυπώνει μια διαφορετική θεωρία της κεφαλαιακής σχέσης και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στην προσέγγιση του Γκρόσμαν, η πτώση του ποσοστού κέρδους συνεπεία της ταχύτερης αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς το ποσοστό υπεραξίας αποτελεί ίδιον, ειδοποιό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους δεν έχει κατά την προσέγγιση αυτή ιστορικό, αλλά εσωτερικό-δομικό χαρακτήρα, αποτελεί στοιχείο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στην υποκαταναλωτική προσέγγιση επίσης, η απόλυτη συρρίκνωση της αγοραστικής ικανότητας των μισθωτών και επομένως η απόρριψη της αναπαραγωγικής θεωρίας που διατύπωσε ο Μαρξ στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου* αποτελεί επίσης εσωτερικό-δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Και για τις δύο αυτές προσεγγίσεις, η ίδια η διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης οδηγεί αναγκαία στην κρίση. Στην ουσία διατυπώνουν δηλαδή και οι δύο αυτές προσεγγίσεις ένα νόμο της κρίσης, στον οποίο αντεπιδρούν εξωτερικοί προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής παράγοντες (τα «τρίτα πρόσωπα» της Λούξεμπουργκ, οι εισροές κερδών από τις αποικίες - που κατά τον Γκρόσμαν δρουν επιβραδυντικά στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, κ.λπ.).

Αντίθετα, η προσέγγιση της υπερσυσσώρευσης δεν διατυπώνει κάποιο νόμο της κρίσης, δεν θεωρεί δηλαδή ότι η κρίση πηγάζει από τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για την προσέγγιση αυτή η κρίση, ως δυσλειτουργία αυτής καθαυτής της κεφαλαιακής σχέσης, πηγάζει από εξωτερικές αιτίες, που συγκυριακά υπερπροσδιορίζουν την κεφαλαιακή σχέση.⁶⁹ Αυτός είναι ο λόγος που απορρίπτει κατηγορηματικά η προσέγγιση αυτή κάθε είδους θεωρία κατάρρευσης, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται, σε αναφορά με τα αναπαραγωγικά σχήματα που διατύπωσε ο Μαρξ στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*, ότι δεν υπάρχει κάποιο απόλυτο όριο στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι τρεις προσεγγίσεις που εξετάσαμε είναι θεωρητικά ασύμβατες μεταξύ τους, καίτοι βεβαίως και οι τρεις αποτελούν Μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων. Ο μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε μια μονολιθική θεωρητική προσέγγιση. Αντίθετα, χαρακτηριζόταν πάντοτε από μια εσωτερική «συγκρουσιαιότητα», από τη διαμόρφωση επίδικων αντικειμένων και αντικρουόμενων ρευμάτων στο εσωτερικό του (βλ. και Μηλιός 1996). Ξένη προς τη Μαρξιστική θεωρία, είναι αντίθετα η επιφανειακή εκείνη προσέγγιση, που χωρίς να αντιλαμβάνεται το εννοιακό

⁶⁹ Όμως και στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, όπως και των προηγούμενων, υπάρχουν διαφοροποιήσεις. Έτσι ενώ ο Μπαρνανόβσκι θεωρεί ότι υφίσταται μια κύρια αιτία που μπορεί να επηρεάσει την κεφαλαιακή σχέση στην κατεύθυνση της κρίσης υπερσυσσώρευσης (η δυσαναλογία μεταξύ των τομέων της παραγωγής), ο Μπουχάριν ουσιαστικά αναφέρεται σε μια «απούσα αιτία», καθώς θεωρεί το σύνολο των αντιφάσεων μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση την πάλη των τάξεων, ως την «αιτία» της κρίσης υπερσυσσώρευσης.

περιεχόμενο του καθενός, προσπαθεί να συμπτύξει και τα τρία Μαρξιστικά ρεύματα που εδώ εξετάσαμε σε μια ενιαία «Μαρξιστική ερμηνεία» των κρίσεων, χωρίς να αντιλαμβάνεται το άτοπον αυτού του «αμαλγάματος» (ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας θεωρητικής κενολογίας βλ. Lipietz 1986, σ. 715 επ.).

Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη διαφορετικών μαρξιστικών προσεγγίσεων δεν σηματοδοτεί παρά την ανάγκη για προχώρημα της ανάλυσης, για την υιοθέτηση μιας άποψης στη θεωρητική αντιπαράθεση και την προσπάθεια «ξεκαθαρίσματος» με τις αντίπαλες προσεγγίσεις. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσω να κάνω στο τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Για το σκοπό αυτό, κρατώντας όσα μέχρι εδώ αναπτύχθηκαν, χρειάζεται να επιστρέψουμε στα κείμενα του ίδιου του Μαρξ.

3. Η μαρξική θεωρία της υπερσυσσώρευσης

3.1 Η έννοια της «απόλυτης» υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου

Από την παρουσίαση των διαφορετικών Μαρξιστικών προσεγγίσεων σχετικά με την οικονομική κρίση του καπιταλισμού, έγινε ίσως φανερό ότι η άποψή μας συνηγορεί υπέρ του να γίνει κατανοητή η οικονομική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία, επιπλέον, σε αντιστοιχία με τις θέσεις του Μπουχάριν, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι προκύπτει από τη δράση «απουσών αιτιών»: Η υπερσυσσώρευση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας ορατής και προβλέψιμης -άρα διαχειρίσιμης- Αιτίας (π.χ. των δυσαναλογιών ανάμεσα στους κλάδους και τομείς παραγωγής), αλλά το (περιοδικά προκύπτον) προϊόν της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, συνέπεια του συνόλου των εσωτερικών αιτιακών εξαρτήσεων (σχέσεων δομικής αιτιότητας-«νόμων») και αντιφάσεων που διέπουν το καπιταλιστικό σύστημα.

Η θέση αυτή δεν συνάγεται μόνο από την ιστορική συζήτηση που παρουσιάσαμε, αλλά και από μια συστηματική «ανάγνωση» του μαρξικού έργου, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια. Μιλάμε για μια «ανάγνωση» που δεν σταχυολογεί απλώς αποσπασματικές διατυπώσεις του Μαρξ,⁷⁰ αλλά επιδιώκει να εντοπίσει και να «απομονώσει» τη λογική ανάπτυξη της μαρξικής θεωρίας των κρίσεων, ελέγχοντας ταυτόχρονα την ορθότητα (εσωτερική συνοχή και επαληθευσσιμότητα) αυτής της θεωρίας. Θα διερευνήσουμε λοιπόν την έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, όπως την αναπτύσσει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. (Για ό,τι ακολουθεί βλ. και Ιωακείμογλου/Μηλιός 1991).

Ο Μαρξ ορίζει στο κεφάλαιο 15-III του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* την έννοια της απόλυτης υπερσυσσώρευσης: πρόκειται για ένα είδος ενδιάμεσου ορισμού που μας οδηγεί κατόπιν στον ορισμό της *σχετικής υπερσυσσώρευσης* (στο εξής υπερσυσσώρευση). Η

⁷⁰ Με τη μέθοδο της σταχυολόγησης αποσπασμάτων μπορεί πράγματι να «τεκμηριωθεί» αλλά και να «απορριφθεί» κάθε μαρξιστική ερμηνεία της κρίσης. Για παράδειγμα, στο έργο του Μαρξ μπορούν να εντοπιστούν τα ακόλουθα αντιφατικά αποσπάσματα αναφορικά με τη θεωρία της υποκατανάλωσης: α) «Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας» (Μαρξ 1978, σελ. 610). β) «Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δεν σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλ. καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της (...) τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει realiter (πράγματι) μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θάπρεπε -από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και 'απλού' λογικού- ν' απομακρύνει την κρίση» (Μαρξ 1963-β, σελ. 411).

απόλυτη υπερσυσσώρευση είναι μια οριακή κατάσταση, και σαν τέτοια έχει το πλεονέκτημα ότι φανερώνει τις εσωτερικές στα πράγματα σχέσεις στην καθαρότητά τους, διασφαλίζει την αυστηρότητα του ορισμού και διευκολύνει στην κατανόησή του.

«Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν = 0. Ο σκοπός όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που να μην μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός, ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος εργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι κι' αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών) -από τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνον τόση μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμη και λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή το αυξημένο κεφάλαιο $K+\Delta K$, δεν θα παρήγαγε περισσότερο κέρδος, ή θα παρήγαγε ακόμη και λιγότερο κέρδος, απ' ό,τι παρήγαγε το κεφάλαιο K πριν από την αύξησή του με το ΔK . Και στις δύο περιπτώσεις θα συντελούνταν μια γερή και απότομη πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους, τη φορά αυτή όμως εξαιτίας μιας αλλαγής στη σύνθεση του κεφαλαίου, που δεν θα οφειλόταν στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης, αλλά σε μian αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη μ' αυτήν μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (Μαρξ 1978, σ. 318, οι υπογρ. Δικές μου, Γ.Μ.)

Ο παραπάνω ορισμός περιέχει καταρχήν έναν αποκλεισμό: η πτώση του ποσοστού κέρδους στην περίπτωση της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου δεν προέρχεται από την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, «την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας» (όπως λέει ο Μαρξ) και τη συνακόλουθη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους). Η διευκρίνιση αυτή του Μαρξ σχετίζεται προφανώς με το γεγονός ότι στα κεφάλαια 13, 14, 15 του τρίτου τόμου του βιβλίου του, που προηγούνται του ορισμού της υπερσυσσώρευσης, έχει ήδη διατυπώσει και αναλύσει τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, που απορρέει ακριβώς από αυτήν την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, συνεπεία εισαγωγής νέας τεχνολογίας (μέσα παραγωγής) στην παραγωγική διαδικασία (και την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου). Διευκρινίζει λοιπόν, στον ορισμό της απόλυτης υπερσυσσώρευσης, για την αποφυγή ενδεχόμενων παρανοήσεων, ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους στην οποία αναφέρεται εδώ, έχει άλλα αίτια από αυτά της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους: οφείλεται «στη μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία» (όπ. π.), δηλαδή στη μείωση του ποσοστού υπεραξίας.

Ωστόσο, είναι προφανές, ότι το ποσοστό κέρδους εξαρτάται από δύο «μεταβλητές»: αφενός το ποσοστό υπεραξίας (το λόγο της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή προς την αξία των συνολικών μισθών) και αφετέρου την αξιακή σύνθεση κεφαλαίου (το λόγο της αξίας των μέσων παραγωγής, δηλαδή του σταθερού κεφαλαίου, προς το μεταβλητό κεφάλαιο). Η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου (την οποία, στην περίπτωση που μεταβάλλεται με τον ίδιο τρόπο -προς την ίδια κατεύθυνση- που μεταβάλλεται η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, ο Μαρξ την ονομάζει οργανική σύνθεση του κεφαλαίου) δεν εξαρτάται μάλιστα μόνο από την εισαγωγή νέας τεχνολογίας (νόμος πτωτικής τάσης ποσοστού κέρδους) αλλά και από άλλους παράγοντες, συναρτώμενους με τη διάρκεια λειτουργίας των μέσων παραγωγής και την εργασιακή διαδικασία καθαυτή (συλλογικός εργάτης), όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Όμως, ο παραπάνω ορισμός του Μαρξ δείχνει να παίρνει υπόψη του μόνον το ποσοστό υπεραξίας, δηλαδή τη σχέση της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία. Εδώ

δεν έχουμε βέβαια να κάνουμε με μια παράλειψη ή ένα λάθος, αλλά για την εφαρμογή μιας μεθόδου που είναι ιδιαίτερα προσφιλής στον Μαρξ -όσο και στις φυσικές επιστήμες- και συνίσταται στην εξέταση των μεταβολών ενός μεγέθους υπό την επίδραση των μεταβολών ενός άλλου, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς. Έτσι, στον ορισμό της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, εξετάζεται η επίδραση των μεταβολών του ποσοστού υπεραξίας (δηλαδή του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας από το κεφάλαιο) πάνω στο ποσοστό κέρδους, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς -επομένως και την οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Γι' αυτό λοιπόν το λόγο έχουμε υπερσυσσώρευση (εξ ορισμού) όταν: «το κεφάλαιο θα γινόταν ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η 'υγιής', 'ομαλή' ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής...» (Μαρξ 1978, σ. 323).

Έτσι, καταλαβαίνουμε καλύτερα τη διευκρίνιση του Μαρξ, όταν μιλάει εδώ για μια πτώση του ποσοστού κέρδους που δεν οφείλεται στην αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου: απλώς θεωρεί αυτόν τον παράγοντα σταθερό. Αντίθετα, όταν μιλάει για μια πτώση του ποσοστού κέρδους που οφείλεται στη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, εξετάζει τη σχέση ακριβώς αυτών των δύο -και μόνον αυτών των δύο- μεταβλητών.

3.2 Η μέθοδος ανάλυσης

Παραμένει όμως έτσι εκκρεμές το ερώτημα: με ποιο τρόπο παίρνει τελικά υπόψη του ο Μαρξ τη συνδυασμένη ή την ταυτόχρονη δράση του ποσοστού υπεραξίας και της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου πάνω στο ποσοστό κέρδους;

Αν θεωρήσουμε ότι το ποσοστό κέρδους είναι μια εξαρτημένη μεταβλητή (R), το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης) (S/V) και η οργανική σύνθεση κεφαλαίου (C/V) ανεξάρτητες μεταβλητές, όπου S η υπεραξία, C το σταθερό κεφάλαιο και V το μεταβλητό κεφάλαιο, τότε ισχύει

$$R = \frac{S/V}{(C/V)+1} \quad (1)$$

Ο Μαρξ εξετάζει, λοιπόν, την επίδραση της μίας ανεξάρτητης μεταβλητής πάνω στην εξαρτημένη, θεωρώντας ως σταθερή την άλλη, και στη συνέχεια κάνει το ακριβώς αντίστροφο: εξετάζει δηλαδή την επίδραση της άλλης ανεξάρτητης μεταβλητής θεωρώντας σταθερή την πρώτη. Δηλαδή, όταν εξετάζει την επίδραση του (S/V) πάνω στο R, θεωρεί σταθερό το (C/V) και αντίστροφα. Έτσι, στην παράγραφο III του κεφαλαίου 15, όπου υπάρχει και ο ορισμός της υπερσυσσώρευσης, θεωρεί την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου σταθερή, και στο κεφάλαιο 13, που αναφέρεται «στη φύση του νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, θεωρεί σταθερό το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας. Εξετάζει δηλαδή διαδοχικά, την επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στην εξαρτημένη, μέχρις ότου καλύψει όλες τις δυνατές περιπτώσεις, όλους τους παράγοντες που επιδρούν πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή.

Αυτή η υπόθεση της σταθερότητας της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, εκφράζεται στον ορισμό της υπερσυσσώρευσης και με το γεγονός ότι ο Μαρξ θεωρεί πως η υψηλή ζήτηση εργασίας που προκύπτει από τη συσσώρευση κεφαλαίου οδηγεί στην μείωση του ποσοστού υπεραξίας, επειδή θα υπήρχε αδυναμία εκμετάλλευσης επιπλέον εργατών (αφού θα υπήρχε ένα πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας), και επειδή θα είχαμε τότε -χάρη στην κατάσταση της αγοράς εργασίας- αυξήσεις των (πραγματικών) μισθών. Ωστόσο, το ποσοστό υπεραξίας, εξαρτάται και από άλλους παράγοντες για τους οποίους ο Μαρξ δεν δείχνει να αισθάνεται υποχρεωμένος να δώσει εξηγήσεις: ο μεν απόλυτος εργάσιμος χρόνος δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των εργατών, αλλά και από τη διάρκεια της

εργάσιμης ημέρας, ο δε σχετικός χρόνος εργασίας, ο βαθμός εκμετάλλευσης, δεν εξαρτάται μόνον από το ύψος του μισθού, αλλά και από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας. Αυτές οι «παραλήψεις» του Μαρξ από τον ορισμό της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, οφείλονται στο ότι:

* η μεν διάρκεια της εργάσιμης ημέρας είναι μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς τον νόμο, εξαρτάται δηλαδή από τις «απειράριθμες εμπειρικές συνθήκες» ενός κοινωνικού σχηματισμού, συνθήκες που μπορούν να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σε μια χώρα ή μια εποχή, και δεν καθορίζεται από κανέναν οικονομικό νόμο,

* η δε παραγωγικότητα της εργασίας θεωρείται σταθερός παράγοντας, ακριβώς όπως και η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου.

Δεν πρόκειται λοιπόν για παραλείψεις, αλλά για τον αποκλεισμό από τον ορισμό του οικονομικού νόμου κάποιων καθορισμών (παραγόντων) με την προσφιλή στον Μαρξ μέθοδο της αφαίρεσης. Διπλή αφαίρεση από τον ορισμό του οικονομικού νόμου:

- αφενός όλων των εξωτερικών προσδιορισμών, δηλαδή των απειράριθμων εμπειρικών παραγόντων που μπορεί να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό,
- αφετέρου όλων των προσδιορισμών που θεωρούνται προσωρινά σταθεροί, για να καταστεί δυνατή η διαδοχική ανάλυση της επίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών πάνω στην εξαρτημένη.

Η υπόθεση της σταθερότητας της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου στα πλαίσια του ορισμού της υπερσυσσώρευσης, σημαίνει ότι η κρίση δεν προκύπτει παρά μόνον υπό ορισμένους όρους, οι οποίοι αναφέρονται στις διαχρονικές μεταβολές της αξιακής σύνθεσης: όταν η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης αντισταθμίζεται από μια ακόμη μεγαλύτερη μείωση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους δεν πέφτει αλλά αυξάνεται. Επομένως, η όποια «ανάγνωση» της κρίσης υπερσυσσώρευσης στη συγκεκριμένη -εμπειρικά διαπιστώσιμη- πραγματικότητα, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στη συνδυασμένη εξέταση αφενός της ιστορικής τάσης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας (δηλαδή του ποσοστού υπεραξίας), και αφετέρου της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Θα πρέπει δηλαδή να ανασυγκροτούμε το σύνολο των εσωτερικών και εξωτερικών προσδιορισμών που είναι ικανό και αναγκαίο για την περιγραφή της συγκεκριμένης πραγματικότητας. (Για την περίπτωση της Ελλάδας κατά την ιστορική περίοδο 1960-1990, βλ. Μηλιός/Ιωακείμογλου 1990).

Εδώ χρειάζεται, όμως, προσοχή: Όταν αναφερόμαστε στις μεταβολές της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (ή και της παραγωγικότητας της εργασίας) δεν εννοούμε μόνον τα αποτελέσματα της εισαγωγής νέας τεχνολογίας (μέσων παραγωγής) στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και άλλους παράγοντες, που αφορούν την εργασιακή δύναμη αλλά και το χρόνο λειτουργίας των (συγκεκριμένων) μέσων παραγωγής, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να εξηγήσουμε στο επόμενο τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Η θεωρία των κρίσεων δεν ταυτίζεται με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (ο οποίος προκύπτει αποκλειστικά από την, υπό ορισμένους όρους, εισαγωγή νέας τεχνολογίας).

Φτάνουμε λοιπόν αναγκαστικά στην ερώτηση: η μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης, όπως την περιγράφει ο Μαρξ στην παράγραφο «πλεόνασμα κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού», με ποιους όρους μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους, δηλαδή σε οικονομική κρίση; Αλλά αυτή η ερώτηση δεν μπορεί παρά να είναι μια υποπερίπτωση μιας άλλης ερώτησης: με ποιο τρόπο το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης) μετατρέπεται σε ποσοστό κέρδους; Ερώτηση που μας παραπέμπει αναπόφευκτα στο πρώτο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Ας θυμηθούμε τον τίτλο του: «Η μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος και του ποσοστού υπεραξίας σε ποσοστό κέρδους». Εκεί θα αναζητήσουμε την απάντηση στο ερώτημά μας.

3.3 Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου

Ας ακολουθήσουμε την ίδια τη λογική του Μαρξ: ας θεωρήσουμε, αυτή τη φορά, ως σταθερή ποσότητα το ποσοστό υπεραξίας, για να ασχοληθούμε με τη σχέση οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου και ποσοστού κέρδους. Μια βιαστική ανάγνωση θα μας παρέπεμπε στο κεφάλαιο 13, στο διάσημο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Ωστόσο, εδώ ο Μαρξ θεωρεί την αύξηση της αξιακής σύνθεσης αποκλειστικό αποτέλεσμα της αύξησης των μέσων παραγωγής ανά εργάτη, δηλαδή αποτέλεσμα της αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Όμως η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου εξαρτάται και από μια σειρά άλλους παράγοντες, που εδώ (δηλαδή στο κεφάλαιο 13) θεωρούνται σταθεροί. Θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε κάπου αλλού μέσα στο *Κεφάλαιο* την απαρίθμησή τους.

Ας αφήσουμε να μας καθοδηγήσει η σχέση:

$$\frac{C}{V} = \frac{C}{Y} * \frac{Y}{V} = \frac{C}{Y} * \frac{C}{S+V} = \frac{C}{Y} * \left(\frac{S}{V} + 1 \right) \quad (2)$$

από την οποία προκύπτει ότι:

$$R = \frac{S/V}{C/Y[(S/V)+1]+1} \quad (3)$$

όπου Y το καθαρό προϊόν (δηλαδή το άθροισμα υπεραξίας και αξίας εργασιακής δύναμης).

Παρατηρούμε, με βάση την παραπάνω σχέση, ότι οι παράγοντες που επιδρούν πάνω στην αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, είναι δυνατό να αναλυθούν, αφενός σ' αυτούς που επιδρούν πάνω στο ποσοστό υπεραξίας (S/V), και αφετέρου σ' αυτούς που επιδρούν πάνω στο μέγεθος (C/Y). Αυτό το τελευταίο, εκφράζει την ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, άρα και την ικανότητα του καπιταλιστή να κάνει οικονομίες στη χρήση του. Αλλά ακριβώς σ' αυτό το ζήτημα, ο Μαρξ αφιερώνει ολόκληρο το κεφάλαιο 5 του 3ου τόμου, που έχει τον τίτλο «Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου». Και πράγματι εδώ θα συναντήσουμε την απαρίθμηση των παραγόντων που αναζητάμε.

Ο Μαρξ, ακολουθώντας και πάλι τη μέθοδο της αφαίρεσης, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, θεωρεί εδώ (στο κεφάλαιο για την «Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου»), ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι «δεδομένο» (δηλαδή σταθερό), «για να αποφύγουμε» -όπως λέει- «ανώφελες περιπλοκές» (Μαρξ 1978, σ. 106). Εντοπίζει στη συνέχεια τους παράγοντες που επιτρέπουν ή περιορίζουν την εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία (επηρεάζοντας αντίστοιχα την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου). Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

α) Σ' αυτούς που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής (π.χ. περισσότερες της μιας βάρδιες, εργασία όλο το εικοσιτετράωρο), υπό δεδομένη τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου.

β) Σ' αυτούς που αναφέρονται στις δεξιότητες του συλλογικού εργάτη, ή μ' άλλα λόγια στη δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας χωρίς τη μεταβολή της τεχνολογικής στάθμης της παραγωγής (της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου).

γ) Σ' αυτούς που σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών, δηλαδή (κατά κανόνα) λόγω αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Στην περίπτωση αυτή -και μόνο- πρόκειται για παράγοντες που υπεισέρχονται και στην ανάλυση του Μαρξ για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

α) *Παράγοντες που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση λειτουργίας των μέσων παραγωγής:*

* Η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.

«Η διαρκώς αυξανόμενη ανάγκη της αύξησης του παγίου κεφαλαίου στο σύγχρονο βιομηχανικό σύστημα αποτελούσε επομένως ένα κύριο κίνητρο για την παράταση της εργάσιμης ημέρας από τους άπληστους για κέρδος κεφαλαιοκράτες...» (Μαρξ 1978, σ. 104-105), επειδή «το μέγεθος του παγίου μέρους του σταθερού κεφαλαίου, τα κτίρια του εργοστασίου, τα μηχανήματα κ.λπ. μένουν τα ίδια, αδιάφορο αν χρησιμοποιούνται 12 ή 16 ώρες. Η παράταση της εργάσιμης ημέρας δεν απαιτεί καμιά νέα δαπάνη γι' αυτό το πιο πολυέξοδο μέρος του σταθερού κεφαλαίου...» (Μαρξ 1978, σ. 104)

* Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η «μαζική τους χρησιμοποίηση».

«(...) η οικονομία στους όρους παραγωγής που χαρακτηρίζει την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα (...) (Μαρξ 1978, σ. 106). Τα ίδια κτίρια, οι ίδιες εγκαταστάσεις (...) στοιχίζουν σχετικά λιγότερο για την παραγωγή σε μεγάλη, παρά σε μικρή κλίμακα. Το ίδιο ισχύει για τις μηχανές κίνησης και εργασίας. Μ' όλο που η αξία τους ανεβαίνει απόλυτα, πέφτει σχετικά, σε σύγκριση με την αυξανόμενη έκταση της παραγωγής και με το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου ή της μάζας της εργατικής δύναμης που τίθεται σε κίνηση.» (Μαρξ 1978, σ. 110).

* Οικονομία στους όρους εργασίας σε βάρος των εργατών.

«...η μετατροπή του εργάτη σε υποζύγιο...φτάνει ως την υπερπλήρωση στενών και ανθυγιεινών χώρων με εργάτες, πράγμα που στην κεφαλαιοκρατική γλώσσα ονομάζεται οικονομία σε κτίρια» (Μαρξ 1978, σ. 116).

β) *Παράγοντες που σχετίζονται με τις δεξιότητες του συλλογικού εργάτη:*

* Κοινωνικά συνδυασμένη εργασία (συγκέντρωση και συνεργασία των εργατών, κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας)

«Όλη αυτή η οικονομία, που προκύπτει από τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και από τη μαζική τους χρησιμοποίηση, προϋποθέτει όμως σαν ουσιαστικό όρο τη συγκέντρωση και τη συνεργασία των εργατών, δηλαδή τον κοινωνικό συνδυασμό της εργασίας (...) Ακόμη και οι διαρκείς βελτιώσεις, που είναι δυνατές και αναγκαίες, προκύπτουν αποκλειστικά από τις κοινωνικές εμπειρίες και παρατηρήσεις, που τις κάνει δυνατές και τις επιτρέπει η παραγωγή του συνδυασμένου σε μεγάλη κλίμακα συνολικού εργάτη.» (Μαρξ 1978, σ. 107).

* Οικονομία που προκύπτει από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη.

«...μόνον η εμπειρία του συνδυασμένου εργάτη ανακαλύπτει και δείχνει πού και πώς μπορεί να γίνει οικονομία, πώς θα εφαρμοστούν με τον απλούστερο τρόπο οι ανακαλύψεις που ήδη έγιναν, ποια πρακτικά εμπόδια πρέπει να υπερνικηθούν κατά την εφαρμογή της θεωρίας στην πράξη -κατά την εφαρμογή της στη διαδικασία παραγωγής- κ.λπ.» (Μαρξ 1978, σ. 135).

* Οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη, τις γνώσεις του, και την υποταγή του στον εργοστασιακό δεσποτισμό.

«Είναι επομένως ευνόητος ο φανατισμός με τον οποίο ο κεφαλαιοκράτης κάνει οικονομία σε μέσα παραγωγής. Το να μη χάνεται και να μη σπαταλιέται τίποτα, το να καταναλώνονται τα μέσα παραγωγής μόνο με τον τρόπο που απαιτεί η ίδια η παραγωγή, εξαρτιέται εν μέρει από την εκγύμναση και την εκπαίδευση των εργατών, εν μέρει από την πειθαρχία, που επιβάλλει ο κεφαλαιοκράτης στους συνδυασμένους εργάτες.» (Μαρξ 1978, σ. 112).

«Εφόσον τα μέσα παραγωγής (...) είναι μέσα εκμετάλλευσης της εργασίας, ο εργάτης νοιάζεται τόσο λίγο για τη σχετική φθηνία ή ακρίβεια αυτών των μέσων εκμετάλλευσης, όσο νοιάζεται το άλογο, αν το χαλινώνουν με ένα ακριβό ή φτηνό στομίδι και χαλινάρι» (Μαρξ 1978, σ. 114).

γ) Οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας:

* Ανακύκλωση των απορριμμάτων της παραγωγής. Αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα I, παραγωγής μέσων παραγωγής.

«...οικονομία που προκύπτει από τις συνεχείς τελειοποιήσεις των μηχανών, συγκεκριμένα: 1) Των υλικών από τα οποία είναι κατασκευασμένες (...) 2) Από το φθηνάιμα των μηχανών, εξαιτίας της βελτίωσης της παραγωγής μηχανών γενικά, έτσι που, παρά το ότι η αξία του παγίου μέρους του σταθερού κεφαλαίου ακατάπαυστα αυξάνει με την ανάπτυξη της εργασίας σε μεγάλη κλίμακα, δεν αυξάνει ωστόσο στον ίδιο βαθμό. 3) Από τις ειδικές τελειοποιήσεις που δίνουν τη δυνατότητα στις ήδη υπάρχουσες μηχανές να εργάζονται φτηνότερα και αποτελεσματικότερα (...) 4) Από τη μείωση των απορριμμάτων ύστερα από τη βελτίωση των μηχανών» (Μαρξ 1978, σ. 108-109).

* «Πρόοδος στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής τους» (Μαρξ 1978, σ. 109).

3. 4 Συμπεράσματα

Η μελέτη της ιστορικής μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις, αλλά και η ανάλυση του έργου του Μαρξ που επιχειρήσαμε μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οικονομική κρίση πρέπει να γίνει αντιληπτή ως κρίση υπερσυσσώρευσης, ο «τόπος» της οποίας εντοπίζεται στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή. Αν τα (κεφαλαιακά και μισθιακά) εμπορεύματα μένουν απούλητα, αυτό οφείλεται ακριβώς στις συνθήκες της παραγωγής τους (ποσοστό εκμετάλλευσης, «ένταση κεφαλαίου» και παραγωγικότητα της εργασίας, οργανική σύνθεση κεφαλαίου), που δεν επιτρέπουν την παραγωγή τους σε ποσότητες και τιμές που να ανταποκρίνονται στην δυνάμενη να πληρώσει κοινωνική ζήτηση, και συγχρόνως να εξασφαλίζουν ένα ικανοποιητικό -για την απρόσκοπτη συνέχιση της συσσώρευσης- κέρδος.

Αναζητήσαμε παράλληλα τους όρους, τις προϋποθέσεις, της κρίσης υπερσυσσώρευσης, και διαπιστώσαμε ότι μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και όλες εκείνες οι συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η ικανότητα του κεφαλαιοκράτη να κάνει οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου, μειώνοντας έτσι την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου.

Η κατανόηση των μηχανισμών μέσω των οποίων οι καπιταλιστές επιτυγχάνουν οικονομίες σε σταθερό κεφάλαιο αποτελεί απαραίτητο όρο για την κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες η συσσώρευση κεφαλαίου μετατρέπεται σε υπερσυσσώρευση, δηλαδή σε κρίση. Η μείωση του ποσοστού υπεραξίας μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους, μόνον εφόσον δεν αντισταθμίζεται (η μείωση του ποσοστού υπεραξίας) από οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου. Αντίστροφα, μια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας (του

συντελεστή C/V) στη διάρκεια μιας ιστορικής περιόδου, δηλαδή η μειούμενη ικανότητα της τάξης των καπιταλιστών για «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» μπορεί να οδηγήσει σε υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και πτώση του ποσοστού κέρδους, ακόμα και σε περιπτώσεις αύξησης (με μικρότερο ρυθμό) του ποσοστού εκμετάλλευσης, όπως μπορούμε να αντιληφθούμε από τη σχέση (3). Η αύξηση (ή πτώση) του συντελεστή C/V προκύπτει πάλι ως αποτέλεσμα είτε μιας μείωσης (αύξησης) της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N), είτε (και) μιας αύξησης της «έντασης κεφαλαίου» C/N, εφόσον:

$$C/Y = (C/N)(N/Y) \quad (4),$$

όπου N ο αριθμός των απασχολουμένων.

Οι παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν τη δυνατότητα ή μη της κεφαλαιοκρατικής τάξης να κάνει οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου δεν συναρτώνται μόνο με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας στην παραγωγή⁷¹ και τη μεταβολή έτσι της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Δεν συναρτώνται, δηλαδή μόνο με τις συνθήκες που μελέτησε ο Μαρξ στον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Συναρτώνται εξίσου με το χρόνο και την ένταση χρησιμοποίησης των μέσων παραγωγής (παράταση της εργάσιμης μέρας, εργασία σε περισσότερες της μιας βάρδιες κ.λπ.) και, κυρίως, με τη θέση και τη στάση του συλλογικού εργάτη στη δοσμένη κάθε φορά παραγωγική διαδικασία (δεξιότητες, πείρα, εκπαίδευση, βαθμός προσαρμογής ή αντίστασης στις εργασιακές νόρμες της καπιταλιστικής παραγωγής, κ.λπ.)

Μάλιστα, ο Μαρξ συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του σχετικά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου» θα επισημάνει αυτόν ακριβώς τον καταλυτικό ρόλο του συλλογικού εργάτη, στο δοσμένο κάθε φορά παραγωγικό περιβάλλον: «Καθετί, που για μια δοσμένη περίοδο παραγωγής μειώνει τη φθορά των μηχανών και γενικά του παγίου κεφαλαίου, φθηνώνει όχι μόνο το κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, γιατί το κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα αναπαράγει στην τιμή του το αναλογούν σ' αυτό πολλοστημόριο της φθοράς, αλλά μειώνει και την αντίστοιχη γι' αυτήν την περίοδο δαπάνη κεφαλαίου (...) Για όλες τις οικονομίες αυτού του είδους χαρακτηριστικό είναι πάλι, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις γίνονται δυνατές *μόνον με τον συνδυασμένο εργάτη* και συχνά μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνο σε εργασίες ακόμα μεγαλύτερης κλίμακας, ότι επομένως απαιτούν ακόμα μεγαλύτερο συνδυασμό εργατών στο προτσές παραγωγής» (Μαρξ 1978, σελ. 109, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Ο καθοριστικός ρόλος του συλλογικού εργάτη για τη δυνατότητα οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, δηλαδή, τελικά, για τη δυνατότητα παραγωγικότερης ή μη χρησιμοποίησης των δοσμένων μέσων παραγωγής (όπως και άλλοι παράγοντες όπως το ύψος της εργάσιμης μέρας κ.λπ.) υποδεικνύει ότι πίσω από την κρίση της διευρυνόμενης παραγωγής κεφαλαίου (πίσω από την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου) δεν βρίσκεται μια «απλή», συστηματικώς δρώσα Αιτία, αλλά ο ίδιος ο εξελισσόμενος ταξικός συσχετισμός δύναμης, το σύνολο των αντιφάσεων και εσωτερικών αιτιακών σχέσεων που διέπουν την καπιταλιστική παραγωγή.

---

⁷¹ Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι η επιχειρούμενη σήμερα αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής παραγωγής, με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία των εφαρμογών της μικροηλεκτρονικής και των ηλεκτρονικών υπολογιστών, δεν έχει ως στόχο μόνο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και την πραγματοποίηση από το κεφάλαιο μιας σημαντικής οικονομίας στη χρήση μέσων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή στοχεύει έτσι, μεταξύ άλλων, στη δραστηκή μείωση των κάθε λογής αποθεμάτων με τη βοήθεια της μηχανοργάνωσης, ώστε να εξασφαλίζεται η «παράδοση χωρίς καθυστερήσεις» («just in time delivery»), τόσο στο επίπεδο της αγοράς, όσο και στο εσωτερικό των επιχειρήσεων.

Αυτός είναι ο λόγος που η θεραπεία της κρίσης που προκρίνουν οι καπιταλιστές και οι κυβερνήσεις τους (ώστε να εκτιναχθεί και πάλι η συσσώρευση σε επίπεδα ψηλότερα από πριν), δεν περιορίζεται στην απαξίωση των ανεπαρκώς αξιοποιούμενων ατομικών κεφαλαίων, αλλά παίρνει τη μορφή ενός ανοικτού κοινωνικού πολέμου ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας.

Η θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε όμως και κάτι άλλο: η προσέγγιση της κρίσης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν μπορεί παρά να βασίζεται (και) σε μια ποσοτική - εμπειρική έρευνα, από την οποία να αντλούνται συμπεράσματα για την εξέλιξη εκείνων των παραγόντων από τους οποίους εξαρτάται η ίδια η διαδικασία της συσσώρευσης: εξέλιξη μισθών, μερίδα μισθών και κερδών -ως ενδείξεις για τις συνθήκες εκμετάλλευσης, φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, «κεφαλαιακή ένταση», εξέλιξη του λόγου κεφαλαιακού αποθέματος / προϊόντος -ως ενδείξεις σε αναφορά με την «οικονομία στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου», εξέλιξη της κατανάλωσης και του βαθμού απασχόλησης του παραγωγικού δυναμικού κ.λπ. Η κρίση δεν προκύπτει ως «θεωρητική αναγκαιότητα». Αποτελεί ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ιστορικής εξέλιξης το οποίο μπορεί να κατανοηθεί με τη βοήθεια της θεωρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Για μια μαρξιστική θεωρία του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Η συμβολή του Λένιν

Εισαγωγή

Η μελέτη της οικονομικής ιστορίας συνυφαίνεται με τη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης και χαρακτηρίζεται από διαφορετικές μεθοδολογικές προβληματικές. Η *εξελικτική προσέγγιση*, που ανάγεται κυρίως στη γερμανική *Ιστορική Σχολή* του τέλους του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα (Karl Buecher, Bruno Hildebrand, Gustav Schmoller, Wilhelm Roscher κ.ά.) θεωρεί ότι η οικονομία των διαφορετικών χωρών διέρχεται από τα ίδια κατά κανόνα *στάδια εξέλιξης*: α) την *κλειστή οικιακή οικονομία*, β) την *οικονομία των πόλεων* (όπου η πόλη αποτελεί το κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής, που περιλαμβάνει την αγροτική της περιφέρεια, με ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στους χειροτέχνες και τους αγρότες της περιοχής), και γ) τη *λαϊκή οικονομία*, στο πλαίσιο της οποίας ενοποιούνται οικονομικά όλες οι περιοχές της χώρας, γενικεύονται οι εγχρήματες συναλλαγές και επεκτείνεται η βιομηχανική παραγωγή (Ζολώτας 1926, σσ. 5 επ.). Τα τρία αυτά γενικά στάδια της οικονομικής εξέλιξης μπορούν να αυξηθούν σε πέντε, αν θεωρηθεί ότι παρεμβάλλεται το στάδιο της *αγροτικής οικονομίας* μετά το αρχικό στάδιο της κλειστής οικιακής οικονομίας, και ότι μετά τη λαϊκή οικονομία ακολουθεί το στάδιο της *παγκόσμιας οικονομίας*, ως τελευταία φάση στην ιστορική εξέλιξη της οικονομίας της ανθρωπότητας (Στεφανίδης 1948, σσ. 13 επ.).

Μια νέα εκδοχή της εξελικτικής προσέγγισης διατύπωσε κατά τη μεταπολεμική περίοδο ο W. W. Rostow, ο οποίος θεώρησε ότι η οικονομία όλων των χωρών διέρχεται από πέντε διαδοχικά στάδια: α) την *παραδοσιακή οικονομία* και κοινωνία, β) την οικονομία που συγκεντρώνει τις *προϋποθέσεις της απογείωσης*, γ) την οικονομία στο στάδιο της *απογείωσης*, δ) στο στάδιο της *ωρίμανσης*, ε) την οικονομία της μαζικής κατανάλωσης (Rostow 1971).

Οι εξελικτικές αυτές προσεγγίσεις αποτέλεσαν απλώς σχηματικές-περιγραφικές αποτυπώσεις των φάσεων της οικονομικής εξέλιξης που ακολούθησαν ορισμένες δυτικές καπιταλιστικές χώρες. Δεν μπορούν να αποδείξουν *γιατί* όλες οι χώρες θα ακολουθήσουν τα ίδια στάδια εξέλιξης. Μάλιστα, τα εμπειρικά δεδομένα από διαφορετικές περιοχές του πλανήτη διαψεύδουν αυτό τον ισχυρισμό. Επιπλέον, οι εξελικτικές προσεγγίσεις ορίζουν τα διαφορετικά στάδια οικονομικής εξέλιξης λίγο-πολύ αυθαίρετα, ανάλογα με τα εμπειρικά, δια γυμνού οφθαλμού ορατά, δεδομένα της εποχής που διατυπώνονται. Έτσι για παράδειγμα ο Rostow, που το έργο του τοποθετείται σε μια ύστερη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στις δυτικές χώρες, θεωρεί ως σημείο τομής στην «οικονομική εξέλιξη της ανθρωπότητας» την εκβιομηχάνιση (αυτό που ονομάζει οικονομία στο *στάδιο της απογείωσης*), θεωρώντας ότι όλα τα ιστορικά στάδια που προηγήθηκαν του βιομηχανικού καπιταλισμού μπορούν να περιγραφούν με το συγκεκριμένο όρο *παραδοσιακή οικονομία*. Αντίθετα η (ιστορικά προγενέστερη) γερμανική *Ιστορική Σχολή* αναδεικνύει άρρητα ως καθοριστικό σημείο τομής στην οικονομική εξέλιξη τη δημιουργία της *λαϊκής οικονομίας*, δηλαδή της εσωτερικής-εθνικής αγοράς (που αποτελεί ίδιον της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια χώρα, αλλά βέβαια δεν αντιλαμβάνεται τα ειδοποιά χαρακτηριστικά αυτού του τρόπου παραγωγής).⁷²

Η αποτυχία των εξελικτικών προσεγγίσεων να ερμηνεύσουν την παρατεταμένη οικονομική καθυστέρηση (ως προς τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης, Β.

⁷² Ο Ζολώτας σημειώνει ενδεικτικά ότι από «απόψεως τεχνικής» η νεωτέρα λαϊκή οικονομία χαρακτηρίζεται τόσο από την «κατ' αποκοπήν οικιακή χειροτεχνία» όσο και από την «εν οργανωμένοι μηχανοκίνητοι εργοστασίοις βιομηχανική παραγωγή» (Ζολώτας 1926, σ. 6).

Αμερικής, Ωκεανίας και Ν.Α. Ασίας) των περισσότερων χωρών του πλανήτη (Αφρική, Ασία, Λ. Αμερική), ή με άλλα λόγια η αποτυχία τους να ερμηνεύσουν γιατί η καπιταλιστική ανάπτυξη συντελείται μόνο υπό ορισμένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες (δηλαδή μόνο ορισμένες χώρες, σε συγκεκριμένες και κατά κανόνα διαφορετικές για κάθε χώρα εποχές, μπαίνουν στο δρόμο της ταχείας καπιταλιστικής ανάπτυξης), τις κατέστησε αντικείμενο κριτικής από τις μαρξιστικές και ριζοσπαστικές οικονομικές προσεγγίσεις. Όμως και στο πλαίσιο των μαρξιστικών και ριζοσπαστικών προσεγγίσεων διατυπώθηκαν αντικρουόμενες θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές και συνάχθηκαν αποκλίνοντα συμπεράσματα.

Οι δεκαετίες του 1970 και 1980 χαρακτηρίζονται έτσι από τις αντιπαραθέσεις μεταξύ τριών μαρξιστικών ρευμάτων (αλλά και μεταξύ διαφορετικών προσεγγίσεων στο εσωτερικό κάθε ρεύματος), σχετικά με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης: Των θεωριών *μητρόπολης περιφέρειας*, των θεωριών σχετικά με τη *συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής* και των θεωριών της *μετάβασης* (Milios 1996, Μηλιός 1997). Μια ανάλογη συζήτηση είχε διεξαχθεί όμως στα τέλη του περασμένου αιώνα, ανάμεσα στα διαφορετικά ρεύματα των ρώσων μαρξιστών, σχετικά με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη Ρωσία, που την εποχή εκείνη παρουσίαζε τα χαρακτηριστικά μιας αγροτικής χώρας με χαμηλό βαθμό βιομηχανικής ανάπτυξης.

Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με ορισμένες θέσεις που διατύπωσε ο Λένιν στο πλαίσιο της συζήτησης για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, οι οποίες έμειναν σε μεγάλο βαθμό απαρατήρητες από τους σύγχρονους θεωρητικούς, καίτοι αποτελούν μια ιδιαίτερα πολύτιμη συμβολή στη μελέτη των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά και των πρώιμων φάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας.

1. Δομές και μετασχηματισμός της ρωσικής οικονομίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Η Ρωσία ήταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μια κατά κύριο λόγο αγροτική χώρα, με εκτεταμένες προκαπιταλιστικές οικονομικές μορφές.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της πρώτης επίσημης απογραφής της αυτοκρατορίας (Λ.Α. τ. 3, σελ. 573), ο αστικός και ημιαστικός (μη αγροτικός) πληθυσμός της Ρωσίας (οικισμοί με περισσότερους από 2.000 κατοίκους) ήταν το 1897 12,76% του συνολικού πληθυσμού. Για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τι σήμαινε αυτό στην εποχή του, χρειάζεται να αναφέρουμε ορισμένα συγκριτικά στοιχεία. Το 1891, ο μη αγροτικός πληθυσμός (οικισμοί με περισσότερους από 2.000 κατοίκους) της Γαλλίας ήταν το 37,4%, των ΗΠΑ 35,3% και της Γερμανίας το 47,0% του συνολικού πληθυσμού (Sternberg 1971, σελ. 520). Το 1896 ο μη αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας ήταν το 31% του συνολικού. Από το ποσοστό αυτό, το 22% αντιστοιχούσε στον αστικό πληθυσμό (οικισμοί με περισσότερους από 5.000 κατοίκους) και το 9% στον ημιαστικό πληθυσμό (οικισμοί με πληθυσμό από 2.000 5.000 κατοίκους) (Σβωρόνος 1934, σελ. 226).

Το 1897, ο ρωσικός πληθυσμός κατανεμόταν ως εξής, ανάλογα με τους βασικούς τομείς της οικονομίας: 74,6% στην αγροτική οικονομία, 9,8% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 4% στο εμπόριο, 1,5% στις μεταφορές και επικοινωνίες (Λ.Α. τ. 3, σελ. 513). Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στις αρχές του 20ου αιώνα (1901) το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στη βιομηχανία-βιοτεχνία ήταν στην Αγγλία 59,4%, στη Γαλλία 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (στοιχεία για το 1907) 36,0%. Το ποσοστό των απασχολουμένων στην αγροτική οικονομία ήταν αντίστοιχα 8,9% για την Αγγλία, 41,7% για τη Γαλλία, 35,7% για τις ΗΠΑ και 45,6% (στοιχεία 1907) για τη Γερμανία (Sternberg 1971, σελ. 425, 519, 553 και 508 αντίστοιχα). Για την Ελλάδα, το έτος 1907 ο ενεργός πληθυσμός κατανεμόταν στους διάφορους τομείς απασχόλησης ως εξής: 50,05% στην αγροτική οικονομία, 18,33% στη βιομηχανία και βιοτεχνία, 8,75% στο εμπόριο και 4,85% στις μεταφορές και επικοινωνίες.

Πέρα όμως από το συγκριτικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης και αστικοποίησης, αξίζει να τονιστεί ότι στο εσωτερικό της ρωσικής οικονομίας αναπαράγονταν σχέσεις αναγόμενες σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, δηλαδή τόσο στη φεουδαρχία όσο και στον ασιατικό τρόπο παραγωγής.

Μια διαδικασία μετασηματισμού των κοινωνικών σχέσεων προς όφελος του καπιταλισμού βρισκόταν, βέβαια, ήδη σε εξέλιξη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η ήττα της Ρωσίας στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856) λειτούργησε ως καταλύτης για τη συσπείρωση και πολιτική επικράτηση μέσα στο κράτος των καπιταλιστικών δυνάμεων της ρωσικής κοινωνίας.

Η πολιτική επικράτηση των αστικών δυνάμεων αποκρυσταλλώθηκε τελικά στην μεταρρύθμιση του 1861. Η μεταρρύθμιση αυτή αποτέλεσε κατ' αρχήν την αφετηρία για την εξάλειψη της δουλοπαροικίας, καταργώντας την αγγαρεία και θεσμοθετώντας τις «πληρωμές εξαγοράς», δηλαδή υποχρεώνοντας τους (πρώην) κολίγους να εξαγοράσουν από τους τσιφλικάδες το κομμάτι του τσιφλικιού το οποίο καλλιεργούσαν (στο πλαίσιο των σχέσεων δουλοπαροικίας) για τον εαυτό τους.

Η μεταρρύθμιση του 1861 πέρα από τη διάλυση της φεουδαρχίας, που αποτελούσε και την κύρια όψη της θέσπιζε: α) μέτρα οικονομικού προστατευτισμού για την ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας, β) ρυθμίσεις που καταργούσαν ή έστω άμβλυαν τα φεουδαρχικά και ασιατικά πολιτικά προνόμια, με σημαντικότερες την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία για όλους τους πολίτες και τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου δικαστικού σώματος, γ) μέτρα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, όπως η σύσταση γυναικείων γυμνασίων, η για πρώτη φορά αναγνώριση του δικαιώματος των γυναικών να φοιτούν στα πανεπιστήμια, δ) χαλάρωση της λογοκρισίας, κ.λπ.

Για μια ολόκληρη περίοδο πάντως μετά τη θεσμοθέτηση της μεταρρύθμισης, οι αγρότες υπόκειντο στην κατάσταση του «προσωρινού εξαναγκασμού», δηλαδή υποχρεώνονταν να καταβάλλουν «πληρωμές εξαγοράς» σε χρήμα, είδος, ή εργασία (αγγαρεία) προς τους τσιφλικάδες, μέχρι να εξοφλήσουν ολόκληρο το ποσό της εξαγοράς. Σ' όλο αυτό το (μεταβατικό) διάστημα, λοιπόν, η «εξαγορά έναντι εργασίας» αποτελούσε μια επιβίωση στοιχείων της *δουλοπαροικίας με τροποποιημένη μορφή*. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Μαρξ, την 1. 1. 1878, δηλαδή 17 χρόνια μετά τη μεταρρύθμιση, παρέμενε σε κατάσταση «προσωρινού εξαναγκασμού» το 25% περίπου των πρώην δουλοπάροικων (M.E.W. τ. 19, σελ. 416-417).⁷³

Η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860 δεν μετέβαλε εντούτοις σημαντικά το θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο διαβίωσης της πλειοψηφίας των ρώσων αγροτών, που ήταν οι αγροτικές (ασιατικές) κοινότητες και όχι τα τσιφλίκια. Η κατάργηση της αγγαρείας και η εξαγορά της κολιγικής γης δεν αφορούσε δηλαδή τις κοινότητες, στο εσωτερικό των οποίων δεν υπήρχαν ούτε τσιφλίκια, ούτε τσιφλικάδες, ούτε κολίγοι, ούτε αγγαρεία. Οι κοινωνικές σχέσεις που συνείχαν τις κοινότητες δεν ανάγονταν στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, αλλά στον *ασιατικό τρόπο παραγωγής*: Η κατοχή (το δικαίωμα χρήσης) των μέσων παραγωγής ανήκε στους μεμονωμένους παραγωγούς, περιερχόταν όμως σ' αυτούς μέσω της κοινοτικής συλλογικότητας (αποκτούσαν γη για καλλιέργεια επειδή ανήκαν στην κοινότητα, ως μέλη της κοινότητας). Και μετά τη μεταρρύθμιση διατηρήθηκε έτσι η κρατική ιδιοκτησία επί της (κοινοτικής) γης και η υποχρεωτική διαβίωση της πλειοψηφικής αυτής μερίδας των *αγροτών*

⁷³ Ο Μαρξ παρατηρεί: «Η απελευθέρωση οδηγεί στο ότι ο ευγενής γαιοκτήμονας δεν εξουσιάζει πλέον το πρόσωπο του αγρότη, δεν μπορεί να τον πουλήσει κ.λπ. Αυτή η προσωπική δουλοπαροικία καταργήθηκε. Έχασαν την προσωπική εξουσία που κατείχαν πάνω στο πρόσωπο του αγρότη (...) Ο αγρότης περιήλθε σε οικονομική εξάρτηση από τον πρώην γαιοκτήμονά του» (M.E.W. 19 σελ. 414, όλες οι υπογρ. του Μαρξ).

στις κοινότητες όπου ανήκαν. Δεν θίχθηκε επίσης η βασική σχέση απόσπασης της υπερεργασίας στο κοινοτικό σύστημα του *ασιατικού τρόπου παραγωγής*, ο φόρος προς όφελος του κράτους (βλ. και το επόμενο κεφάλαιο). Η νομική μορφή αυτής της εκμεταλλευτικής σχέσης ήταν η «αλληλέγγυα ευθύνη», δηλαδή η συλλογική ευθύνη των αγροτών, μελών της κοινότητας, για την έγκαιρη καταβολή στο κράτος των οφειλόμενων φόρων και δοσιμάτων.

Ο δουλοπάροικος αγροτικός πληθυσμός που απελευθερώθηκε από τη μεταρρύθμιση του 1861 ανερχόταν σε 22,5 εκατομμύρια, επί συνολικού αγροτικού πληθυσμού 55 εκατομμυρίων περίπου. Αν εξαιρέσει κανείς τις 110 χιλιάδες γαιοκτήμονες, τα υπόλοιπα 32 εκατομμύρια αγροτών ανήκαν στις ασιατικές κοινότητες (M.E.W. τ. 12, σελ. 677, M.E.W. τ. 38, σελ. 642). Το 1877, στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, ανήκαν στις κοινοτικές γαίες 116,7 εκατ. ντεσιατίνες (1 ντεσ.=1,092 εκτάρια) καλλιεργήσιμης γης (55% του συνόλου), έναντι 94 εκατ. ντεσ. που ήταν υπό καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας (B. Rabehl, 1973, σελ. 153, ανάλογα στοιχεία για το 1881 παρατίθενται στο Foreign Office 1888, σ. 18).

Η αλλαγή που επέφερε η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860 στο κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο των αγροτικών κοινοτήτων εντοπιζόταν *κατ' αρχήν* στην αναγνώριση του δικαιώματος μίσθωσης κοινοτικών κλήρων μεταξύ των μελών της κοινότητας. Η ρύθμιση αυτή επιτάχυνε τη διαδικασία εκχρηματισμού της κοινοτικής γεωργίας, στροφής των γεωργικών νοικοκυριών από την αυτοκαταναλωτική στην εμπορευματική οικονομία (που ξεπερνάει τα κοινοτικά «σύνορα») και έτσι υποβοήθησε τη δημιουργία ενός ποσοστού γεωργικών εκμεταλλεύσεων με επίπεδο επιχειρηματικών συναλλαγών πολλαπλάσιο του ύψους των φόρων και των δοσιμάτων προς το κράτος. Νέες κοινωνικές σχέσεις και σχέσεις εκμετάλλευσης αναπτύσσονταν, λοιπόν, στο εσωτερικό των κοινοτήτων, οι οποίες σταδιακά γίνονταν κυρίαρχες, επικάλυπταν ή εκτόπιζαν τις παραδοσιακές ασιατικές κοινωνικές σχέσεις. Τέθηκε δηλαδή σε κίνηση μια διαδικασία αποσύνθεσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην ύπαιθρο, αν και με βραδύτερους ρυθμούς σε σχέση με τους ρυθμούς διάλυσης των σχέσεων δουλοπαροικίας και του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. (Αξίζει να σημειώσουμε ότι το δικαίωμα των αγροτών να εγκαταλείψουν την κοινότητα, παίρνοντας τον κοινοτικό τους κλήρο ως ατομική πλέον ιδιοκτησία, θεσμοθετήθηκε στη Ρωσία μισό σχεδόν αιώνα μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας, το 1906, σαν αποτέλεσμα της επανάστασης του 1905).

Βάση γι αυτό το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων που συνέιχαν τις κοινότητες ήταν ο «διφυής» χαρακτήρας της θέσης των αγροτών σ' αυτές: Στην κοινότητα, ο αγρότης από τη μια μεριά δεν είχε ιδιωτική ιδιοκτησία και νεμόταν το κομμάτι γης που, μέσω της κοινότητας, του παραχωρείτο. Από την άλλη μεριά, όμως, ήταν υπεύθυνος για το αποτέλεσμα της παραγωγικής του δραστηριότητας, καρπωνόταν ατομικά το αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας. Ο Μαρξ, αναφερόμενος στο κοινωνικό καθεστώς των κοινοτήτων στη Ρωσία σημειώνει: «Κοινοτική ιδιοκτησία, κατά ατομικούς κλήρους καλλιέργεια του εδάφους, αυτός ο ωφέλιμος συνδυασμός σε παλιότερες εποχές, μετατρέπεται στην εποχή μας σε κίνδυνο» (M.E.W. τ. 19, σελ. 399).

Ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων στην κοινοτική ύπαιθρο αποτελεί βέβαια όψη του συνολικού μετασχηματισμού της ρωσικής κοινωνίας και σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από αυτόν. Διαπλέκεται, δηλαδή, με την αλλαγή των συσχετισμών δύναμης μεταξύ των διαφορετικών τάξεων της κοινωνίας, αλλαγή που με τη μεταρρύθμιση του 1861 αποκρυσταλλώνεται και σε ένα νέο πολιτικό συσχετισμό δύναμης στο εσωτερικό του κράτους.

Αυτό σημαίνει ότι ο ασιατικός τρόπος παραγωγής στο εσωτερικό του ρωσικού κοινωνικού σχηματισμού δεν υπονομεύεται μόνο από την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας, αλλά και από τον ακόμα σημαντικότερο μετασχηματισμό και του άλλου, του κυρίαρχου, πόλου αυτού του τρόπου παραγωγής: του κράτους. Το ρωσικό

κράτος παύει να αποτελεί ένα προκαπιταλιστικό (ασιατικό) κράτος, ένα κράτος που συγκροτεί κοινωνικά και πολιτικά μια (ασιατική) άρχουσα τάξη στη βάση της απόσπασης του κοινωνικού υπερπροϊόντος με τη μορφή των φόρων. Γίνεται, αντίθετα, όλο και περισσότερο, ο εκπρόσωπος της αναδύομενης καπιταλιστικής τάξης. Πρόκειται πλέον, δηλαδή, για ένα απολυταρχικό καπιταλιστικό (μεταβατικό) κράτος που η οικονομική λειτουργία του κατατείνει κυρίως στην επικράτηση και επιτάχυνση των διαδικασιών «πρωταρχικής συσσώρευσης» και καπιταλιστικής ανάπτυξης στη Ρωσία.⁷⁴

2. Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη Ρωσία: Οι ναρόννικοι και ο Λένιν

Οι αναλύσεις του Λένιν αναφορικά με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει (1893-1899) εντάσσονται στη διαμάχη ανάμεσα στα διαφορετικά μαρξιστικά και αριστερά ρεύματα της ρωσικής διανόησης.

Οι ναρόννικοι, ενάντια στους οποίους κυρίως στρέφει την πολεμική του ο Λένιν, ήταν το ιστορικά πρώτο και μέχρι την εποχή που εξετάζουμε (δεκαετία 1890-1900) το ισχυρότερο ρεύμα της μαρξιστικής ρωσικής διανόησης. Ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους των ναρόννικων (μαζί με τον Vorontsov) ήταν ο N. F. Danielson (που έγραφε με το ψευδώνυμο Nikolay-on ή N-on, 1844-1918), ο οποίος μετέφρασε το *Κεφάλαιο* στη ρωσική γλώσσα,⁷⁵ και ο οποίος αλληλογραφούσε με τους Μαρξ και Ένγκελς μέχρι το τέλος της ζωής τους.

Οι ναρόννικοι θεωρούσαν ότι η μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1860, δηλαδή η κατάργηση της δουλοπαροικίας, είχε δημιουργήσει τις κατ' αρχήν προϋποθέσεις για μια «λαϊκή», μη καπιταλιστική εξέλιξη της Ρωσίας με κύρια κινητήρια δύναμη την αγροτιά. Βάση για αυτή την εξέλιξη θα αποτελούσε η αγροτική κοινότητα, της οποίας οι ναρόννικοι ήταν ένθερμοι υπέρμαχοι (απόρριπταν κάθε πρόταση ιδιωτικοποίησης των κοινοτικών κλήρων που θα οδηγούσε στη διάλυση των κοινοτήτων) και στην οποία κοινότητα «θέλησαν να δουν σπέρματα κομμουνισμού» (Λ. Α. τ. 1, σελ 281).

Η όλη θεωρητική σύλληψη ολοκληρωνόταν με την αντίληψη ότι η περιορισμένη εσωτερική αγορά (λόγω ακριβώς της φτώχειας των λαϊκών μαζών στη Ρωσία, αλλά και της τάσης, όπως πίστευαν, του καπιταλισμού να συρρικνώνει την εσωτερική αγορά μέσα από τη συμπίεση του βιοτικού επιπέδου των μαζών) δυσχέραινε εξαιρετικά, ή και καθιστούσε αδύνατη την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία.

Οι ναρόννικοι θεωρούσαν αρχικά (στη δεκαετία του 1870) αδύνατη την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Στη συνέχεια, όταν κανείς πλέον δεν μπορούσε να αμφισβητήσει τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε ορισμένους κλάδους της ρωσικής οικονομίας, υποστήριζαν είτε ότι ο καπιταλισμός δεν θα αγκαλιάσει «ολόκληρη την παραγωγή της Ρωσίας» (Βορόντσοφ), είτε ότι ο καπιταλισμός, όσο αναπτύσσεται, θα έχει το χαρακτήρα μιας κοινωνικής μάστιγας (Ντάνιελσον). Η άποψη αυτή στηριζόταν στη θέση ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει ως προϋπόθεση την απαλλοτρίωση των αγροτών από τα μέσα παραγωγής τους, τη δημιουργία ενός «εφεδρικού στρατού» ανέργων κ.λπ., δηλαδή, τελικά τη

---

⁷⁴ Η Ρόζα Λούξεμπουργκ περιέγραφε το 1912 ως εξής την εξέλιξη του ρωσικού καπιταλισμού στα τέλη του 19ου αιώνα: «Η 'πρωτόγονη συσσώρευση' του κεφαλαίου ευδοκίμούσε λαμπρά στη Ρωσία υπό τη σκέπη των κάθε είδους κρατικών επιχορηγήσεων, εγγυήσεων, επιδοτήσεων και κρατικών παραγγελιών και συγκόμιζε κέρδη, που την εποχή εκείνη στη Δύση ανήκαν ήδη στο βασίλειο του μύθου» (R. Luxemburg, 1970, 4η έκδοση, σ. 204).

⁷⁵ Η έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* στα ρωσικά έγινε το 1896, δύο μόλις χρόνια μετά την πρώτη γερμανική έκδοση του 1894.

συμπίεση του λαϊκού βιοτικού επιπέδου και τη συρρίκνωση της εσωτερικής αγοράς. Προκύπτει έτσι ένα πρόβλημα διάθεσης (πραγματοποίησης) των καπιταλιστικά παραγομένων εμπορευμάτων, το οποίο οι μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις επιλύουν με τη ραγδαία αύξηση των εξαγωγών τους. Η Ρωσία δεν μπορούσε, όμως, υποστήριζε ο Ν-ον, να κάνει χρήση αυτής της διεξόδου, γιατί δεν ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί με επιτυχία τις άλλες καπιταλιστικές χώρες στη διεθνή αγορά. Ο ρωσικός καπιταλισμός δεν μπορούσε επομένως, σύμφωνα με τον Ν-ον, να ξεπεράσει το «πρόβλημα των αγορών», με αποτέλεσμα τη χαμηλή ανάπτυξη του από τη μια, και τη διατήρηση της δυνατότητας αντικατάστασής του από την κοινοτική «λαϊκή οικονομία» από την άλλη.

Ο βασικός πολιτικός στόχος της θεωρητικής παρέμβασης του Λένιν κατά την περίοδο αυτή ήταν να θεμελιώσει τη θέση ότι «η Ρωσία είναι κεφαλαιοκρατική χώρα», παρότι βέβαια η Ρωσία καθυστερεί ακόμα πολύ στην οικονομική της ανάπτυξη σε σύγκριση με τις άλλες κεφαλαιοκρατικές χώρες» (Λ.Α. τόμος 3, σελ. 514, 1952). Από τη θέση αυτή απορρέει ότι «ο μοναδικός δρόμος για να σταματήσει η εκμετάλλευση του εργαζόμενου είναι η ταξική πάλη του προλεταριάτου» (Λ. Α. τ. 1, 1952, σελ. 271).

Για να θεμελιώσει και να υπερασπίσει με επιστημονικό τρόπο τις θέσεις αυτές, ο Λένιν προχωρεί σε μια λεπτομερή ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του ρωσικού κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος, όπως ήδη είπαμε, αποτελούσε μια χώρα χαμηλού συγκριτικά επιπέδου ανάπτυξης, στην οποία αναπαράγονταν σχέσεις και δομές με προκαπιταλιστική προέλευση.

Σε ό,τι ακολουθεί θα παρουσιάσω δύο μόνο ζητήματα από εκείνα που θέτει στις αναλύσεις του ο Λένιν, τα οποία θεωρώ ότι αφενός αποτελούν τα ισχυρότερα σημεία της επιχειρηματολογίας του και αφετέρου μπορούν να συμβάλουν στην διαμόρφωση μιας σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης:

α) Τις μεθοδολογικές αρχές της προσέγγισης του Λένιν, οι οποίες προσεγγίζουν ταυτόχρονα το ζήτημα της «ιστορικής αναγκαιότητας» της ανάπτυξης (στην εκδοχή που το θέτουν οι εξελικτικές προσεγγίσεις), καθώς και το πρόβλημα της «εσωτερικής αγοράς».

β) Τη θεωρία της (έμμεσης) υπαγωγής της εργασίας στο εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο εκπροσωπείται από τον «προαγοραστή». Πρόκειται για την σημαντικότερη κατά τη γνώμη μου συμβολή του Λένιν στη θεωρία του προβιομηχανικού καπιταλισμού.

3. Οι μεθοδολογικές αρχές

3.1 Απόρριψη των δογματικών «προγνώσεων», πριν από την ολοκλήρωση μιας συγκεκριμένης ανάλυσης

Η μαρξιστική θεωρία έχει συχνά κατηγορηθεί από τους αντιπάλους της, αλλά και από τους «νέο-μαρξιστές» θεωρητικούς του ρεύματος μητρόπολη-περιφέρεια (βλ. Μηλιός 1997) ότι αποτελεί μια εξελικτική προσέγγιση. Ότι θεωρεί δηλαδή αναπόφευκτη την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε κάθε χώρα όπου κάνουν την εμφάνισή τους, έστω σποραδικά, ορισμένες μορφές κεφαλαίου, ή ότι, ακόμα περισσότερο, θεωρεί «νομοτελειακό» το πέρασμα όλων των χωρών από τα στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης που κυριάρχησαν ιστορικά στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες. Παρότι τέτοιου είδους εξελικτικές διατυπώσεις μπορούν να εντοπιστούν σε διάφορα σημεία του έργου των Μαρξ και Ένγκελς, εντούτοις η θεωρία του Μαρξ όπως αυτή αναπτύσσεται στα οικονομικά κείμενα της ωριμότητάς του (βλ. τα κεφάλαια 1 και 5 του παρόντος βιβλίου) δεν έχει καμιά σχέση με τις δογματικές προγνώσεις. Απορρίπτει δηλαδή η μαρξιστική θεωρία τόσο τον εξελικτισμό, όσο και το «δογματισμό της υπανάπτυξης» (την άποψη ότι οι χώρες χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης θα παραμείνουν πάντοτε «περιφερειακές» και οικονομικά υπανάπτυκτες).

Ο Μαρξ θεώρησε την καπιταλιστική ανάπτυξη ως ένα *ενδεχόμενο αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων*. Χαρακτηριστικά, όταν το 1881 η ρωσίδα σοσιαλίστρια Vera Sassulitsch, ζήτησε από τον Μαρξ να τοποθετηθεί σχετικά με το πρόβλημα ακριβώς του εξελικτισμού⁷⁶ και της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία, που μας απασχολεί εδώ, ο Μαρξ έγραφε: «Έχω δείξει στο *Κεφάλαιο* ότι η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή έχει ως αφετηρία της την απαλλοτρίωση των παραγωγών και ιδιαιτέρως ότι η βάση όλης αυτής της εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών (...) Περιορίσα λοιπόν αυτό το «ιστορικά αναπόφευκτο» στις χώρες της δυτικής Ευρώπης (...) Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή πρόκειται να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδειχτεί εδώ τίποτα (...) *Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρώσικης κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία*. Είναι η καταπίεση από τη μεριά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους διεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμή τους μέσω αυτού του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών» (Μ.Ε.Υ τ. 19 σελ. 396, οι υπογραμμίσεις δικές μου, Γ.Μ., βλ. και Milios 1989, Μηλιός 1988, σ. 137-160).

Είναι άλλο ζήτημα το ότι ο Μαρξ θεωρεί την καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη μια εγγενή τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή αναφέρεται σε κοινωνίες στις οποίες, μέσα στην πάλη των τάξεων, έχει ήδη επιτευχθεί η ολοκληρωμένη κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: Υπ' αυτή την προϋπόθεση, έδειξε ότι η συνεχής «επαναστατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων» εγκαθιδρύεται ως μια εγγενής στο κοινωνικό σύστημα τάση (που αναχαιτίζεται μόνο προσωρινά, από τις επίσης εγγενείς στο σύστημα περιοδικές οικονομικές κρίσεις): «Γενικά παραγωγικότητα της εργασίας = μάξιμουμ του προϊόντος με μίνιμουμ της εργασίας, άρα όσο το δυνατόν υποτίμηση των εμπορευμάτων. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αυτό γίνεται νόμος ανεξάρτητα από τη θέληση του κάθε καπιταλιστή (...) Ο σκοπός είναι, το καθένα προϊόν κ.λ.π. να περιέχει όσο το δυνατόν περισσότερη απλήρωτη εργασία και αυτό είναι κατορθωτό μόνο μέσα από παραγωγή για χάρη της παραγωγής (...) Ωστόσο αυτή η ενυπάρχουσα τάση της καπιταλιστικής σχέσης πραγματοποιείται κατ' αρχήν με επαρκή τρόπο και γίνεται η ίδια μια αναγκαία προϋπόθεση ακόμα και τεχνολογικά μόλις αρχίζει να αναπτύσσεται ο ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ' αυτόν η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο» (Μαρξ 1983, σελ. 126-127).

Η μεθοδολογία του Λένιν ακολουθεί ακριβώς αυτή τη μαρξική προσέγγιση στο ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το 1894, στο *Τι είναι οι φίλοι του λαού*... ο Λένιν σημείωνε: «Κανένας μαρξιστής ποτέ και πουθενά δεν έφερε το επιχείρημα ότι στη Ρωσία 'θα εμφανιστεί κατανάγκη' ο καπιταλισμός, 'επειδή' υπήρξε στη Δύση κτλ. (...) Ποτέ κανένας μαρξιστής δεν στήριξε τις σοσιαλδημοκρατικές του αντιλήψεις σε τίποτε άλλο, εκτός από την αντιστοιχία της θεωρίας με την πραγματικότητα και με την ιστορία των δοσμένων, δηλαδή των ρωσικών, κοινωνικοοικονομικών σχέσεων» (Λ. Α. τ. 1, σελ. 190-191). Και παρακάτω: «Είναι αξιοσημείωτο, πως όταν εμφανίστηκε (πριν από 10 περίπου χρόνια) μια ιδιαίτερη ομάδα σοσιαλιστών, που έδωσε καταφατική απάντηση στο πρόβλημα της καπιταλιστικής εξέλιξης της Ρωσίας και που στήριξε αυτή τη λύση στα δεδομένα της οικονομικής πραγματικότητας της Ρωσίας, η ομάδα αυτή δεν συνάντησε ανοιχτή και συγκεκριμένη κριτική στην ουσία του ζητήματος, κριτική που θα υιοθετούσε τις ίδιες γενικές μεθοδολογικές και θεωρητικές σχέσεις και ταυτόχρονα θα εξηγούσε διαφορετικά τα αντίστοιχα δεδομένα» (Λ. Α. τ. 1, σελ. 270-271).

---

⁷⁶ Η Vera Sassulitsch ζήτησε, με επιστολή της, από τον Μαρξ να πάρει θέση «σχετικά με την πιθανή τύχη της αγροτικής μας κοινότητας και σχετικά με τη θεωρία της ιστορικής αναγκαιότητας, σύμφωνα με την οποία όλες οι χώρες του κόσμου διέρχονται από όλες τις φάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής» (Μ.Ε.Υ τ. 19 σελ. 572).

Η συγκεκριμένη ανάλυση –και όχι κάποιες δογματικές θέσεις για το εν γένει αναπόφευκτο ή για το εν γένει αδύνατο (σε μια «περιφερειακή χώρα») της καπιταλιστικής ανάπτυξης— είναι αυτή που μπορεί να δείξει αν μια χώρα είναι καπιταλιστική ή όχι, ή ακόμα αν μια χώρα βαδίζει ή όχι προς την καπιταλιστική ανάπτυξη.

3.2 Η συγκεκριμένη ανάλυση πρέπει να βασιστεί στον εντοπισμό και τη μελέτη των διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Σε μια χώρα χαμηλής καπιταλιστικής ανάπτυξης παίζουν σημαντικό ρόλο όχι μόνο οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής αλλά και οι προβιομηχανικές καπιταλιστικές μορφές

Η επιστημονική μελέτη της οικονομίας μιας χώρας προϋποθέτει, σύμφωνα με τον Λένιν, την ταξική ανάλυση της κοινωνίας. Αυτή η ανάλυση πάλι πρέπει να εδράζεται στον εντοπισμό και την ανάλυση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής (των *ιστορικών τύπων οργάνωσης της κοινωνικής εξουσίας*) που συνυπάρχουν αντιφατικά στο εσωτερικό της συγκεκριμένης κοινωνίας:

«Η θεωρία της ταξικής πάλης αποτελεί τεράστια κατάκτηση της κοινωνικής επιστήμης (...) Η θεωρία αυτή επεξεργάστηκε την έννοια του *κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού*. Πήρε για αφετηρία ένα γεγονός, βασικό για κάθε κοινότητα ανθρώπων, τον τρόπο παραγωγής των μέσων συντήρησης, σύνδεσε με τον τρόπο αυτό τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στους ανθρώπους κάτω από την επίδραση των δοσμένων τρόπων παραγωγής των μέσων συντήρησης, και μέσα στο σύστημα αυτών των σχέσεων (των 'σχέσεων παραγωγής' σύμφωνα με την ορολογία του Μαρξ) έδειξε τη *βάση* της κοινωνίας που περιβάλλεται με πολιτικοοικονομικές μορφές και με ορισμένα ρεύματα της κοινωνικής σκέψης» (Λ. Α. τ. 1, σελ. 423).

Σ' αυτό το πλαίσιο ανάλυσης το κεφάλαιο δεν πρέπει να θεωρείται ούτε ως πράγμα (π.χ. το χρήμα), ούτε ως μια τεχνική παραγωγής (π.χ. το εργοστάσιο), αλλά ως μια *κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας*, η οποία μπορεί να εμφανίζεται υπό διαφορετικές (περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένες) μορφές. «Το *κεφάλαιο* είναι μια ορισμένη σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους, σχέση που παραμένει η ίδια τόσο στις συνθήκες του μεγαλύτερου, όσο και στις συνθήκες του μικρότερου βαθμού ανάπτυξης των κατηγοριών που συγκρίνονται» (Λ. Α. τ. 1, σελ. 218). Σε μια χώρα χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης, το κεφάλαιο μπορεί να κυριαρχεί, «κυριαρχεί ωστόσο με μορφή σχετικά πολύ λίγο αναπτυγμένη. Ως την πλέρια ανάπτυξη, ως τον πλέριο αποχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής μεσολαβούν ακόμα πολλές ενδιάμεσες βαθμίδες (...)» (Λ. Α. τ. 1, σελ. 482).

Άμεση συνέπεια της θέσης αυτής είναι ότι η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν κρίνεται από τον αριθμό (το ποσοστό) των βιομηχανικών εργατών (ή έστω των μισθωτών). Ο καπιταλισμός ενδέχεται να κυριαρχεί (με βάση έμμεσες μορφές υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο) πολύ πριν να μετατρέψει την πλειοψηφία των εργαζομένων σε μισθωτούς: Σύμφωνα με τους «αυτόχθονές μας ερμηνευτές του Μαρξ (...) αυξάνει ο αριθμός των εργατών της φάμπρικας και του εργοστασίου αυτό σημαίνει ότι ο καπιταλισμός εκπληρώνει καλά το προοδευτικό του έργο. Ελαττώνεται αυτό σημαίνει ότι 'δεν εκπληρώνει καλά την ιστορική του αποστολή' (σελ. 103 του άρθρου του κ. Νικ. ον) και η 'διανοήση' πρέπει 'να αναζητά άλλους δρόμους για την πατρίδα της' (...) Ο Μαρξ επεξεργάστηκε το κομμουνιστικό πρόγραμμα από το 1848 ακόμα (...) Πόσο μικρή αριθμητικά ήταν τότε η εργατική τάξη μπορεί να κρίνει κανείς από το γεγονός ότι 27 χρόνια αργότερα, το 1875, ο Μαρξ έγραφε: 'ο εργαζόμενος λαός της Γερμανίας αποτελείται στην πλειοψηφία του από αγρότες και όχι από προλετάρους'» (Λ.Α. τ. 1, σελ. 317, 327).

Στα επιχειρήματα αυτά του Λένιν θα μπορούσε κανείς να προσθέσει ότι ο Adam Smith διατύπωσε το 1776, στον *Πλούτο των Εθνών*, την πρώτη θεωρητική προσέγγιση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ενώ ο καπιταλισμός βρισκόταν ακόμη στο

«μανουφακτορικό» του στάδιο, δηλαδή πριν τη βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία (βλ. κεφάλαιο 1 του βιβλίου). Όπως σημειώνει ο Rubin (1994), την περίοδο αυτή «οι ανεξάρτητοι χειροτέχνες και το οικοτεχνικό σύστημα υφίσταντο δίπλα-δίπλα με τις νεοεγκαθιστάμενες μανουφακτούρες (...) το οικοτεχνικό σύστημα (των προαγοραστών, Γ.Μ.) αποδείχθηκε ικανό να ανταγωνιστεί τις μανουφακτούρες, πολύ δε περισσότερο που οι τελευταίες αυτές δεν διέθεταν κάποια ιδιαίτερα πλεονεκτήματα από άποψη τεχνολογίας».

3.3 Το ζήτημα της εσωτερικής αγοράς

Όπως ήδη αναφέραμε, η όλη επιχειρηματολογία των ναρόντικων σχετικά με το αδύνατον της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε μια φτωχή χώρα, θεμελιωνόταν στη θέση ότι την ανάπτυξη απαγορεύει το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς. Η κριτική του Λένιν προς την προσέγγιση αυτή αντιτάσσει το επιχείρημα ότι το μέγεθος της εσωτερικής αγοράς δεν αποτελεί ποτέ την προϋπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά το αποτέλεσμα της, δηλαδή μια έκφανση του επιπέδου της καπιταλιστικής αυτής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, ο Λένιν αναπτύσσει την ακόλουθη επιχειρηματολογία:

1) Η εμφάνιση και διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια χώρα δημιουργεί και *διευρύνει* την εσωτερική αγορά (σε αντίθεση με ό,τι ισχυρίζονταν οι ναρόντικοι), καθώς συναρτάται με τις ακόλουθες διαδικασίες: α) Δημιουργία ζήτησης για κεφαλαιουχικά αγαθά (μέσα παραγωγής) από τη μεριά του κεφαλαίου. β) Υποκατάσταση της αυτοκαταναλωτικής προκαπιταλιστικής οικονομίας από την εμπορευματική οικονομία, δηλαδή μετατροπή των μέσων συντήρησης των λαϊκών στρωμάτων σε εμπορεύματα. Η διαδικασία αυτή παίρνει την ολοκληρωμένη μορφή της με τη μετατροπή ενός μέρους του αγροτικού πληθυσμού σε μισθωτούς εργάτες και οδηγεί στη διεύρυνση της αγοράς, ακόμα και όταν συνδυάζεται με το «φτώχειαμα του αγρότη».⁷⁷

2) Η συνδεόμενη με την καπιταλιστική ανάπτυξη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (και του όγκου των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων) με ταχύτερους ρυθμούς από ότι τα λαϊκά εισοδήματα δεν οδηγεί σε μια *μόνιμη* αδυναμία διάθεσης (πραγματοποίησης) αυτών των καπιταλιστικά παραγόμενων εμπορευμάτων, δηλαδή δεν προκύπτει ένα μόνιμο «πρόβλημα αγορών». Ο Λένιν (όπως και ορισμένοι από τους «νόμιμους μαρξιστές», βλ. το κεφάλαιο 3 του παρόντος βιβλίου και R. Luxemburg 1970, σ. 227 κ.ε.) θεμελιώνει την επιχειρηματολογία του ως προς το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ, σε δύο ειδών θέσεις: α) Τις θέσεις που προκύπτουν από τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ (στο τέλος του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*), όπου αποδεικνύεται ότι η αναπαραγωγή μιας καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή με τη διεύρυνση και μόνο της εσωτερικής αγοράς, χωρίς να καθίσταται αναγκαία (για τη βιωσιμότητα και διευρυνόμενη αναπαραγωγή αυτής της «αφηρημένης καπιταλιστικής κοινωνίας») η προσφυγή στην εξωτερική (διεθνή) αγορά, ή σε «τρίτα πρόσωπα» (πέραν των μισθωτών εργατών και των καπιταλιστών). β) Τις θέσεις που προκύπτουν από το γεγονός ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη συντελείται με γρηγορότερους ρυθμούς στους τομείς παραγωγής μέσων παραγωγής (μηχανές, πρώτες ύλες, υλικά

⁷⁷ «Η ανάπτυξη της εμπορευματικής γεωργίας δημιουργεί την εσωτερική αγορά για τον καπιταλισμό. Πρώτα, η ειδίκευση της γεωργίας προκαλεί την ανταλλαγή (...) Δεύτερο, (...) αναπτύσσεται η ζήτηση των προϊόντων της βιομηχανίας επεξεργασίας, που χρησιμεύουν για ατομική κατανάλωση του αγροτικού πληθυσμού (...) τρίτο, αναπτύσσεται η ζήτηση μέσων παραγωγής, γιατί με τα παμπάλαια εργαλεία (...) ούτε ο μικρός, ούτε ο μεγάλος αγρότης επιχειρηματίας δεν μπορούν να ασκήσουν τη νέα, εμπορευματική γεωργία. Τέλος, τέταρτο, δημιουργείται ζήτηση εργατικής δύναμης (...)» (Λ. Α. τ. 3, σελ. 311). «Η πτώση της ευημερίας του πατριαρχικού αγρότη (...), συμβιβάζεται απόλυτα με την αύξηση των χρηματικών μέσων που διαθέτει, γιατί όσο περισσότερο καταστρέφεται ένας τέτοιος αγρότης, τόσο περισσότερο είναι αναγκασμένος να καταφεύγει στην πώληση της εργατικής του δύναμης, τόσο μεγαλύτερο μέρος από τα μέσα (έστω και τα πιο πενιχρά), που χρειάζονται για την ύπαρξή του, είναι υποχρεωμένος να τα προμηθεύεται από την αγορά» (Λ. Α. τ. 3, σ. 24).

επεξεργασίας κ.λπ.), και επομένως αναπτύσσεται γρηγορότερα η αγορά κεφαλαιουχικών αγαθών από ό,τι η αγορά καταναλωτικών αγαθών.

Ως τελικό συμπέρασμα αυτής της θεωρητικής επιχειρηματολογίας του Λένιν (θέσεις 1 & 2) προκύπτει, επομένως, ότι είναι εσφαλμένο να θεωρείται αδύνατη (ή εξ ορισμού περιθωριακή) η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία (ή, γενικά, σε μια χώρα χαμηλού βιοτικού επιπέδου, δηλαδή σε μια χώρα που η «αγοραστική δύναμη» της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού είναι εξαιρετικά χαμηλή και επομένως η εσωτερική αγορά καταναλωτικών εμπορευμάτων είναι περιορισμένη). *Κινητήρια δύναμη για τη διεύρυνση της αγοράς είναι κυρίως η παραγωγική κατανάλωση του κεφαλαίου, η ζήτηση για κεφαλαιακά αγαθά μεταξύ των καπιταλιστών, η οποία στη συνέχεια οδηγεί και στην (με μικρότερους ρυθμούς) διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών, σύμφωνα με τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ (Μαρξ 1963-α).*

Με άλλα λόγια, η απόρριψη του «καταφατικού δογματισμού» στο ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης («ο καπιταλισμός θα κυριαρχήσει και θα αναπτυχθεί νομοτελειακά σε όλες τις χώρες») δεν συνεπάγεται την υιοθέτηση του «αρνητικού δογματισμού» («η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε μια συγκριτικά φτωχή χώρα έχει το χαρακτήρα ενός περιθωριακού φαινομένου»).

Το συμπέρασμα αυτό συνοψίζεται στη θέση ότι το λεγόμενο «ζήτημα των αγορών» δεν τίθεται *εξωτερικά* ως προς το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά αποτελεί όψη, μορφή εμφάνισης, της καθαυτού καπιταλιστικής ανάπτυξης (η αγορά δεν αποτελεί εξωτερικό περιορισμό της ανάπτυξης δηλ. της διαδικασίας διεκπεραιούμενης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, αλλά αποτέλεσμα, ή, καλύτερα, αποτύπωση της ανάπτυξης). Για να διατυπώσουμε το ίδιο με τα λόγια του Λένιν: «Δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς, σαν ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να τίθεται ανεξάρτητα από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού (...) Ο βαθμός ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς είναι ο βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μια χώρα» (Λ. Α. τ. 3, σελ. 53 54).

4. Ο προαγοραστής ως βασικός φορέας του προβιομηχανικού καπιταλισμού

Το βασικό συμπέρασμα της ανάλυσης του Λένιν, ότι ο καπιταλισμός κυριαρχούσε στη Ρωσία της δεκαετίας 1890-1900, θεμελιώνεται σε μια εμπειρική διαπίστωση και σε μια *θεωρητική θέση*: «βάση του οικονομικού καθεστώτος μας είναι η εμπορευματική οικονομία (η εμπειρική διαπίστωση, Γ.Μ.), που καθοδηγητική της δύναμη είναι και στη χώρα μας, όπως και παντού αλλού, η αστική τάξη (η θεωρητική θέση, Γ.Μ., οι υπογρ. δικές μου)» (Λ.Α. τ. 1, σελ. 252).

Ως αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης του 1861 και των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που την ακολούθησαν, η ρωσική οικονομία έχασε τον κλειστό αυτοκαταναλωτικό της χαρακτήρα και μετασχηματίστηκε σε εμπορευματική οικονομία. Πίσω από την επιφάνεια αυτών των εμπορευματικών σχέσεων ο Λένιν ανακαλύπτει και αποκρυπτογραφεί την κυριαρχία του κεφαλαίου, παρά το γεγονός ότι η μισθωτή εργασία και η καπιταλιστική επιχείρηση στην τυπική αναπτυγμένη μορφή τους αποτελούσαν ακόμα ένα περιθωριακό, ή έστω περιορισμένο φαινόμενο.

Κλειδί για το συμπέρασμα αυτό αποτελεί η θέση ότι η εμπορευματική παραγωγή αποτελεί σε μεγάλο βαθμό το συνώνυμο της *έμμεσης υπαγωγής* της εργασίας στο εμπορικό κεφάλαιο: Καθώς τα φεουδαρχικά τσιφλίκια εξαλείφονται, ενώ οι (ασιατικές) κοινότητες έχουν χάσει πλέον τον κλειστό αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα που είχαν στο παρελθόν, όλο και περισσότεροι παραγωγοί (βιοτέχνες και αγρότες) διαθέτουν το προϊόν τους αποκλειστικά σε εμπόρους - προαγοραστές.

Όσο διάστημα ο τεχνίτης ή ο αγρότης πουλούσαν τα προϊόντα τους σε διαφορετικούς εμπόρους, μπορούσαν να διατηρούν την ανεξαρτησία τους, δηλαδή τον οικονομικό ρόλο του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού. Εντούτοις, η ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας, η εξειδίκευση και διαφοροποίηση της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας και τελικά η ανάγκη να προσανατολίζεται το προϊόν όχι μόνο στην τοπική αγορά, αλλά και σε απομακρυσμένες αγορές οδήγησε στην εξάρτηση από ένα έμπορο και μόνο, ο οποίος γίνεται έτσι προαγοραστής της συνολικής παραγωγής του τεχνίτη ή αγρότη, την οποία διαθέτει στις κατάλληλες αγορές.

Ο προαγοραστής, επειδή ακριβώς είναι εκείνος που διαθέτει το προϊόν στις διαφορετικές αγορές, καθορίζει τι και πόσο θα παραχθεί από τον κάθε παραγωγό που δουλεύει για λογαριασμό του, ελέγχοντας έτσι ουσιαστικά την παραγωγική διαδικασία των μεμονωμένων παραγωγών. Ο προαγοραστής ορίζει τις παραγγελίες των προϊόντων που θα παραχθούν και συχνά προμηθεύει τους παραγωγούς με πρώτες ύλες. Μπορεί επομένως να καθιλώνει τις τιμές των εμπορευμάτων που (προ)αγοράζει από τους παραγωγούς, με αποτέλεσμα αυτοί, αν και διατηρούν τυπικά την οικονομική ανεξαρτησία τους, δηλαδή την ιδιοκτησία των εργαλείων που χρησιμοποιούν ή της γης που καλλιεργούν, να αμείβονται (από τον προαγοραστή) με ένα εισόδημα, που στην καλύτερη περίπτωση φθάνει τον εργατικό μισθό: μια μορφή μισθού με το κομμάτι, που θα μπορούσε να συγκριθεί με το σύγχρονο φασόν.

Πρόκειται για μια έμμεση-πρώιμη μορφή υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, η οποία τροφοδοτεί την ανάπτυξη και επέκταση της ώριμης καπιταλιστικής σχέσης (άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο: μισθωτή εργασία - μεγάλη καπιταλιστική επιχείρηση, Μαρξ 1978, σελ 424 επ.). Πρόέκυψε έτσι αυτό που ο Rubín (1994, σ. 200) ονομάζει «οικοτεχνική βιομηχανία ή οικοσύστημα βιομηχανίας μεγάλης κλίμακας, η επέκταση του οποίου σήμαινε τη διείσδυση του εμπορικού κεφαλαίου στη βιομηχανία, και έστρωσε το δρόμο για την πλήρη αναδιοργάνωση της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση».

Ο Λένιν όχι μόνο αντιλήφθηκε τον καπιταλιστικό χαρακτήρα της παραγωγής για τον προαγοραστή, δείχνοντας παράλληλα ότι η πρώιμη αυτή μορφή της κεφαλαιακής σχέσης είχε ήδη κυριαρχήσει στο εσωτερικό της ρωσικής κοινωνίας, αλλά έδειξε επίσης ότι η διαιώνιση προκαπιταλιστικών πολιτικών και νομικών μορφών λειτουργεί ανασχετικά για το μετασχηματισμό του οικοτεχνικού αυτού καπιταλισμού σε ανεπτυγμένο βιομηχανικό καπιταλισμό. Στα ζητήματα αυτά θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε με αναλυτικό τρόπο.

1) Η παραγωγή για τον προαγοραστή αποτελεί μορφή της καπιταλιστικής μανουφакτούρας

«Δεν υπάρχει τίποτε πιο ανόητο από τη γνώμη πως τάχα η δουλειά για τους προαγοραστές είναι απλώς αποτέλεσμα κάποιας παράβασης, κάποιου τυχαίου περιστατικού, κάποιας 'κεφαλαιοκρατικοποίησης του προτσές ανταλλαγής' και όχι της παραγωγής. Αντίθετα, η δουλειά για τον προαγοραστή είναι ίσα-ίσα μια ειδική μορφή παραγωγής, μια ειδική οργάνωση των οικονομικών σχέσεων στην παραγωγή, οργάνωση που αναπτύχθηκε άμεσα από τη μικρή εμπορευματική παραγωγή (...) και ως τα τώρα ακόμα συνδέεται μαζί της με χίλια νήματα, γιατί ίσα ίσα οι πιο εύποροι μικρονοικοκυραίοι, οι πιο πρωτοπόροι 'βιοτέχνες' εγκαινιάζουν αυτό το σύστημα, επεκτείνοντας τις συναλλαγές τους με το μίσθωμα δουλειάς στα σπίτια (...) Σύμφωνα με την επιστημονική ταξινόμηση των μορφών βιομηχανίας στη διαδοχική τους ανάπτυξη, η δουλειά για τον προαγοραστή ανήκει συνήθως στην κεφαλαιοκρατική μανουφакτούρα, γιατί: 1) στηρίζεται στην παραγωγή που γίνεται με το χέρι και στην πλατιά βάση των μικρών εργαστηρίων. 2) εισάγει τον καταμερισμό της εργασίας

ανάμεσα σ' αυτά τα εργαστήρια, αναπτύσσοντάς τον και μέσα στο ίδιο το εργαστήρι. 3) βάζει επικεφαλής της παραγωγής τον έμπορο, όπως γίνεται πάντα στη μανουφακτούρα που προϋποθέτει την παραγωγή σε πλατιά κλίμακα, τη χοντρική αγορά πρώτων υλών και την πούληση του προϊόντος. 4) υποβιβάζει τους εργαζόμενους στην κατάσταση μισθωτών εργατών που ασχολούνται στο εργαστήρι του αφεντικού ή στο σπίτι τους (...) Όπως είναι γνωστό αυτή η μορφή βιομηχανίας σημαίνει πια πλέρια κυριαρχία του καπιταλισμού και είναι ο άμεσος πρόδρομος της τελευταίας και ανώτερης μορφής του, δηλαδή της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Συνεπώς, η δουλειά για τον προαγοραστή είναι καθυστερημένη μορφή καπιταλισμού, και στη σύγχρονη κοινωνία η καθυστέρηση αυτή έχει σαν επακόλουθο την χειροτέρευση της θέσης των εργαζομένων, που τους εκμεταλλεύονται μια σειρά ενδιάμεσοι (sweeting system), που είναι σκορπισμένοι, αναγκασμένοι να αρκούνται στο πιο χαμηλό μεροκάματο, να εργάζονται μέσα ανθυγιεινές συνθήκες και νάχουν υπέρμετρα πολύωρη εργάσιμη ημέρα, και το κυριότερο, να εργάζονται μέσα σε συνθήκες που κάνουν εξαιρετικά δύσκολη τη δυνατότητα ενός κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής» (Λ.Α. τ. 2, σελ. 431-32).

«Αγοράζοντας τα προϊόντα (ή τις πρώτες ύλες) σε πλατιά κλίμακα, οι προαγοραστές ελάττωναν έτσι τα έξοδα της πούλησης και μετέτρεπαν την πούληση από λιανική τυχαία σε χοντρική και συνεχή (...) Μέσα στις συνθήκες της εμπορευματικής οικονομίας ο μικρός παραγωγός πέφτει αναπόφευκτα στην εξάρτηση του εμπορικού κεφαλαίου, εξαιτίας της καθαρά οικονομικής υπεροχής της μεγάλης χοντρικής πούλησης απέναντι στη σκόρπια λιανική πούληση» (Λ.Α. τ. 3, σελ. 363).

Η ανάλυση των έμμεσων μορφών κυριαρχίας του κεφαλαίου στην εργασία δίνεται από τον Μαρξ τόσο στον πρώτο (κεφάλαια 11, 12), όσο και κυρίως στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (καθώς και στα Grundrisse). Χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Ο έμπορος (...) αγοράζει απευθείας από τον ατομικό παραγωγό. Ονομαστικά τον αφήνει ανεξάρτητο και αφήνει αμετάβλητο τον τρόπο παραγωγής του (...) Χωρίς να ανατρέψει τον τρόπο παραγωγής, χειροτερεύει μόνο την κατάσταση των άμεσων παραγωγών, τους μετατρέπει σε απλούς μισθωτούς εργάτες και προλετάρους, κάτω από όρους χειρότερους από εκείνους των εργατών που υπάγονται κατ' ευθείαν στο κεφάλαιο, τη δε υπερεργασία τους την ιδιοποιείται πάνω στη βάση του παλιού τρόπου παραγωγής.» (Μαρξ, 1978, σελ. 424-425). Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Λένιν είχε διατυπώσει τη θέση σχετικά με τον καπιταλιστικό χαρακτήρα της παραγωγής για τον προαγοραστή ήδη το 1894, στο *Τι είναι οι «φίλοι του λαού»* ... (Βλ. Λ.Α. τ. 1, σελ. 209, 217), δηλαδή προτού διαβάσει τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (που κυκλοφόρησε στα Γερμανικά το 1894).

Η θεμελίωση από τον Λένιν της θέσης ότι ο καπιταλισμός κυριαρχεί στη Ρωσία, κυρίως στη βάση των έμμεσων μορφών υπαγωγής των εργαζομένων στο κεφάλαιο, στηρίζεται στην επεξεργασία του στατιστικού υλικού της εποχής από το οποίο συνάγεται ότι «σ' όλα τα ρωσικά χωριά το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο υποτάσσει την εργασία και, χωρίς να μετατρέπει τον παραγωγό σε μισθωτό εργάτη, του απομυζά όχι λιγότερη υπεραξία απ' ό,τι το βιομηχανικό κεφάλαιο από τον εργάτη» (Λ.Α. τ. 1, σελ. 465). Σε ό,τι αφορά καταρχήν τις μη αγροτικές οικονομικές δραστηριότητες στις πόλεις και τα χωριά της Ρωσίας, ο Λένιν, (από το «Τι είναι οι 'φίλοι του λαού' ...» και τη «Βιοτεχνική απογραφή του 1894/95 στο κυβερνείο του Περμ» μέχρι την «Ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία»), παραθέτει αναλυτικά στοιχεία για επιμέρους διοικητικές περιφέρειες αλλά και για ολόκληρη την αυτοκρατορία, για επιμέρους οικονομικούς κλάδους, αλλά και το σύνολο των «βιοτεχνικών επαγγελμάτων», που αποδεικνύουν την κυριαρχία των εμπορευματικών σχέσεων και μέσω αυτών (προαγοραστές-έμμεση υπαγωγή) του κεφαλαίου.

Σε ρήξη, λοιπόν, με τις θέσεις των ναρόντικων που αντιπαρέθεταν την οικοτεχνία και βιοτεχνία (των οποίων τη διατήρηση επιζητούσαν) στη μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία (την οποία θεωρούσαν υπεύθυνη για όλα τα δεινά του καπιταλισμού), η ανάλυση του Λένιν

έκανε φανερή την *ενότητα οικοτεχνίας - βιοτεχνίας - μανουφακτούρας - βιομηχανίας ως συνάρθρωση και διαδοχή διαφορετικών μορφών κυριαρχίας της κεφαλαιακής σχέσης*: «Η 'χειροτεχνική βιομηχανία' θεωρούνταν σαν κάτι το οικονομικά ομοιογενές, και την αντιπαραθέτανε (sic!) στον 'καπιταλισμό', που μ' αυτόν υπονοούν χωρίς άλλες περιστροφές τη 'φαμπρικο-εργοστασιακή' βιομηχανία (...) Πρόκειται για μια απλότητα συγκινητική: 'καπιταλισμός' = 'φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία', και φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία = αυτά που αναγράφονται κάτω απ' αυτή την επικεφαλίδα στις επίσημες εκδόσεις. Και πάνω στη βάση μιας τόσο βαθιάς 'ανάλυσης' βγάζουν από το λογαριασμό του καπιταλισμού τις μάζες των εργατών που δουλεύουν για καπιταλιστές και τους κατατάσσουν στους 'βιοτέχνες'. (...) Όλα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια πρόληψη, γιατί κανείς δεν επιχείρησε ποτέ να ρίξει έστω και μια ματιά στα στοιχεία, που δείχνουν ότι σ' όλους τους κλάδους της βιομηχανίας υπάρχει η πιο στενή και αδιάρρηκτη σύνδεση ανάμεσα στη 'χειροτεχνική' και τη 'φαμπρικο-εργοστασιακή' βιομηχανία» (Λ.Α. τ. 3, σελ. 460-61). «Ας συγκρίνουμε με τη φάμπρικα έστω και μόνο το χωριό που μας περιέγραψε ο ναρόντικος. Η διαφορά (...) βρίσκεται μόνο στο ότι στο χωριό βλέπουμε 'μικρά ζώφια', ενώ στη φάμπρικα μεγάλα, στο χωριό έχουμε εκμετάλλευση του κάθε ανθρώπου χωριστά με μέθοδες μισοφεουδαρχικές, στη φάμπρικα εκμετάλλευση μαζών, εκμετάλλευση που είναι πια καθαρά κεφαλαιοκρατική. (...) Στο χωριό έχουμε τον ίδιο καπιταλισμό που δεν είναι αναπτυγμένος και γι' αυτό είναι διαποικιλιμένος με τοκογλυφία etc., στο εργοστάσιο είναι ανεπτυγμένος. Η ίδια αντίθεση που υπάρχει στο χωριό εκφράζεται εδώ στο ακέραιο (Λ.Α. τ. 1, σελ. 391).

Η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας δεν προκύπτει, λοιπόν, παρά ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των αντιφάσεων των πρώιμων μορφών καπιταλισμού: «Τα γεγονότα αναιρούν απόλυτα τη διαδεδομένη στη χώρα μας άποψη ότι η 'εργοστασιακή' βιομηχανία και η 'χειροτεχνική' βιομηχανία είναι αποσπασμένες η μια από την άλλη. Αντίθετα, ο χωρισμός τους είναι καθαρά τεχνητός. Η σύνδεση και η διαδοχικότητα των μορφών βιομηχανίας, που αναφέραμε, είναι αμεσότατη και στενότατη. Τα γεγονότα δείχνουν καθαρότατα ότι η βασική τάση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής είναι η ανάπτυξη του καπιταλισμού, ειδικά ο σχηματισμός της μανουφακτούρας, και η μανουφακτούρα εξελίσσεται μπροστά στα μάτια μας με τεράστια ταχύτητα σε μεγάλη μηχανική βιομηχανία» (Λ.Α. τ. 3, σελ. 556).

2) Η αγροτική κοινότητα ευνοεί την ενίσχυση και διατήρηση των έμμεσων μορφών κυριαρχίας του κεφαλαίου, σε βάρος της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού

Η μετάβαση από τη μανουφακτούρα στον βιομηχανικό καπιταλισμό (τη μεγάλη βιομηχανία) σημαίνει ταυτόχρονα και αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων ανάμεσα στο εμπορικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο. Η μανουφακτούρα (και κυρίως η πρώιμη μορφή της, η ατομική εμπορευματική χειροτεχνική παραγωγή για τον προαγοραστή) αποτελεί καπιταλιστική παραγωγή υποταγμένη στο εμπορικό κεφάλαιο, αφού αυτό το τελευταίο εξασφαλίζει την καπιταλιστική συγκεντροποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και τον προσανατολισμό της στη ζήτηση της αγοράς.

Αντίθετα, η μεγάλη βιομηχανία ενσαρκώνει η ίδια την τυπικά καπιταλιστική συγκεντροποίηση και μορφοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (εργοστασιακός καταμερισμός εργασίας, παραγωγική ιεραρχία και μηχανοποίηση, εργοστασιακός δεσποτισμός), και καταργεί έτσι τη διαμεσολαβητική παρέμβαση του εμπορικού κεφαλαίου στην προηγούμενη μορφή της. Το εμπορικό κεφάλαιο δεν παρεμβαίνει πλέον για να εξασφαλίσει την καπιταλιστική κεντροποίηση και τον καπιταλιστικό καταμερισμό της παραγωγικής διαδικασίας, δεν είναι αυτό που εξασφαλίζει την υπαγωγή του εργαζόμενου στο κεφάλαιο. Η παρέμβαση του εμπορικού κεφαλαίου δεν είναι πλέον αναγκαία ούτε και για την σε πλατιά κλίμακα συγκέντρωση του παραγόμενου προϊόντος που διατίθεται στην αγορά. Η μεγάλη βιομηχανία αποτελεί η ίδια παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα. Και το κυριότερο, η υπαγωγή του εργαζόμενου στο κεφάλαιο είναι πλέον άμεση (στον βιομήχανο καπιταλιστή). Η βιομηχανική παραγωγή (το βιομηχανικό κεφάλαιο) καθορίζει τώρα το ρόλο του εμπορικού

κεφαλαίου, καθώς η παραγωγική δραστηριότητα του τελευταίου έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τη διάθεση των (καπιταλιστικά-βιομηχανικά παραχθέντων) εμπορευμάτων στην αγορά.

Την ποιοτική αυτή διαφορά ανάμεσα στην πρώιμη (μανουφακτούρα) και στην ώριμη (μεγάλη βιομηχανία) μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής έχει αναλύσει, όπως ήδη είπαμε, ο Μαρξ τόσο στον πρώτο (κεφ. 12), όσο και στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (κεφ. 20). Ο Λένιν προσεγγίζει τη ρωσική κοινωνία με βάση τις θεωρητικές κατηγορίες του Μαρξ και καταλήγει στο ακόλουθο συμπέρασμα: «Με βάση τα στοιχεία για τη ρωσική μανουφακτούρα αποδειχνεται πολύ παραστατικά ο νόμος που έχει διατυπώσει ο συγγραφέας του *Κεφαλαίου*, ότι ο βαθμός ανάπτυξης του εμπορικού κεφαλαίου είναι αντίστροφα ανάλογος με το βαθμό ανάπτυξης του βιομηχανικού κεφαλαίου. Και πραγματικά, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε όλα τα βιοτεχνικά επαγγέλματα που περιγράψαμε με τον παραπάνω τρόπο: όσο λιγότερα μεγάλα εργαστήρια υπάρχουν σ' αυτά, τόσο περισσότερο είναι αναπτυγμένη η 'προαγορά' και αντίστροφα. Αλλάζει μονάχα η μορφή του κεφαλαίου που κυριαρχεί και στη μια και στην άλλη περίπτωση και που φέρνει τον 'ανεξάρτητο' βιοτέχνη σε κατάσταση που είναι συχνά ασύγκριτα χειρότερη από την κατάσταση του μισθωτού εργάτη (...) Η μικρή ανάπτυξη του βιομηχανικού κεφαλαίου σημαίνει μονάχα την τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και του τοκογλυφικού κεφαλαίου» (Λ.Α. τ. 3, σελ. 447-448).

Η μετάβαση από την ιστορικά πρώιμη μορφή του εμπορικού καπιταλισμού στον βιομηχανικό καπιταλισμό είναι ένα αποτέλεσμα της εξέλιξης της ταξικής πάλης. Ένας κοινωνικός και πολιτικός συσχετισμός των δυνάμεων, που επιτρέπει τη διατήρηση προκαπιταλιστικών θεσμικών και πολιτικών μορφών, μπορεί να επιβραδύνει έτσι το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη της αγροτικής (ασιατικής) κοινότητας και οι περιορισμοί της ελευθερίας διάθεσης της εργασιακής δύναμης των αγροτών που συνδέονται με το κοινοτικό σύστημα, ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την τεράστια ισχύ που διατηρούσαν στη Ρωσία οι πρώιμες μορφές καπιταλιστικής κυριαρχίας, έναντι της ώριμης καπιταλιστικής μορφής που βασίζεται στην άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (μισθωτή εργασία): «Το γεγονός ότι ο αγρότης δεν έχει την ελευθερία να μετακινείται, το γεγονός ότι είναι υποχρεωμένος να ζημιώνει κάποτε, πληρώνοντας για να απαλλαχτεί από τη γη (...), το γεγονός ότι η αγροτική κοινότητα έχει κλειστό ταξικό χαρακτήρα όλα αυτά επεκτείνουν τεχνητά τον τομέα της εφαρμογής της καπιταλιστικής δουλειάς στο σπίτι και δένουν τεχνητά τον αγρότη σ' αυτές τις μορφές εκμετάλλευσης που είναι οι χειρότερες. Έτσι οι απαρχαιωμένοι θεσμοί (...) ασκούν την πιο βλαβερή επίδραση και στη γεωργία και στη βιομηχανία, διατηρώντας τις τεχνητά καθυστερημένες μορφές παραγωγής, που συνδέονται (...) με την πιο βαριά και απελπιστική κατάσταση των εργαζομένων» (Λ.Α. τ. 3, σ. 453).

Ακολουθώντας λοιπόν το νήμα της σκέψης του Λένιν καταλήγουμε στη θέση ότι η μετάβαση από τις προ-βιομηχανικές καπιταλιστικές μορφές, στις οποίες κυριαρχεί η έμμεση υπαγωγή της εργασίας στο εμπορικό κεφάλαιο, στο βιομηχανικό καπιταλισμό, όπου ολοκληρώνεται η άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, δεν προκύπτει ως μια «τεχνολογική» νομοτέλεια, ή ως η γραμμική ανάπτυξη των «παραγωγικών δυνάμεων», αλλά αποτελεί τη συνέπεια της ανατροπής των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών δύναμης υπέρ του κεφαλαίου.

Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό περιοριστήκαμε στα σημεία εκείνα της ανάλυσης του Λένιν που θεωρούμε ότι συνιστούν μια σημαντική συνεισφορά στη μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτό σημαίνει ότι αφήσαμε εκτός συζήτησης ορισμένες άλλες πλευρές της ανάλυσης του Λένιν, τις οποίες θεωρούμε μικρότερης σημασίας, ή ακόμα αντιφατικές και άστοχες. (Βλ. π.χ. την κριτική σε

ορισμένες θέσεις του Λένιν σχετικά με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία στο Μηλιός 1992, σσ. 114-124, Milios 1996 σσ. 11-15).

Ο Λένιν συλλαμβάνει το κεφάλαιο ως μια κοινωνική σχέση παραγωγής και εκμετάλλευσης και στη βάση αυτή προσεγγίζει τις διαφορετικές μορφές κεφαλαίου. Υποστηρίζει ότι οι σχέσεις παραγωγής μπορούν να χαρακτηριστούν καπιταλιστικές μόνο όταν οι εργαζόμενοι υπάγονται στη διεύθυνση και υπόκεινται στην εκμετάλλευση των καπιταλιστών. Αυτό σημαίνει ότι το γεγονός και μόνο της παραγωγής για την αγορά δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί μια μορφή παραγωγής καπιταλιστική. Μόνο ένας ιδιαίτερος τύπος απόσπασης υπερεργασίας από τους εργαζόμενους, δηλαδή η απόσπαση υπεραξίας, καθιστά μια μορφή εκμετάλλευσης καπιταλιστική. Μια πρώτη μορφή αυτού του τύπου εκμετάλλευσης ανακαλύπτει ο Λένιν στο σύστημα της οικοτεχνικής και αγροτικής παραγωγής, όταν ο εργαζόμενος τείνει σταδιακά να γίνει «ελεύθερος» (με τη διπλή έννοια του Μαρξ, νομικά ελεύθερος πολίτης και «ελεύθερος» από τη νομή των μέσων παραγωγής), και υπάγεται οικονομικά στον έμπορο καπιταλιστή, που λειτουργεί ως προαγοραστής του προϊόντος των (τυπικά μόνον ανεξάρτητων) οικοτεχνών και αγροτών.

Ο προαγοραστής, μια ακόμα και σήμερα ιδιαίτερα διαδεδομένη οικονομική φιγούρα στις περισσότερες χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, είναι ο φορέας του πρώτου, όχι πλήρως ανεπτυγμένου και από ορισμένες απόψεις υβριδικού σταδίου του καπιταλισμού. Αποκτά το έλεγχο του προϊόντος των οικοτεχνών και μικροαγροτών (επομένως, σε τελευταία ανάλυση αποκτά τον έλεγχο των μέσων παραγωγής τους, τα οποία οι τυπικοί κάτοχοί τους θέτουν πλέον σε κίνηση σύμφωνα με τις εντολές του προαγοραστή), και με τον τρόπο αυτό αποσπά υπεραξία από την εργασία των οικοτεχνών και αγροτών, παρά το γεγονός ότι αυτοί εμφανίζονται να διατηρούν την υπόσταση των αυτοαπασχολούμενων εμπορευματοπαραγωγών. Υπό συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, δηλαδή ως αποτέλεσμα κάποιων μετασχηματισμών των συσχετισμών δύναμης που ευνοούν το μεγάλο κεφάλαιο και την άμεση υπαγωγή των εργαζομένων σε αυτό, οι πρώιμες αυτές μορφές υπαγωγής της εργασίας μετασχηματίζονται στην τυπική για τον καπιταλισμό μισθωτή σχέση.

Οι μεθοδολογικές αρχές που εισήγαγε ο Λένιν, η ταυτόχρονη απόρριψη του εξελικτισμού αλλά και της άποψης ότι είναι αναπόφευκτη η διαιώνιση της υπανάπτυξης, σε συνδυασμό με τη θεωρία του της έμμεσης υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, αποτελούν τη βάση για την κριτική ορισμένων δημοφιλών σύγχρονων προσεγγίσεων στο ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης: των θεωριών περί του «παγκοσμίου καπιταλισμού» («με το σχηματισμό της παγκόσμιας αγοράς το 16^ο αιώνα όλη η υφήλιος έγινε καπιταλιστική»), περί του «υπανάπτυκτου-περιφερειακού καπιταλισμού» (βλ. Μηλιός 1997), αλλά και των θεωριών που ταυτίζουν τον καπιταλισμό μόνο με την ανεπτυγμένη μορφή της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (τη μισθωτή σχέση, βλ. π.χ. Laclau 1971).

Οι αναλύσεις του Λένιν δεν είχαν ως στόχο να προσεγγίσουν το ζήτημα της «συνάρθρωσης» διαφορετικών τρόπων παραγωγής, αλλά να δείξουν υπό ποιες προϋποθέσεις μια χώρα χαμηλής ανάπτυξης πρέπει να θεωρείται καπιταλιστική. Ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός όχι όταν η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από μισθωτούς εργαζόμενους, ή ακόμα από εργαζόμενους που υπάγονται άτυπα στο κεφάλαιο, αλλά όταν η κυρίαρχη μερίδα των κυρίαρχων τάξεων είναι καπιταλιστική, δηλαδή η κυρίαρχη μορφή υπερεργασίας παίρνει τη μορφή της υπεραξίας, ότι η καπιταλιστική εκμετάλλευση (μισθωτή σχέση και άτυπη υπαγωγή στο εμπορικό κεφάλαιο) αποτελεί την κύρια μορφή εκμετάλλευσης.

Πρόκειται για ένα συμπέρασμα με ιδιαίτερα σημαντικές θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες, τις οποίες έχει επισημάνει και ο Άγγλος ιστορικός Ste Croix: «Μια ταξική σχέση, στην οποία υπεισέρχεται η ταξική *σύγκρουση*, η ουσία της οποίας είναι η εκμετάλλευση (...) [προϋποθέτει] την *ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό*. (...) Η φύση ενός

δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπών το πλεόνασμα από τους παραγωγούς» (Ste Croix 1984, σσ. 101 και 107. Βλ. επίσης Ste Croix 1983).⁷⁸ Η μαρξιστική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει να κερδίσει πολλά αν υιοθετήσει αυτή τη θεωρητική προσέγγιση στις ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης, την οποία με συστηματικό τρόπο επεξεργάστηκε πρώτος ο Λένιν.

---

⁷⁸ Το ερώτημα στο οποίο είχε να απαντήσει ο Ste Croix (και στο οποίο δίνει θετική απάντηση) ήταν το ακόλουθο: Κυριαρχούσε στις κοινωνίες τις κλασικής αρχαιότητας ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, με δεδομένο ότι η πλειοψηφία των εργαζομένων ήταν αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες ή αγρότες και όχι δούλοι;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ ως κριτική στις εξελικτικές προσεγγίσεις της Ιστορίας

Εισαγωγή

Οι εξελικτικές προσεγγίσεις της Ιστορίας, οι οποίες επιδιώκουν να παρουσιάσουν την ιστορική διαδικασία με βάση ένα ενιαίο σχήμα διαδοχής «εποχών του ανθρώπινου πολιτισμού», θεωρούν τον καπιταλισμό ως το προϊόν που προέκυψε, σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, από την ωρίμανση του πολιτισμού των «νεότερων χρόνων», χαρακτηριστικά του οποίου υπήρξαν η ανάπτυξη του ουμανισμού (και του προτεσταντισμού), της επιστήμης, του εθνικισμού και των εθνικών κρατών, των υπερπόντιων ανακαλύψεων και της αποικιοκρατίας και τέλος του υπερπόντιου εμπορίου, που αποτέλεσε και την οικονομική βάση για τον εκρηματισμό της ευρωπαϊκής οικονομίας και για τη μετέπειτα ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας (Clough/Rapp 1979, σ. 153 επ.). Σε αντιστοιχία με αυτό το εξελικτικό σχήμα «προόδου του ανθρώπινου πολιτισμού» από τον μεσαίωνα στους «νεότερους χρόνους» υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός είναι η οικονομική μορφή που διαδέχεται τη φεουδαρχία (Philip 1973, σ. 3 επ.).

Από όσα προηγήθηκαν μέχρι εδώ μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι η μαρξιστική έννοια του *τρόπου παραγωγής*, που παρουσιάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου (βλ. ιδίως κεφάλαιο 2) είναι πολύ πλουσιότερη από το περιγραφικό εξελικτικό σχήμα της «προόδου του ανθρώπινου πολιτισμού»: Δεν περιορίζεται στη σχηματοποίηση κάποιων φαινομένων της ιστορικής εξέλιξης και στην παρουσίασή τους ως σταδίων προόδου του πολιτισμού, αλλά αναζητά τις κρυμμένες αιτιακές σχέσεις αυτών των εξελίξεων καθώς και τα ειδοποιά χαρακτηριστικά κάθε τύπου κοινωνικής οργάνωσης. Για τη μαρξιστική θεωρία καπιταλισμός δεν είναι απλώς η συσσώρευση και εξάπλωση του κεφαλαίου, αλλά η κυριαρχία μιας ειδικής κοινωνικής σχέσης εξουσίας και εκμετάλλευσης (συστατικά στοιχεία της οποίας είναι η μετατροπή των προϊόντων της εργασίας αλλά και της εργασιακής δύναμης σε εμπορεύματα, η μετατροπή του εργαζόμενου σε ελεύθερο πολίτη -νομικό υποκείμενο δικαίου-, η ανάδειξη ενός ταξικά ουδέτερου εθνικού κράτους κ.ο.κ.). Αντίστοιχα, η περίοδος που αποκαλείται «μεσαίωνας» ή «προκαπιταλισμός» δεν ήταν «φεουδαρχία», διότι την ίδια ιστορική περίοδο μπορούσαν (και μπορούν) να συνυπάρχουν (στο πλαίσιο του «ανθρώπινου πολιτισμού») διαφορετικοί τύποι κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή κοινωνίες στις οποίες κυριαρχούν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής.

Παρότι, όπως θα δούμε σε όσα ακολουθούν, στο πλαίσιο του μαρξισμού έχουν διατυπωθεί προσεγγίσεις και έχουν διαμορφωθεί ρεύματα τα οποία κυριαρχούνται από μια ορισμένη εξελικτική λογική και θεωρία, και επιπλέον εξελικτικές απόψεις εμφανίζονται αποσπασματικά ακόμα και στο ώριμο έργο του Μαρξ, εντούτοις η μαρξιστική θεωρία γενικά και ειδικότερα οι έννοιες που θεμελιώνονται στο *Κεφάλαιο*, στα *Grundrisse*, στις *Θεωρίες για την Υπεραξία* κλπ. βρίσκονται σε ρήξη με την εξελικτική λογική, δηλαδή με την κατανόηση της ιστορίας ως μια ανοδική κλίμακα σταδίων «ανθρώπινης προόδου». Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής, που ανέπτυξε ο Μαρξ μετά το 1857, φωτίζει με τον καλύτερο ίσως τρόπο την αναγκαιότητα μιας ιστορικής και οικονομικής ανάλυσης που να μη βασίζεται στην ιδεολογία του εξελικτισμού, αλλά και τη μη συμβατότητα της μαρξιστικής θεωρίας με την ιδεολογία αυτή.

1. Περιεχόμενο και εξέλιξη της έννοιας *ασιατικός τρόπος παραγωγής* στο έργο του Μαρξ

Η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής (ΑΤΠ) αναφέρεται στα δομικά στοιχεία μιας ιδιαίτερης κατηγορίας προκαπιταλιστικών κοινωνιών: α) Απουσία ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, β) συλλογική οργάνωση (οικονομική, πολιτική και ιδεολογική) της άρχουσας τάξης σε ένα δεσποτικό κράτος, γ) συλλογική οργάνωση της κυριαρχούμενης τάξης, των εργαζομένων, σε τοπικές κοινότητες.

Όπως σε όλους τους τρόπους παραγωγής, η άρχουσα τάξη είχε στον ΑΤΠ την οικονομική κυριότητα των μέσων παραγωγής (της γης), δηλαδή οικειοποιείτο το υπερπροϊόν. Όπως σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής η κυριαρχούμενη - εργαζόμενη τάξη δεν είχε «ελευθερωθεί» από τα μέσα παραγωγής, και επομένως δεν είχε απελευθερωθεί και από τις σχέσεις *άμεσης* πολιτικής υπαγωγής στην κυρίαρχη τάξη. Όπως και στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής η κυριαρχούμενη τάξη διατηρούσε την άμεση κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή την εξουσία να τα θέτει σε χρήση (να καλλιεργεί τη γη). Η ειδοποιός διαφορά του ΑΤΠ, ως προς τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και ιδίως το φεουδαρχικό, εντοπίζεται στο ότι τόσο η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος (της υπερεργασίας), όσο και η κατοχή τους δεν οργανώνονταν σε ατομική αλλά σε συλλογική βάση.

Η γη αποτελούσε στον ΑΤΠ, όπως και σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, το κύριο μέσο παραγωγής. Η απουσία ατομικών σχέσεων κυριότητας και κατοχής σήμαινε ότι η οικονομική εκμετάλλευση της κυριαρχούμενης τάξης από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε μια συλλογική – άμεσα κοινωνική μορφή: εμφανιζόταν ως σχέση ανάμεσα στο *ασιατικό κράτος* (που αποτελούσε τη συλλογική μορφή οργάνωσης της κυρίαρχης τάξης και προσωποποιείτο από τον δεσπότη, ο οποίος εθεωρείτο ο άμεσος εκπρόσωπος στη γη της θείας τάξης και του θείου νόμου) από τη μια μεριά και στις *κοινότητες* των εργαζομένων από την άλλη.

Η ύπαρξη της κυρίαρχης τάξης υπό τη μορφή του δεσποτικού ασιατικού κράτους (ως οι αξιωματούχοι αυτού του κράτους), με παράλληλη απουσία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας επί της γης από τη μια μεριά, και από την άλλη η δυνατότητα των αγροτών να καλλιεργούν τη γη μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ανήκαν σε μια τοπική κοινότητα, εξασφάλιζε το συλλογικό χαρακτήρα των σχέσεων κυριότητας και κατοχής των μέσων παραγωγής και το συλλογικό χαρακτήρα της οικονομικής εκμετάλλευσης. Η απόσπαση της υπερεργασίας από την κυρίαρχη τάξη έπαιρνε έτσι τη μορφή ενός φόρου - δοσίματος (Tribut) σε χρήμα ή σε είδος, τον οποίο πλήρωναν οι (αγροτικές ή αστικές) κοινότητες στο κράτος, σύμφωνα με συγκεκριμένες νομικές ρυθμίσεις που θέσπιζε το κράτος (διατάγματα του δεσπότη, φερμάνια, νόμοι).

Οι κοινότητες αποτελούσαν έτσι τη στοιχειώδη οικονομική, αλλά ταυτόχρονα και στρατιωτικο-πολιτική μονάδα στις κοινωνίες όπου ο ΑΤΠ ήταν κυρίαρχος. Απολάμβαναν ένα βαθμό αυτονομίας από τις κεντρικές κρατικές αρχές, εφόσον βέβαια πλήρωναν τους φόρους που τους αναλογούσαν. Ενσωματώνονταν στην ασιατική κοινωνική τάξη πραγμάτων μέσω της διοίκησής τους από ένα στρώμα τοπικών (πολιτικών και στρατιωτικών) αρχόντων και θρησκευτικών αξιωματούχων, οι οποίοι εγγυούνταν το status quo σε συνεργασία με τις περιφερειακές, ή ακόμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, απευθείας με τις κεντρικές κρατικές αρχές. Οι κρατικοί αξιωματούχοι, που έλεγχαν οικονομικά και διοικητικά τις κοινότητες ή τις επαρχίες του δεσποτικού κράτους ιδιοποιούνταν ένα τμήμα των δοσιμάτων, όμως δεν είχαν κληρονομικά δικαιώματα στη θέση τους. Ορίζονταν (και καθαιρούνταν) από την ανώτερη κρατική αρχή, η οποία όριζε και το είδος και ύψος των δοσιμάτων που ιδιοποιούνταν. Οι κρατικοί αξιωματούχοι λειτουργούσαν έτσι ως εκτελεστικά όργανα των (συνήθως γραπτών) διαταγμάτων του ανώτατου άρχοντα.

Μεγάλες ασιατικές αυτοκρατορίες όπως η Κίνα, η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, ή η Ινδία την εποχή της κυριαρχίας των Μεγάλων Μογγόλων ήταν κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους κυριαρχούσε ο ΑΤΠ. Αυτός είναι κατά τη γνώμη μου ο λόγος, που ο Μαρξ ονόμασε ασιατικές τις συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, παρότι γνώριζε ότι στο παρελθόν οι σχέσεις αυτές ήταν κυρίαρχες και σε γεωγραφικές περιοχές εκτός της Ασίας, όπως π.χ. στη Σκοτία (MEW 8, σ. 499-505, Μαρξ 1963, σ.752-53). Αυτό που κυρίως ενδιέφερε τον Μαρξ ήταν να μελετήσει τη διαδικασία μετασχηματισμού των προκαπιταλιστικών κοινωνιών σε καπιταλιστικές και όχι να σκιαγραφήσει την «ιδιαιτερότητα» ή την «καθυστέρηση» της Ασίας, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι συγγραφείς (βλ. π.χ. Brook 1989, σσ. 4-7).

Πράγματι, μια από τις πρώτες προσεγγίσεις των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων που επεχείρησε ο Μαρξ αφορούσε το μετασχηματισμό της συλλογικής - κοινοτικής ή φυλετικής ιδιοκτησίας στη βόρεια Σκοτία σε ατομική ιδιοκτησία με την καπιταλιστική έννοια του όρου. Σε ένα άρθρο του για τη Σκοτία, που δημοσιεύθηκε τον Ιανουάριο του 1853, ο Μαρξ έγραφε: «Στη πατρία (Clan), στην οικογένεια, ανήκει η περιοχή όπου κατοικούσε, ακριβώς όπως στη Ρωσία, όπου η γη στην οποία κατοικεί μια αγροτική κοινότητα δεν ανήκει στον κάθε ξεχωριστό αγρότη, αλλά σε ολόκληρη την κοινότητα (...) Οι συνεισφορές για την κοινή άμυνα ή οι δοσιματικοί φόροι (Tribute) προς το γαιοκτήμονα, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα αρχηγός στον πόλεμο και ανώτατος άρχων στην περίοδο της ειρήνης δεν αυξάνονταν ποτέ (...) Αυτά τα δοσίματα (Abgaben) (...) αποτελούσαν μάλλον ένα δοσιματικό φόρο (Tribut), μέσω του οποίου αναγνωριζόταν η επικυριαρχία του «Μεγάλου Ανδρός» και των αξιωματούχων του, παρά ένας φόρος μίσθωσης με τη σύγχρονη έννοια ή μια πηγή εισοδήματος. Οι αξιωματούχοι που βρίσκονταν ιεραρχικά αμέσως κάτω από τον «Μεγάλο Άνδρα» ονομάζονταν 'taksmen' και η περιφέρεια που τους δινόταν για τη διαβίωσή τους ονομαζόταν tak. Σ' αυτούς αναφέρονταν κατώτεροι αξιωματούχοι, από τους οποίους ο καθένας διοικούσε μια ομάδα κοινοτήτων και υπό τη διοίκηση των οποίων βρισκόταν η αγροτιά. Όπως βλέπουμε η πατρία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια στρατιωτικά οργανωμένη οικογένεια (...) Η γη είναι ιδιοκτησία της οικογένειας, και στο εσωτερικό της οικογένειας υφίστανται, παρά την εξ αίματος συγγένεια, διαφορές ιεραρχίας, ακριβώς όπως σε όλες τις παλιές ασιατικές κοινότητες οικογενειών (...) Για πρώτη φορά μετά το 1811 συντελέστηκε ο τελικός και πραγματικός σφετερισμός, ο αναγκαστικός μετασχηματισμός της ιδιοκτησίας των πατριών σε ατομική ιδιοκτησία με τη σύγχρονη έννοια, και μάλιστα σε ατομική ιδιοκτησία του αρχηγού της φυλής» (MEW 8, σελ. 501-503).

Μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Μαρξ που προαναφέραμε υπήρξε μια σημαντική σε έκταση αλληλογραφία ανάμεσα στον Μαρξ και τον Ένγκελς σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ασιατικών κοινωνικών σχηματισμών. Στις 2 Ιουνίου 1853 ο Μαρξ έγραψε στον Ένγκελς σχετικά με το βιβλίο του Fr. Bernier «Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol»: «Ο Bernier ανακαλύπτει σωστά ότι η θεμελιώδης μορφή για όλα τα επιφανήματα των ανατολικών κοινωνιών –μιλάει για την Τουρκία, την Περσία, το Ινδοστάν— στο ότι δεν υφίσταται ατομική ιδιοκτησία. Αυτό είναι το πραγματικό κλειδί [για την κατανόηση, Γ.Μ.] του ουρανού της Ανατολής» (MEW 28, σ. 254). Ο Ένγκελς απάντησε λίγες μέρες αργότερα: «Η απουσία έγγειας ιδιοκτησίας είναι πραγματικά το κλειδί για ολόκληρη την Ανατολή. Εκεί βρίσκεται η πολιτική και θρησκευτική ιστορία. Όμως από πού προκύπτει το ότι οι κάτοικοι της Ανατολής δεν φθάνουν στην έγγεια ιδιοκτησία, ούτε καν στη φεουδαρχική; Πιστεύω ότι έγκειται κυρίως στις κλιματολογικές συνθήκες, σε σύνδεση με τις συνθήκες του εδάφους (...) Η τεχνητή ύδρευση είναι εδώ η πρώτη προϋπόθεση της γεωργίας, και αυτή είναι υπόθεση είτε των κοινοτήτων, περιφερειών είτε της κεντρικής κυβέρνησης» (MEW 28, σ. 259).

Ο Μαρξ υιοθέτησε πλήρως αυτή τη «νατουραλιστική» (δηλαδή α-κοινωνική) προσέγγιση του Ένγκελς, η οποία ουσιαστικά υποστηρίζει (για να παραφράσουμε και να αντιστρέψουμε ένα απόσπασμα από τον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*, το οποίο παρατέθηκε ήδη στο κεφάλαιο 2 -τμήμα 4- του παρόντος βιβλίου) ότι «η φύση παράγει από τη μια μεριά το δεσποτικό κράτος και από την άλλη τις αγροτικές κοινότητες». Σε ένα άρθρο του στη *New York Daily Tribune*, ο Μαρξ επανέλαβε σχεδόν κατά λέξη τα επιχειρήματα και τις διατυπώσεις του Ένγκελς σχετικά με τις κλιματολογικές συνθήκες και την τεχνητή άρδευση (MEW 9, σσ. 129 επ.).⁷⁹ Τα επιχειρήματα αυτά θα μπορούσαν βέβαια να καταρριφθούν ακόμα και με βάση τα εμπειρικά (και κλιματολογικά) δεδομένα της Σκωτίας, τα οποία ο Μαρξ γνώριζε όπως είδαμε καλά. Φαίνεται επομένως ότι την εποχή αυτή (1853), ο Μαρξ δεν είχε συγκροτήσει το θεωρητικό του σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας και τις αντίστοιχες με αυτό έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν είχε ακόμα ολοκληρώσει τη ρήξη του με το θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 1 του παρόντος).

Η τελική ρήξη του Μαρξ με την αστική ιδεολογία και το θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας συντελείται όπως είπαμε το 1857, με τα χειρόγραφα που εκδόθηκαν για πρώτη φορά την περίοδο 1939-41, με τον τίτλο *Grundrisse zur Kritik der Politischen Oekonomie* (Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας). Στο έργο αυτό βρίσκουμε μια εκτεταμένη ανάλυση για τις «μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής» (Marx 1993, 471-479). Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, που στόχος της ήταν κυρίως το προσωπικό ξεκαθάρισμα των εννοιών από το συγγραφέα, ο Marx διευκρίνισε ότι η συλλογική ιδιοποίηση και καλλιέργεια του εδάφους αποτελεί την πρώτη ιστορική μορφή ιδιοκτησίας στους νομαδικούς λαούς που ζούσαν κυρίως από το κυνήγι και μεταγενέστερα στις αγροτικές φυλές γεωργών. Με άλλα λόγια, η οικογενειακή συλλογικότητα, η κοινότητα, αποτελεί μια κοινωνική μορφή η οποία προηγείται του ΑΤΠ (ως ενός δομημένου κοινωνικού Όλου, που συμπυκνώνει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά των δεσποτικών κοινωνιών). Στη βάση, λοιπόν, αυτής της αρχέγονης κοινοτικής μορφής αναπτύσσονται ιστορικά οι «ασιατικές αγροτικές μορφές», στις οποίες «η περιεκτική ενότητα που βρίσκεται πάνω από όλες αυτές τις μικρές κοινότητες εμφανίζεται ως *ανώτερος ιδιοκτήτης*, ή ως ο *μοναδικός ιδιοκτήτης*, άρα οι πραγματικές κοινότητες μόνο ως *κληρονομικοί κάτοχοι*» (MEGA II/1.2, σ. 380, Μαρξ 1990, σ. 359).

Ο Μαρξ ενδιαφέρεται τώρα για την ιστορικά ιδιαίτερη μορφή που παίρνει το υπερπροϊόν: «Στο κέντρο του ανατολικού δεσποτισμού και της έλλειψης ιδιοκτησίας η οποία με τη νομική έννοια φαίνεται να υφίσταται εκεί, αυτή η φυλετική ή κοινοτική ιδιοκτησία υφίσταται στην πραγματικότητα ως το θεμέλιο, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις δημιουργείται από τη σύνδεση μέσα στη μικρή κοινότητα της μανουφακτούρας και της αγροτικής παραγωγής, που γίνεται έτσι απολύτως αυτοσυντήρητη και κλείνει μέσα της όλους τους όρους αναπαραγωγής και παραγωγής πλεονάσματος. Ένα τμήμα της υπερεργασίας ανήκει στην ανώτερη κοινότητα, η οποία εν τέλει υφίσταται ως *πρόσωπο*, και αυτή η υπερεργασία παίρνει τη μορφή του δοσιματικού φόρου (Tribut) κλπ., όπως επίσης της κοινής εργασίας για τη δόξα της ενότητας, κατά ένα μέρος του πραγματικού δεσπότη, κατά ένα μέρος της φαντασιακής φυλο-ομαδικής υπόστασης, του Θεού. Αυτό το είδος κοινοτικής ιδιοκτησίας, στο μέτρο που πράγματι υλοποιείται στην εργασία, μπορεί τώρα να εμφανίζεται είτε με τη μορφή όπου οι μικρές κοινότητες φυτοζωούν, ανεξάρτητα η μία από την άλλη, και στην κάθε μια τους το άτομο δουλεύει ανεξάρτητα με την οικογένειά του πάνω στον κλήρο που του δόθηκε (...) είτε η ενότητα μπορεί να επεκτείνεται και σε συλλογικότητα στην ίδια την εργασία, που μπορεί να είναι ένα κανονικό σύστημα, όπως στο Μεξικό, ιδιαίτερα στο Περού, ανάμεσα στους αρχαίους Κέλτες, σε μερικές ινδικές φυλές. Η συλλογικότητα μπορεί

⁷⁹ Δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση το κείμενο αυτό, όπως και άλλα που δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδες με το όνομα του Μαρξ, να έχει γραφτεί από τον Ένγκελς, ο οποίος την περίοδο αυτή ενίσχυε οικονομικά, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, τον Μαρξ.

ακόμα να εμφανίζεται στο εσωτερικό της φυλετικής οντότητας περισσότερο με τρόπο που η ενότητα να αντιπροσωπεύεται από τον αρχηγό της γενεαρχικής οικογένειας, ή ως αμοιβαία σχέση μεταξύ των αρχηγών των οικογενειών. Αντίστοιχα τότε, περισσότερο δεσποτική ή δημοκρατική μορφή αυτού του κοινοτικού συστήματος» (MEGA II/1.2, σ. 380-81, Μαρξ 1990, σ. 359-60).

Ο δοσιματικός φόρος (Tribut), ως μία ιστορικά ιδιαίτερη μορφή του υπερπροϊόντος, που αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης μιας συγκεκριμένης σχέσης εκμετάλλευσης και συνεπώς το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης και ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής δομής, αναλύεται διεξοδικότερα από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Στον 3^ο τόμο ο Μαρξ περιγράφει το δοσιματικό φόρο ως μια ειδική μορφή της γαιοπροσόδου: «Αν αυτοί που αντιπαρατίθενται άμεσα στους παραγωγούς δεν είναι ιδιωτικοί γαιοκτήμονες, αλλά είναι, όπως γίνεται στην Ασία, το κράτος, που αντιπαρατίθεται σ' αυτούς σαν γαιοκτήμονας και ταυτόχρονα σαν κυρίαρχος, τότε η πρόσοδος και ο φόρος συμπίπτουν, ή μάλλον δεν υφίσταται τότε κάποιος φόρος που να είναι διαφορετικός από αυτή τη μορφή της γαιοπροσόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σχέση εξάρτησης δεν χρειάζεται πολιτικά και οικονομικά να έχει σκληρότερη μορφή από εκείνη που είναι και η οποία είναι κοινή για όλους τους υπηκόους αυτού του κράτους. Το κράτος είναι εδώ ο ανώτατος γαιοκτήμονας. Η ανώτατη εξουσία είναι εδώ η σε εθνική κλίμακα συγκεντρωμένη γαιοκτησία. Ως εκ τούτου δεν υφίσταται όμως επίσης στην περίπτωση αυτή ατομική ιδιοκτησία της γης, παρ' όλο ότι υπάρχει και ατομική και συλλογική κατοχή και χρησιμοποίηση της γης» (Μαρξ 1978, σ. 972). Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* διευκρινίζει μάλιστα, ότι ο δοσιματικός φόρος, καίτοι μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιδιαίτερη μορφή της προσόδου σε είδος, εντούτοις δεν πρέπει να ταυτίζεται γενικά με τη γαιοπρόσοδο. Ασκεύει κριτική στον Sir James Steuart, ο οποίος είχε ονομάσει «πρόσοδο» το δοσιματικό φόρο των κελτικών φυλών της βόρειας Σκοτίας και παρατηρεί: «κάνει το λάθος και μεταφέρει την οικονομική αυτή κατηγορία [την πρόσοδο, Γ.Μ.] στο δοσιματικό φόρο που πλήρωναν οι taskmen στον αρχηγό του κλαν» (Μαρξ 1963, σ. 753, υποσημείωση 214).

Ο δοσιματικός φόρος (Tribut), ως μία μορφή υπερπροϊόντος που προσομοιάζει προς την πρόσοδο σε είδος ή ακόμα προς την πρόσοδο σε χρήμα (όπως π.χ. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον 16^ο αιώνα), θεωρείται τώρα από τον Μαρξ ως μια περισσότερο αναπτυγμένη μορφή υπερπροϊόντος σε σύγκριση με την αγγαρεία (πρόσοδο σε εργασία), η οποία αποτελούσε την πρώτη χαρακτηριστική μορφή της φεουδαρχικής προσόδου. Αντίστοιχα, θεωρείται ανώτερης οικονομικής και πολιτιστικής στάθμης η εργασία από την οποία προκύπτει η πρόσοδος σε είδος ή σε χρήμα, σε σύγκριση με την εργασία που παράγει πρόσοδο σε εργασία (υπόκειται στον άμεσο καταναγκασμό της αγγαρείας).

Έτσι, ενώ στις πρώτες προσεγγίσεις του στον ΑΤΠ, το 1853, ο Μαρξ υποστήριζε ότι «το κλαν ανήκει σε ένα κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος βρίσκεται μια ολόκληρη βαθμίδα χαμηλότερα στην ιστορική εξέλιξη, σε σύγκριση με τη φεουδαρχία» (MEW 8, σ. 501), στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου* συνάγει ένα διαφορετικό συμπέρασμα, στη βάση της ανάλυσής του για τις ιδιαίτερες μορφές της προσόδου: «Η πρόσοδος σε είδος προϋποθέτει ένα ανώτερο επίπεδο πολιτισμού του άμεσου παραγωγού, δηλαδή μια ανώτερη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασίας του και της κοινωνίας γενικά, και διακρίνεται από τη μορφή που προηγήθηκε κατά το ότι η υπερεργασία δεν προσφέρεται πια με τη φυσική της μορφή, επομένως ούτε επίσης πια κάτω από την άμεση επίβλεψη και τον εξαναγκασμό από μέρους του γαιοκτήμονα ή των εκπροσώπων του. Αντίθετα, ο άμεσος παραγωγός υποχρεώνεται να την προσφέρει στο εξής με δική του ευθύνη, ωθούμενος από τη δύναμη των πραγμάτων, αντί από τον άμεσο εξαναγκασμό, και με βάση τις ρυθμίσεις του νόμου αντί με το μαστίγιο» (Μαρξ 1978, σ. 976).

Την κοινωνικο-πολιτική και πολιτιστική δομή των ινδικών κοινοτήτων, «που εξακολουθούν εν μέρει να υπάρχουν», περιγράφει ο Μαρξ το 1867 στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Δίπλα στους άμεσους παραγωγούς «βρίσκουμε τον 'κύριο κάτοικο', δικαστή,

αστυνόμο και φοροεισπράκτορα ενωμένους σε ένα πρόσωπο. Το λογιστή που κρατάει τους λογαριασμούς σχετικά με τη γεωργία και καταχωρεί και καταγράφει ό,τι σχετίζεται μ' αυτήν. Έναν τρίτο υπάλληλο που καταδιώκει τους εγκληματίες και προστατεύει τους ξένους ταξιδιώτες, που τους συνοδεύει από χωριό σε χωριό, το φύλακα των συνόρων που φρουρεί τα σύνορα της κοινότητας από τις γειτονικές κοινότητες, το βραχμάνο που ασκεί τις λειτουργίες της θρησκευτικής λατρείας, το δάσκαλο που διδάσκει στα παιδιά να διαβάζουν και να γράφουν στην άμμο, το βραχμάνο του ημερολογίου (...) ένα σιδερά και ένα μαραγκό που φτιάχνουν και διορθώνουν όλα τα γεωργικά εργαλεία, τον αγγειοπλάστη (...) τον κουρέα, τον πλύστη (...) τον αργυροχόο, πού και πού τον ποιητή (...). Αυτή η ντουζίνα προσώπων συντηρούνται με έξοδα όλης της κοινότητας» (Μαρξ 1963, σ. 371-2).

Αυτή η δομή έχει συχνά ως αποτέλεσμα το να αποκτήσει η κοινότητα έναν αυξημένο βαθμό αυτονομίας και αυτάρκειας, πράγμα που «προσφέρει τη βάση στάσιμων κοινωνικών καταστάσεων, όπως τις βλέπουμε λ.χ. στην Ασία» (Μαρξ 1978, σ. 978). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η ασιατική κοινότητα «προσφέρει το κλειδί για να αποκρυπτογραφήσουμε το γρίφο της αμεταβλητότητας των ασιατικών κοινωνιών, η οποία έρχεται σε εξόφθαλμη αντίθεση με τη συνεχή διάλυση και επανίδρυση των ασιατικών κρατών, και τις διαρκείς αλλαγές δυναστείας. Η δομή των θεμελιωδών οικονομικών στοιχείων της κοινωνίας παραμένει ανέπαφη από τις καταιγίδες, οι οποίες σαρώνουν τις νεφελώδεις περιοχές της πολιτικής» (Μαρξ 1963, σ. 372).

Το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ χρειάζεται προσοχή. Ο Μαρξ δεν διατυπώνει κάποια θέση αναφορικά με μια υποτιθέμενη τάση στασιμότητας των κοινωνιών του ΑΤΠ (όπως π.χ. νομίζει ο Mandel, 1996, στην κατά τα άλλα εύστοχη ανάλυσή του για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής). Διατυπώνει απλώς μια θεωρητική ερμηνεία του εμπειρικού δεδομένου ότι *συγκεκριμένες* περιοχές της Ασίας επιδείκνυαν μια κοινωνική αμεταβλητότητα. Αυτή η αμεταβλητότητα των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή η διαιώνιση της κοινοτικής συλλογικότητας των γεωργών και η αυτάρκεια των κοινοτήτων δεν αποτελεί εντούτοις τη μόνη ιστορική δυνατότητα των κοινωνιών του ΑΤΠ. Δεν συνάγεται από τα δομικά χαρακτηριστικά του ΑΤΠ, δεν συνιστά στοιχείο της «μορφής του πυρήνα» (Kerngestalt, MEW τ. 25, σ. 219) των ασιατικών κοινωνικών σχέσεων.

Υπό συγκεκριμένες συνθήκες, η αυτονομία των κοινοτήτων (ή των γεωργών), από τις οποίες αποσπάται ο δογματικός φόρος, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό τους, με τη σταδιακή ανάπτυξη της αγοράς και των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων (βλ. και το κεφάλαιο 4 του παρόντος βιβλίου). Ο μετασχηματισμός αυτός συνδέεται με τη «χαλάρωση» των παραδοσιακών κοινοτικών λειτουργιών και θεσμών, την υποχώρηση του παραδοσιακού «εξισωτισμού» και την ανάπτυξη της οικονομικής διαφοροποίησης και πόλωσης μεταξύ των χωρικών. (Για την περίπτωση της Ελλάδας πριν το 1821 βλ. Μηλιός 1988, κεφάλαια 8 και 9. Για τη Ρωσία Μηλιός 1992, Milios 1996, καθώς και το κεφάλαιο 4 του παρόντος). Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ: «Δημιουργούνται μεγαλύτερες διαφορές στην οικονομική κατάσταση των ξεχωριστών άμεσων παραγωγών. Υπάρχει τουλάχιστον η δυνατότητα γι' αυτό, καθώς και η δυνατότητα αυτός ο άμεσος παραγωγός να αποκτήσει τα μέσα για να εκμεταλλευτεί άμεσα ο ίδιος με τη σειρά του ξένη εργασία» (Μαρξ 1978, σ. 977).

Τη «δυνατότητα» αυτή ακριβώς περιέγραφε το 1875 ο Ένγκελς, όταν έγραφε: «Η περαιτέρω εξέλιξη της Ρωσίας σε *αστική* κατεύθυνση θα εκμηδενίσει και εδώ σιγά-σιγά την κοινοτική ιδιοκτησία (...) Και αυτό πολύ περισσότερο που η κοινοτική γη στη Ρωσία δεν καλλιεργείται από κοινού από τους αγρότες και μετά μοιράζεται το προϊόν, όπως συμβαίνει ακόμα σε μερικές περιοχές της Ινδίας. Αντίθετα, η γη μοιράζεται από καιρό σε καιρό μεταξύ των μεμονωμένων αρχηγών οικογενειών, και ο καθένας καλλιεργεί το μερίδιό του για τον εαυτό του. Είναι ως εκ τούτου δυνατή μια μεγάλη διαφοροποίηση της ευημερίας μεταξύ των μελών της κοινότητας, και αυτό ισχύει στην πραγματικότητα. Σχεδόν παντού υπάρχουν

μεταξύ τους μερικοί πλούσιοι αγρότες εδώ και εκεί εκατομμυριούχοι οι οποίοι κάνουν τους τοκογλύφους και απομυζούν τη μάζα των αγροτών» (MEW τ. 8, σ. 564). Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε μάλιστα ότι ο μετασχηματισμός των ασιατικών σχέσεων παραγωγής προκύπτει επίσης και από μια διαδικασία που ξεκινάει από το ίδιο το κράτος, καθώς αυτό μετασχηματίζεται σε φορέα και εκπρόσωπο καπιταλιστικών συμφερόντων (βλ και την επισήμανση του Μαρξ τη Vera Sassulitsch, που παρατέθηκε εκεί).

2. Η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής ως «άρνηση» του οικονομιστικού εξελικτισμού

Ο μαρξισμός γίνεται εξελικτισμός όταν κυριαρχείται από τον *οικονομισμό*, μια μηχανιστική και σε τελευταία ανάλυση αστική ιδεολογία, η οποία ουσιαστικά εξοβελίζει την ταξική πάλη από τη μαρξιστική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, και συλλαμβάνει την Ιστορία ως μια ακριβή διαδοχή τρόπων παραγωγής, πλήρως προσδιοριζόμενη από την εξέλιξη της τεχνικής (η «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»). Σύμφωνα με το θεωρητικό αυτό σχήμα, (το οποίο κωδικοποιήθηκε και διαμορφώθηκε σε δόγμα από τους σοβιετικούς μαρξιστές υπό τον Στάλιν, βλ. αναλυτικά, με έμφαση στην εξέλιξη των μαρξιστικών ρευμάτων στην Ελλάδα, Μηλιός 1996), υπάρχουν «τέσσερα στάδια» από τα οποία ολόκληρη η ανθρωπότητα θα έπρεπε αναγκαστικά να περάσει, πριν να κυριαρχήσει, τελικά, ο σοσιαλισμός: πρωτόγονος κομμουνισμός, δουλοκτητική κοινωνία, φεουδαρχία, καπιταλισμός.

Ο μηχανιστικός οικονομισμός απολήγει πάντα σε (ή ορισμένες φορές πηγάζει από) μια προσπάθεια να διαμορφωθεί ένα τελεολογικό φιλοσοφικό σχήμα, που να ερμηνεύει και ταυτόχρονα να «προβλέπει» με ενιαίο τρόπο την ιστορική εξέλιξη, μια «φιλοσοφία της ιστορίας» (Heinrich 1996). Στα πολιτικά κυρίως κείμενα του Μαρξ μπορούν να εντοπιστούν τέτοιου είδους «ιστορικο-φιλοσοφικές» αναφορές, που στόχο είχαν να «εμψυχώσουν» όσους, σε αντίξοες συνθήκες, σε ένα απόλυτα αρνητικό συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, αγωνίζονταν για την ανατροπή του καπιταλισμού και για το σοσιαλισμό. Μετά τη θεωρητική τομή που εγκαινιάζει η ρήξη της σκέψης του Μαρξ με τον φιλοσοφικό ανθρωπισμό και τον εμπειρισμό, δηλαδή η οικοδόμηση του θεωρητικού συστήματος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (βλ. κεφάλαιο 1), οι «ιστορικο-φιλοσοφικές» αναφορές αποκτούν μια δευτερεύουσα και περιθωριακή θέση στο έργο του. Η σημαντικότερη ίσως τέτοια αναφορά εντοπίζεται στον *Πρόλογο* του 1859 στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Εκεί ο Μαρξ γράφει: «Σε γενικές γραμμές ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής μπορούν να χαρακτηριστούν ως προοδευτικές εποχές της οικονομικής δομής της κοινωνίας» (MEW τ. 13, σ. 9).

Σύμφωνα με αυτή τη διατύπωση, που αντλείται από την ιδεολογία του εξελικτισμού, ο ΑΤΠ αποτελεί «την πρώτη εποχή στην ιστορία των κοινωνιών που διαιρούνται σε τάξεις» (Krader 1994, σ. 630), η οποία προηγείται ιστορικά της αρχαίας δουλοκτητικής κοινωνίας. Με τα λόγια ενός Κινέζου μαρξιστή, ο οποίος υπερασπίζεται την εξελικτική «φιλοσοφία της ιστορίας», «ο Μαρξ παρουσιάζει εδώ (στον *Πρόλογο* του 1859, Γ.Μ.) το γενικό νόμο ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Αν ερμηνεύσουμε τον ασιατικό τρόπο παραγωγής με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, τότε η θεμελιώδης μαρξιστική αρχή της κοινωνικής εξέλιξης δεν θα μπορεί να υποστηριχθεί» (Ke Changji 1989, σ. 49).

Όπως όμως ήδη δείξαμε, ο Μαρξ αναφέρεται στα *Grundrisse*, στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα σημεία του έργου του σε κοινωνίες του 19^ο αιώνα όπου κυριαρχούσε ο ΑΤΠ, ή έστω σε ασιατικές κοινωνικές μορφές που εξακολουθούσαν να επιβιώνουν μέχρι την εποχή του, και οι οποίες μετεξελίσσονταν προς τον καπιταλισμό (Σκοτία μέχρι το 1811, Ινδία, Ρωσία, Κίνα κλπ. κατά τον 19^ο αιώνα). Σε καμία περίπτωση δεν επρόκειτο για κοινωνίες και κοινωνικές μορφές χαμένες στα βάθη του ιστορικού χρόνου, δηλαδή παλαιότερες των αρχαίων δουλοκτητικών κοινωνιών. Θεμελιώνοντας την άποψη ότι οι κοινωνίες που προαναφέραμε κατατάσσονται στον ΑΤΠ, ή φέρουν ακόμη σημαντικά υπολείμματά του, ο Μαρξ απορρίπτει

ουσιαστικά τον εξελικτισμό, που θεωρεί πως ό,τι προηγείται του καπιταλισμού αποτελεί «φεουδαρχία».

Την εξελικτική αυτή αντίληψη υιοθετούν πάντως πολλοί μαρξιστές ιστορικοί, που αναφέρονται στον ΑΤΠ ως «ανατολική φεουδαρχία» (βλ. παρουσίαση και κριτική τέτοιων απόψεων στο Μηλιός 1988, κεφάλαιο 8). Όμως και στην περίπτωση αυτή το πράγμα περιπλέκεται, διότι η ιστορική εξέλιξη είναι πάντα πολύ πλουσιότερη από τα απλουστευτικά εξελικτικά σχήματα. Καθώς σε ορισμένες ιστορικές περιπτώσεις ο ΑΤΠ εκτοπίζεται από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής και σε άλλες από τον καπιταλιστικό, ενώ άλλοτε πάλι ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής διαλύεται προς όφελος του ασιατικού τρόπου παραγωγής (π.χ. με την οθωμανική κατάκτηση ευρωπαϊκών εδαφών), η εξελικτική προσέγγιση των τρόπων παραγωγής υποχρεώνεται σε τέτοιες λογικές και εννοιολογικές ακροβασίες,⁸⁰ ώστε τελικά γίνεται φανερό η απουσία κάθε θεωρητικής θεμελίωσής της, αλλά και η διάψευσή της από την εμπειρική πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση, η εξελικτική προσέγγιση στερεί από τη μαρξιστική έννοια του (ασιατικού, φεουδαρχικού, ή καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής την επιστημονική της ακρίβεια, δηλαδή την ευριστική και αναλυτική της ικανότητα να προσεγγίζει την *ειδοποιό διαφορά* των εκάστοτε κοινωνικών υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας.

Η μηχανιστική - οικονομιστική εκδοχή του μαρξιστικού εξελικτισμού είναι επομένως ασύμβατη με την έννοια του ΑΤΠ, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Μαρξ στα *Grundrisse* και στο *Κεφάλαιο*. Με άλλη διατύπωση, η μαρξική έννοια του ΑΤΠ αποτελεί ταυτόχρονα και *κριτική του εξελικτισμού*, διότι αποκλείει την προσέγγιση εκείνη που αντιλαμβάνεται την ιστορία ως μια προκαθορισμένη (από την «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων»)⁸¹ «προοδευτική» διαδοχή τρόπων παραγωγής.

Δεν αποτελεί επομένως σύμπτωση, που ο Ένγκελς, ο οποίος σε πολλά έργα του παραμένει δέσμιος μιας εξελικτικής αντίληψης της ιστορίας, απάλειψε τον ΑΤΠ από το γενικό του σχήμα για την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας: «Η δουλεία είναι η πρώτη μορφή της εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζει τον αρχαίο κόσμο. Την ακολουθεί η δουλοπαροικία το μεσαίωνα και η μισθωτή εργασία στη νεότερη εποχή. Αυτές είναι οι τρεις μεγάλες μορφές της υποδούλωσης που χαρακτηρίζουν τις τρεις μεγάλες εποχές του πολιτισμού» (Ένγκελς 1966, σ. 210).

Καθώς με την επικράτηση του σταλινισμού στην ΕΣΣΔ και τα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης, ο οικονομιστικός-εξελικτικός μαρξισμός αναδείχθηκε σε κυρίαρχη εκδοχή της μαρξιστικής θεωρίας, η έννοια του ΑΤΠ αποτέλεσε αρχικά αντικείμενο έντονων θεωρητικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων μεταξύ των μαρξιστών και των κομμουνιστών. Στη συνέχεια, κατά τη δεκαετία του 1930 ο ΑΤΠ καταδικάστηκε από τον επίσημο σοβιετικό μαρξισμό ως αντι-επιστημονική και αντι-μαρξιστική έννοια (Krader 1994. Για τη σύγχρονη μαρξιστική διαμάχη στην Κίνα σχετικά με τη θεωρία του ΑΤΠ, η οποία διεξάγεται σχεδόν αποκλειστικά στο εσωτερικό της προσέγγισης για τα τέσσερα διαδοχικά στάδια ιστορικής εξέλιξης βλ. Brook 1989. Για τη θεωρία του ΑΤΠ ως μεταβατικής μορφής προς την ταξική κοινωνία βλ. Godelier 1978. Για μια κριτική των προσεγγίσεων αυτών βλ. Mandel 1971, σσ. 116-139, Tokei 1969).⁸²

⁸⁰ Π.χ. στις περιπτώσεις που οι ασιατικές κοινότητες και ο ΑΤΠ εκτοπίζονται από σχέσεις δουλοπαροικίας και από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, η εξελικτική προσέγγιση υποχρεώνεται να εκλάβει τον ΑΤΠ ως μορφή δουλοκτητικής κοινωνίας. Βλ. παρουσίαση και κριτική τέτοιων απόψεων στο Mandel 1996.

⁸¹ Σε μια πιο «φιλοσοφική» εκδοχή του μαρξιστικών προθέσεων εξελικτισμού, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί το στοιχείο της αυξανόμενης «ποσότητας» που έρχεται σε αντίθεση με τις «στάσιμες» σχέσεις παραγωγής, μέχρις ότου, κατά μηχανιστική αναλογία με το νερό που βράζει με την αύξηση της θερμοκρασίας, «η ποσότητα μετασχηματίζεται σε ποιότητα» με τη μετάβαση από τον έναν («κατώτερο») τρόπο παραγωγής στον άλλο (τον «ανώτερο»).

⁸² Η έννοια του ΑΤΠ συνδέεται έμμεσα και με τη συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος, καθότι καθιστά φανερό ότι η απουσία ατομικής ιδιοκτησίας με τη νομική έννοια δεν σημαίνει απαραίτητα την εξαφάνιση επίσης της ταξικής εξουσίας και εκμετάλλευσης, ή, για να το πούμε διαφορετικά, η

Η ιστορική ανάλυση αποκαλύπτει ότι η διάλυση του ΑΤΠ (παράλληλα με την πολιτική αποσταθεροποίηση των ασιατικών αυτοκρατοριών, τους πολέμους και τη μετακίνηση μεγάλων μερίδων πληθυσμού, την ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλιστικού εμπορίου κλπ.), μπορεί να ακολουθήσει διαφορετικές κατευθύνσεις. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Μηλίδης 1988), η οικονομική ανάπτυξη και η αυξανόμενη αυτονομία των χριστιανικών κοινοτήτων της Νότιας Βαλκανικής από το Οθωμανικό κράτος, οδήγησε στην έμμεση υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο, στη διαμόρφωση μιας τοπικής εμπορικής, εφοπλιστικής και μανουφακτορικής αστικής τάξης και στην επικράτηση καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και πολιτικών μορφών, που αναγκαστικά προσέλαβαν ένα εθνικό πρόσημο και εκφράστηκαν κυρίως με την επανάσταση του 1821. Σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων, η αυξανόμενη εξουσία των περιφερειακών κρατικών αξιωματούχων, παράλληλα με την αποσταθεροποίηση και διάλυση των κοινοτήτων, οδήγησε στη διαμόρφωση φεουδαρχικών κοινωνικών και οικονομικών μορφών. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως, η ιστορική εξέλιξη φαίνεται ότι διαψεύδει τη θεωρία των «τεσσάρων σταδίων» του δογματικού εξελικτικού μαρξισμού.

Συμπερασματικά, από όσα αναπτύχθηκαν στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο του βιβλίου προκύπτει ότι η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής κατέχει ένα διπλό επιστημονικό περιεχόμενο: Από τη μια μεριά αποτυπώνει τα *θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά* ενός ιστορικά ιδιαίτερου τύπου προκαπιταλιστικών κοινωνιών (και σχέσεων παραγωγής), ο οποίος ήταν κυρίαρχος σε μεγάλα τμήματα της γης επί αιώνες, και από την άλλη καθιστά σαφές ότι οι εξελικτικές-οικονομικές εκδοχές του μαρξισμού (αλλά ακόμα και οι όποιες εξελικτικές διατυπώσεις του ίδιου του Μαρξ) δεν είναι συμβατές με το θεωρητικό σύστημα της μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, και δεν μπορούν να διεκδικήσουν κανέναν είδος επιστημονικό περιεχόμενο.

ταξική εκμετάλλευση των εργαζομένων μπορεί να προσλαμβάνει συλλογικές μορφές (Μπετελέμ 1975). Η ιδέα αυτή χρησιμοποιήθηκε από τους Wittfogel (1957) και Bahro (1977) με εκλεκτικιστικό τρόπο: Και οι δύο συγγραφείς «συγκράτησαν» από τα δομικά χαρακτηριστικά του ΑΤΠ μόνο τον κρατικό δεσποτισμό και την μη αναγνώριση ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής (δηλαδή από το «σύνθετο όλον» του ΑΤΠ «αφαίρεσαν» τις κοινότητες και την πληρωμή από τη μεριά τους των δοσιμάτων), ώστε να μπορέσουν να ισχυριστούν ότι η Σοβιετική Ένωση και οι άλλες κοινωνίες του 20ου αιώνα που χαρακτηρίζονταν από τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας είχαν «ασιατικές» (δηλαδή «καθυστερημένες»-προκαπιταλιστικές) ρίζες και χαρακτηριστικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ελληνική

- Αλτουσέρ, Λ., *Για τον Μαρξ*, Γράμματα, Αθήνα 1978.
- Αλτουσέρ, Λ., *Στοιχεία αυτοκριτικής*, Πολύτυπο, Αθήνα 1983
- Αλτουσέρ, Λ., «Για τον Μαρξ και τον Φρόντ», *Θέσεις* τ. 35, σελ. 51-68, 1991.
- Αλτουσέρ, Λ., *Ο Μετασχηματισμός της Φιλοσοφίας / Η Μοναξιά του Μακιαβέλι*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1992.
- Baran, P.A., *Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης*, Κάλβος χ. χ. έ.
- Γκοντλιέ, Μ., «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», *Εισαγωγή-μετάφραση Μπάμπης Λυκουδής*, Περιοδικό *Δύο*, 1973.
- Γκράμσι, Α., *Για τον Μακιαβέλι*, Ηριδανός, χ.χ.ε.
- Clough, S. B. & R. T. Rapp, *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*, 2 τόμοι, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- Γράβαρης, Δ., «Το αίτημα της μικρο-θεμελίωσης των μακρο-κατηγοριών στο θεωρητικό υπόδειγμα του αναλυτικού μαρξισμού», *Αξιολογικά*, τ. 2, σελ. 78-125, 1991.
- Δαμιανός, Δ. / Κασίμης, Χ. / Μουσιδής, Α. / Ντεμούσης, Μ., *Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1994.
- Δημούλης, Δ., «Πολιτικότητα - Πολιτική - Ταξική Πολιτική. Σημειώσεις και Απορίες», *Θέσεις* τ. 46, σελ. 33-62, 1994.
- Δημούλης, Δ., «Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης (β). Το πρόβλημα του "κοινωνικού συμβολαίου"», *Θέσεις* τ. 53, σελ. 15-41, 1995
- Δρόσος, Δ. Γ., *Αγορά και κράτος στον Adam Smith*, εκδ. Ίδρ. Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 1994.
- Σ. Δρόσος, Β. Χωραφάς, «Η έννοια της κρίσης πριν τη συγκρότηση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. (Μαρξ-Ενγκελς 1843-57)», *Θέσεις*, τ. 17/1986, & 21/1987.
- Ζολώτας, Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1926.
- Goldhorpe, John H.: «Κοινωνικές τάξεις και πολιτική στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 4, 1994.
- Heinrich, M., «Ο Χέγκελ, τα «Grundrisse» και το «Κεφάλαιο». Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», *Θέσεις* τ. 51, σελ. 71-91, 1995.
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης: *Κοινωνιολογία*, Κριτική, Αθήνα 1987.
- Ιωακείμογλου, Η. & Γ. Μηλιός: «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης στο *Κεφάλαιο* του Καρλ Μαρξ», *Θέσεις* τ. 36, 1991.
- Jones, H. G. *Εισαγωγή στις σύγχρονες θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης*, Κριτική, Αθήνα 1993.
- Κυπριανίδης Τ. & Γ. Μηλιός, «Σημειώσεις πάνω στις μαρξιστικές θεωρίες για την οικονομική κρίση», *Θέσεις* τ. 3, 1983.
- Καλιτσουνάκης Δ.Ε., «Οικισμοί-Αστυφιλία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ' (Ελλάς), σελ. 412-413, Αθήνα 1934.
- Λεβαδίτης, Θ., «Η επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεοκοπία της μπαρόκ κοινωνιολογίας», *τεύχη πολιτικής οικονομίας*, τ. 13, σελ. 69-150, 1993.
- Λένιν, Β.Ι., *Άπαντα* (Λ.Α.), τόμοι 1, 2, 3, 5, έκδοση Νέα Ελλάδα, 1952.
- Λένιν, Β.Ι., *Άπαντα* (Λ.Α.), τόμος 21, έκδοση Νέα Ελλάδα, 1953.
- Λένιν Β.Ι., *Άπαντα* (Λ.Α.), τόμος 4, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.
- Μαντέλ, Ε., *Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Καρλ Μαρξ*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.
- Μαλάκος, Γ., «Σχετικά με τον «αναλυτικό μαρξισμό»», *Θέσεις* τ. 36, σελ. 51-74, 1991.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Μόρφωση, Αθήνα 1963.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. 2, Μόρφωση, Αθήνα 1963-α.
- Μαρξ, Κ., *Το Κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978
- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τ. 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τ. 2, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- Μαρξ, Κ., *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, Α/συνέχεια, Αθήνα 1983.
- Μαρξ, Κ., *Θεωρίες για την υπεραξία*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
- Μαρξ, Κ., *Grundrisse*, τ. 1ος, Στοχαστής, Αθήνα 1989.
- Μαρξ, Κ., *Για το κράτος*, Εξάντας, Αθήνα 1989-α.
- Μαρξ, Κ., *Grundrisse*, τ. 2ος, Στοχαστής, Αθήνα 1990.
- Μαρξ, Κ., *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση του Κεφαλαίου*, Κριτική, Αθήνα 1991.
- Μαρξ, Κ., *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, Κριτική, Αθήνα 1993
- Μαρξ, Κ., / Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Παπακώστα, Αθήνα 1965.
- Μηλιός, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μηλιός, Γ., «Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο (19ος και 20ος αιώνας)», *Επιστημονική Σκέψη* τ. 47, 1990.
- Μηλιός, Γ., «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893-1900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», *Θέσεις* τ. 38, 1992.
- Μηλιός Γ., *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, 4η έκδοση, Κριτική, Αθήνα 1993.
- Μηλιός, Γ., *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1996.
- Μηλιός, Γ., *Θεωρίες για την παγκόσμιο καπιταλισμό. Κριτική προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 1997.
- Μηλιός, Γ., & Η. Ιωακείμογλου: *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Μοσκόβσκα, Ν., *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988.
- Μουταφτσίεβα, Β., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος} - 16^{ος} αι.)*, Πορεία, Αθήνα 1990.
- Μπαλιμπάρ, Ε., «Για τη μαρξιστική έννοια του «καταμερισμού χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας» και την πάλη των τάξεων», *Θέσεις* τ. 17, σελ. 99-112, 1986.
- Μπαλιμπάρ, Ε., «Σχεντικά με τη μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων», *Θέσεις* τ. 28, σελ. 69 επ., 1989.
- Μπαλιμπάρ, Ε. και Βαλλερστάιν Ι., *Φυλή Έθνος Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.
- Μπαλτάς, Α., «Πρόταση για τη συγκρότηση της έννοιας «επιστήμη», *Λόγουχάριν*, τ.2, άνοιξη 1991, σελ. 37-72.
- Μπετελέμ, Σ., *Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό*, Ράππας, Αθήνα 1975.
- Μπουχάριν, Ν., *Η πολιτική οικονομία του εισοδηματία*, Κριτική, Αθήνα 1988.
- Μπουχάριν, Ν., «Η γενική θεωρία της αγοράς και οι κρίσεις», *Θέσεις*, τ. 41, 1992.
- Παφυλάς Π., «Ιστορική επισκόπηση της ελληνικής βιομηχανίας και βιοτεχνίας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ' (Ελλάς), σελ. 144, Αθήνα 1934.
- Πασουκάνις, Ε., *Μαρξισμός και δίκαιο*, Οδυσσέας, Αθήνα 1977.
- Philip, A., *Ιστορία της οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1973.
- Πλάτων, *Πολιτεία* (Πρόλογος Ευ. Παπανούτσος, μτφ. Ιω. Γρυπάρης), Ζαχαρόπουλος, χ.χ.ε.
- Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.
- Πουλαντζάς, Ν., *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- Ranciere, J., «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο» (μέρος Α'), *Θέσεις* τ. 52, σ. 75-99, 1995-α.
- Ranciere, J., «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο» (μέρος Β'), *Θέσεις* τ. 53, σ. 89-114, 1995-β.

- Ranciere, J., «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο»» (μέρος Γ'), *Θέσεις* τ. 54, σ. 101-24, 1996-α.
- Ranciere, J., «Η έννοια της κριτικής και η κριτική της πολιτικής οικονομίας από τα «Χειρόγραφα του 1844» στο «Κεφάλαιο»» (μέρος Δ'), *Θέσεις* τ. 55, σ. 65-89, 1996-β.
- Ricardo, D., *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Γκοβόστης, Αθήνα 1992.
- Ρικάρντο, Ντ. & Μαρξ, Κ., *Αξία και υπεραξία*, Κριτική, Αθήνα 1989.
- Rubin, I. I., *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Κριτική, Αθήνα 1994.
- Σβορώνος, Ν.Ι., «Πληθυσμός και κάτοικοι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ' (Ελλάς), σελ. 223-236, Αθήνα 1934.
- Σουήζυ, Π., *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*, Gutenberg, Αθήνα, χ. χ. έ.
- Σπινόζα, Μπ., *Πολιτεία*, Αναγνωστίδης, χ.χ.ε.
- Σταμάτης, Γ., «Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», *Θέσεις*, τ. 7, 1984.
- Σταμάτης, Γ., «Εισαγωγή του Επιμελητή» στο: Ν. Μοσκόβσκα, *Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1988.
- Σταμάτης, Γ., «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις* τ. 27, 1989-α.
- Σταμάτης Γ., «Η θέση της «κυκλοφορίας» στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους», *Θέσεις*, τ. 29, 1989-β.
- Σταμάτης, Γ., *Νεοκλασική Μικροοικονομική Θεωρία. Παρουσίαση και Κριτική*, Κριτική, Αθήνα 1991.
- Σταμάτης, Γ., *Προβλήματα Θεωρίας Γραμμικών Συστημάτων Παραγωγής*, τόμος 2^{ος}, Κριτική, Αθήνα 1991-α.
- Σταυρόπουλος Θ., *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, Λιβάνης - «Νέα Σύνορα», 2 τόμοι, Αθήνα 1979.
- Στεφανίδης, Δ. Σ., *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξη. Τόμος Πρώτος, Η Προϊστορία της Κοινωνικής Οικονομικής*, Αθήνα 1948.
- Στογιαννίδου, Μ., «Κρατικός παρεμβατισμός, «κοινωνικές ανάγκες» και λαϊκή συμμετοχή», *Θέσεις* τ. 8, 1984.
- Τοκάι Φ., *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ. χ. έ.
- Τρότσκι, Λ., *Ιστορία της ρωσικής επανάστασης*, τ. α', νέοι στόχοι, Αθήνα 1972.
- Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Χαραλάμπης, Δ., «Όψεις κριτικής της μαρξιστικής θεωρίας», *Θέσεις* τ. 6, 1984, σελ. 95 επ.
- Χομπς, Τ. (1989): *Λεβιάθαν*, 2 τόμοι, Γνώση, Αθήνα

II. Ξενόγλωσση

- Althusser, L., *Was ist revolutionärer Marxismus?*, VSA, Berlin 1973.
- Althusser, L. / E. Balibar, *Das Kapital lesen*, 2 τόμοι, Rowohlt, Reinbeck-Hamburg 1972.
- Altvater, E., J. Hoffmann, R. Künzel, W. Semmler, «Inflation und Krise der Kapitalverwertung», *PROKLA* 17/19, 1975.
- Anikin, A., *A Science in its Youth. Pre-Marxian Political Economy*, Progress Publishers, Moscow 1974.
- Balibar, E., «Klassen/Klassenkampf», in: Labica/Bensussan (Hrsg.): *Kritisches Woerterbuch des Marxismus* τ. 4, σελ. 615-636, Argument, Berlin 1986.
- Bahro, R., *Die Alternative*, EVA, Koeln - Frankfurt/M. 1977
- Baran, P.A. & P.M. Sweezy, *Monopoly Capital*, Penguin books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1973.
- Bentham, J., *The Principles of Morals and Legislation*, Hafner Press, New York, 1948.
- Birnbaum, P. / Leca, J., *Sur l' individualisme*, Paris 1986
- Brook, T. (ed.), «Introduction», in (του ιδίου): *The Asiatic Mode of Production in China*,

- Sharpe, Armonk - London, 1989.
- Bucharin, N., *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, CARO-Druck, Heidelberg 1970.
- Caire, G., «Arbeiter/Arbeiteraristokratie/Arbeiterbewegung», in: Labica/Bensussan (Hrsg.): *Kritisches Woerterbuch des Marxismus* τ. 1, σελ. 85-96, Argument, Berlin 1986.
- Dobb M., *Political Economy and Capitalism. Some Essays in Economic Tradition*, Routledge & Kegan Paul, London 1968.
- Dobb M., P. Sweezy, R. Hilton, C. Hill, H. Takahashi, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Books, London, 1976.
- Duncker, H., A. Goldschmidt, K.A. Wittfogel, *Arbeiterschulung. Politische Oekonomie*, Wien/Berlin 1930, Reprint Erlangen 1970.
- Dutschke, R., *Versuch, Lenin auf die Fuesse zu stellen*, Wagenbach, Berlin, 1974.
- Elster, J., «Three Challenges to Class», in: John Roemer (ed.): *Analytical Marxism*, Cambridge University Press, 1993.
- Engels, F., *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, in: Marx-Engels-Werke, τ. 2, σελ. 225-508.
- Engels, F., *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, MEW, Bd. 19, σελ. 189-228, 1976.
- Foreign Office, Miscellaneous series, No 62, *Report on Pauperism, Benevolent Institutions, and Industrial Establishments in Russia*, 1887. (Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος)
- , Miscellaneous series, No 82, *Report on Russian Agriculture 1886-1887*, 1888. (Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος)
- , Miscellaneous series, No 217, *Report on the Condition of Labour in Russia*, 1892. (Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος)
- , Miscellaneous series, No 254, *Report on Russian Agriculture and the Failure of Harvest in 1891*, 1892. (Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος)
- , Miscellaneous series, No 356, *Report on the Agricultural Position of Russia*, 1895. (Ιστορικό αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος).
- Galbraith, J. K., *A History of Economics*, New York 1987.
- Giddens, A., *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*, Suhrkamp, Frankfurt, 984
- Godelier, M., *Sur les societés pricapitalistes*, CERM, Paris 1978
- Goodman, D. & Redclift, M., *From Peasant to Proletarian. Capitalist Development and Agrarian Transitions*, St. Martin's Press, New York, 1982.
- Grossmann, H., *Aufsätze zur Krisentheorie*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M. 1971
- Heinrich, M., *Die Wissenschaft vom Wert*, VSA, Hamburg 1991.
- Heinrich, M. «Geschichtsphilosophie bei Marx», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 1996, σ. 62 επ.
- Ke Changji, «Ancient Chinese Society and the Asiatic Mode of Production», in: Timothy Brook (ed.), *The Asiatic Mode of Production in China*, Armonk - London, 1989.
- Keynes, J. M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.
- Krader, L., «Asiatische Produktionsweise», in: W.F Haug (Hrsg.): *Historisch-Kritisches Woerterbuch des Marxismus*, 1. Band, Argument Verlag, Hamburg, 1994, σ. 630 επ.
- Laclau, E. Feudalism and Capitalism in Latin America, in: *New Left Review*, No 67, pp. 19-38, 1971.
- Lipietz, A., «Krise», in: Labica/Bensussan (Hrsg.): *Kritisches Woerterbuch des Marxismus*, Berlin/W. 1986.
- Luxemburg, R., *Die Akumulation des Kapitals*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M. 1970.
- Mandel, E., *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*, New Left Books, New York - London 1971.
- MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe), διάφοροι τόμοι, Dietz Verlag, Berlin, 1981-88.
- MEW (Marx-Engels-Werke), διάφοροι τόμοι, Dietz Verlag, Berlin, 1969-1977.
- Milios J., «The Problem of Capitalist Development: Theoretical Considerations in View

- of the Industrial Countries and the New Industrial Countries», in:
Gottdiener/Komninos (eds): *Capitalist Development and Crisis Theory*,
MACMILLAN, London, 1989.
- Milios J., «Marx's Theory and the Historic Marxist Controversy on Economic Crisis (1900-1937)», *Science and Society*, Vol. 58, No. 2, 1994, pp. 175-194.
- Milios, J., «Pre-Industrial Capitalist Forms: Lenin's Contribution to a Marxist Theory of Economic Development and its Relevance for the Study of LDCs», ανακοίνωση στο Συνέδριο: *Politics and Languages of Contemporary Marxism*, 5-8 December 1996, University of Massachusetts-Amherst, USA
- Milios, J., «Der Marxsche Begriff der asiatischen Produktionsweise und die theoretische Unmöglichkeit einer Geschichtsphilosophie», *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 1997.
- Moreau, P.-F., *Marx und Spinoza*, VSA, Hamburg 1978.
- Moss, L. S. (ed.), *Joseph A. Schumpeter, Historian of Economics. Perspectives on the History of Economic Thought*, Routledge, London 1996.
- Negri, T., *Zyklus und Krise bei Marx*, Merve Verlag, Berlin/W. 1979.
- Rabehl, B., *Marx und Lenin*, Westberlin 1973.
- Resnick S. & Wolff R., The Theory of Transition Conjunctures and the Transition from Feudalism to Capitalism in Western Europe, in: *Review of Radical Political Economics*, Fall 1979, pp. 3-22.
- Roemer J., *A General Theory of Exploitation and Class*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts 1982
- Roemer J., (ed.), *Analytical Marxism*, Cambridge University Press, 1986
- Roemer J. / E. O. Wright (ed.), *Equal Shares, Making Market Socialism Work*, Verso, London-New York 1996
- Roll, E., *A History of Economic Thought*, faber & faber, London, 1989.
- Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital»*, EVA, Frankfurt/M. 1969.
- Rostow, W. W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- Rubin, I. I., *Essays on Marx's Theory of Value*, Black and Red, Detroit 1972.
- Schumpeter, J. A., *History of Economic Analysis*, Routledge, London 1994.
- Screpanti, E., & Zamagni, S., *An Outline of the History of Economic Thought*, Clarendon Press, Oxford 1995.
- Smith, A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 τόμοι, Liberty Classics, Indianapolis, 1981.
- Sombart, W., *Der moderne Kapitalismus*, 4 τόμοι, Verlag von Duncker und Humblot, Muenchen & Leipzig, 1922.
- Ste. Croix, G.E.M., de: *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Duckworth, London 1983.
- Ste. Croix, G.E.M., de: «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», *New Left Review*, No 146, 1984, σελ. 92-111.
- Sternberg, F., *Der Imperialismus*, Berlin 1926, επανέκδοση Verlag Neue Kritik, Frankfurt/M. 1971.
- Sweezy, P. M., *The Theory of Capitalist Development*, Modern Reader, New York.
- Tökei, F., *Zur Frage der asiatischen Produktionsweise*, Neuwied - Berlin, 1969.
- Vester, M., «Soziale Milieus, Klassenmentalitäten und Solidaritäten», *Widerspruch*, τ. 27, Juni 1994, σ. 132 επ.
- Weber, M., *Grundriss der Sozialökonomik*, 2 τόμοι, Tuebingen 1947.
- Weeks, J., *A Critique of Neoclassical Macroeconomics*, MACMILLAN, London 1989.
- Wittfogel, K., *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, Verlag Hirschfeld, Leipzig 1931.
- Wittfogel, K., *Die orientalische Despotie*, Kiepenheuer & Witsch, Kφln - Berlin 1962.